ΠΑΡΑΣΚΕΥΑΣ ΑΘ. ΜΠΑΚΑΡΕΖΟΣ

Ἐν Κροκυλείῳ Φωρίδος

ΑΘΗΝΑ 2008

Σημείωση: Οι φωτογραφίες που καταλαμβάνουν δύο σελίδες (πανοράματα) στη κανονική ροή της παρουσίασης εμφανίζονται σε κανονικό μέγεθος, δηλαδή μισή φωτογραφία ανα σελίδα για τεχνικούς λόγους. Στο τέλος όμως κάθε κεφαλαίου, που περιλαμβάνει τέτοιες φωτογραφίες, παρουσιάζονται πάλι τα πανοράματα στο μισό μέγεθος και κατά συνέπεια σε μια μόνο σελίδα. Οι επαναλήψεις αυτές δεν έχουν υπότιτλο και δεν υπολογίζονται στην αρίθμηση των σελίδων.

London, Published by Longman, Rees, Orme, Brown & Green, Paternoster Row, 1829.

Copyright: Παρασκευάς Αθ. Μπακαρέζος
Ταχυδρομική διεύθυνση: Επτανήσων 50, Τ.Θ. 547
19009 Πικέρμι
Τηλ.: 210-6038667

ISBN 978-960-930381-1

Απαγορεύεται η αναπαραγωγή οποιουδήποτε τμήματος του βιβλίου με οποιοδήποτε μέσο χωρίς την έγγραφη άδεια του συγγραφέα.

ΠΑΡΑΣΚΕΥΑΣ ΑΘ. ΜΠΑΚΑΡΕΖΟΣ

ΕΝ ΚΡΟΚΥΛΕΙΩ ΔΩΡΙΔΟΣ

ΑΘΗΝΑ 2008

Ο Παρασκευάς Μπακαρέζος γεννήθηκε στο Λαύριο Αττικής. Έζησε τα παιδικά του χρόνια στο Κροκύλειο, όπου και έβγαλε το Δημοτικό. Συνέχισε το Γυμνάσιο στο Αίγιο και μετά στο ΙΑ΄ Γυμνάσιο Αθηνών, στο Περιστέρι. Προχώρησε με πανεπιστημιακές σπουδές στην τότε ΑΣΟΕΕ. Είναι κάτοχος Μ.Α. από το St. Mary's University, San Antonio, Texas, ΗΠΑ, και διδακτορικού στα οικονομικά, με ειδίκευση στην οικονομετρία, από το Rutgers University, ΗΠΑ. Έχει δημοσιεύσει επιστημονικά άρθρα σε ελληνικά και ξένα περιοδικά. Έχει επίσης διδάξει κατά καιρούς σε ξένα πανεπιστήμια στην Ελλάδα και στο εξωτερικό.

Το επ’ εμοί, ενόσω ζω και αναπνέω και σωφρονώ, δεν θα παύσω πάντοτε,...να περιγράφω μετ’ έρωτος την φύσιν και να ζωγραφώ μετά στοργής τα γνήσια Ελληνικά έθη.

Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης
“Λαμπριάτικος Ψάλτης”

Περιεχόμενα

ΠΡΟΛΟΓΟΣ - Εισαγωγή 12
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1. Ως νέοι Οδυσσείς 15
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. Γεωγραφικά και Γεωλογικά 27

Γεωγραφικά 27
Τα εδάφη 30
Κάρκαροι 31
Το σπήλαιο 32

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3. Ιστορικά 33

Εισαγωγικά 33
Στην αχλύ της ιστορίας - Μυθολογία 33
Η χώρα και οι άνθρωποι στην αρχαιότητα 35
Όμηρος και Κροκύλεια 35
Θουκυδίδης και Κροκύλειο 36
Ανακεφαλαίωση 37
Αρχαία απομεινάρια - Πήλινα αντικείμενα 38
Αρχαία απομεινάρια - Λίθινα λείψανα 51
Τάφοι 54
Παλιότερες μαρτυρίες για το αρχαίο Κροκύλειο 56
Ανακεφαλαίωση 56
Ρωμαϊκοί - Πρωτοχριστιανικοί χρόνοι 58
Βυζαντινοί χρόνοι 58
Μεσαιωνικοί χρόνοι και Τουρκοκρατία 59
Ένα προεπαναστατικό γεγονός 61
Άλλα προεπαναστατικά 61
Η Επανάσταση και το Κροκύλειο 62
Ιωάννης Μακρυγιάννης 64
Το σπίτι του Μακρυγιάννη 65
Αθανάσιος Λιδωρίκης 72
Μακρυγιάννης και Λιδωρίκης 74
Κροκύλειο: Η συνέχεια 75
Κροκύλειο και Παλαιοκάτουνο 76

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4. Στιγμές μεγάλες και μικρές 77

1857: Αη-Γιώργης 77
1866: Στο Αβορίτι 80
Μεγάλα δημοτικά έργα 85
1931-1936: Ο δρόμος 92
Μεταπολεμικά 98

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5. Δουλειές και δουλευτάδες 99

Κήπια 99
Καρύδια 102
Τα χειμωνιάτικα 105
Σταφύλια 107
Αργαλειά 113
Εργόχειρα 116
Το καφενείο 118
Γιδοπρόβατα 119
Χοιρινά 126

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6. Χτισίματα 128

Σπίτια 128
Καλύβια 136
Ταράτσες 137
Μάντρες 137
Γούρνες 138

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7. Μαγειρέματα 139

Μακαρονόπιτα 139
Σιταρόπιτα 141
Λαχανόπιτα 141
Ζυμαρόπιτα, τραχανόπιτα, μπαμπανάτσα 141
Κουσ'μάρ' 142
Κουρκούτι και κατσιαμάκι 143
Κουκουφρίν' 144
Ζεματούρες και τριψιάνες 144
Μπομπότα και χαμοκούκ' 144
Κολοκύθια 146

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8. Λουλούδια 148
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 9. Νερά 157
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 10. Αντάρες 169
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 11. Εικόνες 181
ΓΛΩΣΣΑΡΙ 214
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΩΝ ΚΑΤΑ ΘΕΜΑΤΑ 217
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ 220

Πρόλογος - Εισαγωγή

Το Κροκύλειο είναι ένα χωριό της πρώην επαρχίας Δωρίδος του νομού Φωκίδος. Είναι μέρος της “άλλης” Ελλάδος που υπάρχει, αλλά δεν ακούγεται. Η περιοχή έχει πολλές χάρες, αλλά αργοπεθαίνει αμείλικτα. Ένδειξη είναι η πληθυσμιακή πορεία. Στην ακμή του το χωριό είχε περίπου 1.000 κατοίκους και ήταν μια κοινωνία πλήρης με τους ποιητές της, τους οραματιστές της και άλλους πολλούς. Τώρα, το χειμώνα, έχει περίπου 30. Η αγάπη για τον τόπο όπου μεγαλώνουμε είναι συναίσθημα κοινό και εκφράζεται με πολλούς τρόπους. Εγώ διάλεξα να την εκφράσω γράφοντας τούτο το βιβλίο. Η αγάπη όμως αυτή, που φύτρωσε “Εν Κροκυλείω Δωρίδος”, δεν βοηθάει στο γράψιμο. Ο συγγραφέας πρέπει να είναι αποστασιοποιημένος από το θέμα του, όπως ο χειρούργος που δεν πρέπει να έχει συναισθηματική σχέση με τον ασθενή του. Προσπάθησα να το κάνω κι αυτό γνωρίζοντας όμως ότι είναι αδύνατον να το πετύχω στην εντέλεια. Στην αρχή ξεκίνησα με την ιδέα να παρουσιάσω ένα λεύκωμα με τοπία. Η φωτογραφία παρέμεινε βασικό εργαλείο παρουσίασης, αλλά στη διαδρομή φάνηκε ότι αυτό δεν ήταν αρκετό. Σε αρκετά σημεία το κείμενο παίρνει τα ηνία. Σε όλη τη διαδρομή προσπάθησα να συνδυάσω κείμενο και αντίστοιχη εικόνα, πράγμα αρκετά δύσκολο. Επίσης, παρουσιάζονται και αρκετά πρωτότυπα στοιχεία, κυρίως στο ιστορικό μέρος. Συνηθίζεται σε κάθε τέτοια προσπάθεια να παρουσιάζεται το καλύτερο πρόσωπο και να μην αναφέρονται τα αρνητικά. Το ίδιο έκανα και εγώ. Παρουσιάζω το τοπίο, πλευρές της παλιότερης ζωής, την ιστορία του χωριού και ό,τι άλλο μπόρεσα. Τα αρνητικά υπάρχουν και έχουν να κάνουν κυρίως με νοοτροπίες ορισμένων κατοίκων, στα μεταξύ τους “νταραβέρια” και στη σχέση τους με την ιστορία τους, τη φύση και τα ζώα. Όπως σε όλους τους μικρόκοσμους, υπήρχαν και υπάρχουν, δυστυχώς, Κροκυλειώτες, άντρες και γυναίκες, που κάνουν ανέξοδα τον παλικαρά σε ζώα, που πετάνε τα σκουπίδια τη νύχτα στο ρέμα για να εκδικηθούν τον πρόεδρο και διάφορα άλλα, όπως το να κρύβουν στα υπόγεια και να μην αποκαλύπτουν με τίποτα τα τυχόν ιστορικά στοιχεία που κατέχουν. Υπάρχουν όμως και αυτοί που θα δούμε περιδιαβάζοντας τις σελίδες αυτές. Υπάρχουν αγωνιστές σε πόλεμο και ειρήνη. Αγωνιστές και πρωτοπόροι, όπως

ο Μακρυγιάννης, οι σκαφτιάδες που έφκιασαν τα δέκα χιλιόμετρα δρόμου “μαναχοί” τους χωρίς κονδύλια της Ε.Ε, αυτοί που αγαπούν ανυπόκριτα τη φύση, τα ζώα και τον εαυτό τους και πολλοί ακόμα. Το βιβλίο που κρατάτε είναι μία από τις χιλιάδες όψεις του χωριού μας που μπορούν να πάρουν τη μορφή βιβλίου. Είναι η δική μου εικόνα, που θέλω να τη μοιρασθώ με τους συμπατριώτες μου και τους φίλους του χωριού και της περιοχής. Γυρνώντας τώρα σε ειδικότερα θέματα: σε αρκετά σημεία παρουσιάζονται αυτοτελείς ιστοριούλες σε πλαίσιο με διαφορετικό χρώμα. Είναι προσπάθεια να φωτίσουν και να προβάλλουν το γενικότερο θέμα. Στο πρώτο κεφάλαιο οι ιστοριούλες αυτές έχουν και τίτλο. Στα επόμενα, θέλοντας να ενισχύσω τη συμμετοχή του αναγνώστη, τον αφήνω να δώσει νοερά τον τίτλο που βγάνει το συναίσθημα της στιγμής. Στο τέλος του βιβλίου περιλαμβάνεται και σχετική βιλιογραφία, κυρίως για το ιστορικό μέρος, που επιτρέπει στον ενδιαφερόμενο αναγνώστη να αποκτήσει κάποια ιδέα για την πιθανή ερμηνεία των ευρημάτων. Ακόμα, στο τέλος περιλαμβάνεται και γλωσσάρι για κάποιες “αγνωστότατες” λέξεις, φράσεις και αρχαιολογικούς όρους. Η αγωνία και η έντονη επιθυμία μου να δώσω τη δική μου εικόνα με ώθησαν να κάνω τα πιο πολλά πράγματα μόνος. Εκτός από τη συγγραφή, έκανα την έρευνα, τη φωτογράφηση, την ηλεκτρονική επεξεργασία φωτογραφιών και κειμένου, την καλλιτεχνική επιμέλεια. Η φυσική συνέπεια είναι ότι το βιβλίο, παρ’ όλη την προσπάθεια, αποτελεί ερασιτεχνικό έργο. Και με όλα όμως αυτά, όπως καταλαβαίνετε, χρειάστηκα βοήθεια και είναι ώρα για τις ευχαριστίες. Πρώτα όμως πρέπει να αναφέρω την υποχρέωση που έχω σε όλους τους συμπατριώτες μου και τους γονείς μου, που έχουν περάσει πια στην άλλη όχθη, αλλά που οι ιστορίες τους περιλαμβάνονται στο βιβλίο. Κατόπιν, ευχαριστώ τη σύζυγό μου Παναγιώτα για τη βοήθειά της σε πολλά επίπεδα και κυρίως γιατί έστρεψε την προσοχή μου στα μικροσκοπικά αυτά πήλινα αρχαία αντικείμενα που αποκαλύπτουν τόσα πολλά. Ευχαριστώ τους: Κωνσταντίνο Σερέλη για τις πληροφορίες γεωλογικού ενδιαφέροντος, την Αθανασία και τον Γιώργο Γιαννακόπουλο για τη βοήθειά τους και ειδικότερα στο κεφάλαιο με τα φαγητά και τα ιστορικά, το Μουσείο Φυσικής Ιστορίας Γουλανδρή για το κεφάλαιο με τα λουλούδια, τη Δήμητρα Μπακαρέζου για τη βοήθεια στο κεφάλαιο με τα λουλούδια και τις εργασίες. Ευχαριστώ ακόμα τους: Κωνσταντίνο Υφαντή, Τάκη Π. Κουτσούκο, Θύμιο Αποστολακόπουλο, Γιώργο Βάρσο και Νίκο Αυγερόπουλο για τη βοήθειά τους σε επιμέρους θέματα, την Αγγελική Κόκκου για τη γλωσσική επιμέλεια και τις παρατηρήσεις της για αρχαιολογικά θέματα και γενικότερα για τη δομή και την έκδοση του βιβλίου, την Αναστασία Δούκα, τον Παναγιώτη Κυριαζή, τον Άγγελο Λυκούδη και τον Θαλή Ζη για την “κομπιουτερική” τους υποστήριξη και το Γιώργο Σύρκο για τις συμβουλές του ώστε να μπορέσει να τυπωθεί το βιβλίο με λογικό κόστος - βιβλία με τόσο περιορισμένο αναγνωστικό κοινό έχουν εξωπραγματικό κόστος. Δεν χρειάζεται βέβαια να τονίσουμε ότι για τυχόν λάθη και παραλείψεις υπεύθυνος αποκλειστικά είναι ο συγγραφέας. Τέλος, ευχαριστώ όλους τους Κροκυλειώτες που με τις συζητήσεις τους με βοήθησαν, χωρίς να το ξέρουν, καθώς και όλους όσους με ενθάρρυναν. Το βιβλίο τούτο αφιερώνεται στους γονείς μου, σε όλους όσους βοήθησαν με οποιοδήποτε τρόπο και σε όλους όσους μοιράζονται μαζί μου την αγάπη τους για τον τόπο. Τέλος, ζητείται προκαταβολικά συγγνώμη αν ξέχασα κάποιον στην έκφραση ευχαριστιών, καθώς και για τα τυχόν λάθη.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Ως νέοι Οδυσσείς

Το ταξίδι μας αρχίζει στις 22 Δεκεμβρίου 1961. Στη συνοικία της Παναγίας της Τρυπητής στο Αίγιο, εγώ ο Παρασκευάς, μαθητής της πρώτης τάξης του Γυμνασίου Αιγίου, περίμενα τον πατέρα μου. Ήταν ήδη κοντά 6 το βράδυ. Ο πατέρας ταξίδευε από την Αθήνα όπου δούλευε. Είχε κανονίσει ταξίδι στο Κροκύλειο για τα Χριστούγεννα. Όλα τα αγόρια και τα κορίτσια, που αποφοιτούσαν από το Δημοτικό Σχολείο στο Κροκύλειο και ήθελαν να συνεχίσουν στο Γυμνάσιο, έπρεπε να ξενιτευτούν. Η μεγάλη πλειοψηφία συνέχιζε τις σπουδές στο Λιδωρίκι. Εγώ έτυχε να έχω τη θεια τη Φροσύνη στο Αίγιο και πήγα εκεί. Οι άντρες, από την άλλη μεριά, είχαν αρχίσει να φεύγουν από πρωτύτερα, όπου και όπως μπορούσαν. Άλλοι έφευγαν για τη Βόρειο Αμερική και άλλοι για την πρωτεύουσα. Ο πατέρας πήγε στην Αθήνα, η μάνα και οι δύο αδελφές έμειναν στο χωριό. Έτσι είχαν τα πράγματα εκείνο το βράδυ. Είχε και διακοπή ρεύματος και η εφεδρική λάμπα πετρελαίου μας έκανε παρέα στην αναμονή. Κάποια στιγμή ακούστηκε βρόντος από πατημασιές στην πέτρινη σκάλα από το δρόμο. Ο θείος Πέτρος σηκώθηκε και άνοιξε την πόρτα. Ο πατέρας μπήκε και χαιρέτισε, αφού πρώτα ακούμπησε πίσω από την πόρτα το τσουβάλι με τα πράγματά του. Έπειτα, αφού έγινε λίγη κουβέντα περί καθημερινών θεμάτων, ήρθε η στιγμή που περίμενα με αγωνία. Έδειξα στον πατέρα μου τους βαθμούς του πρώτου διμήνου. Δεν ήταν τίποτα σπουδαίες επιδόσεις, αλλά δεν είχα κανένα βαθμό κάτω από τη βάση. Ο πατέρας πλησίασε στη λάμπα, τους είδε και δεν είπε τίποτα. Σε λίγο πέσαμε για ύπνο, γιατί την άλλη μέρα μας περίμενε ταξίδι.

Το άλλο πρωί ξεκινήσαμε με τα πόδια για το πρακτορείο. Τώρα ήμασταν τρεις, γιατί την τελευταία στιγμή αποφάσισε να έλθει μαζί μας και ο ξάδελφος ο Γιάννης, μαθητής της τετάρτης Γυμνασίου και Αιγιώτης. Οι αποσκευές μας ήταν το τσουβάλι του πατέρα και ένα χαρτοκούτι από γάλατα. Πάνω στο τσουβάλι ήταν ραμμένο πρόχειρα το χαρτόνι από το τσιγαρόκουτο με το όνομα και τη διεύθυνση “Κροκύλειον Δωρίδος”, γραμμένη με χοντρό μολύβι. Το ίδιο ήταν γραμμένο και στο χαρτόκουτο.

Η πρώτη διαδρομή ήταν Αίγιο-Πάτρα. Πριν από την Πάτρα, γύρω στα 2 χιλιόμετρα μακριά από τη διαδρομή του λεωφορείου, είναι το Ρίο. Το λεωφορείο όμως δεν έκανε αυτή τη μικρή παράκαμψη, και έτσι πήγαμε στην Πάτρα. Η δεύτερη διαδρομή ήταν Πάτρα-Ναύπακτος μέσω Ρίου-Αντιρρίου. Για τη διαδρομή αυτή υπήρχαν δύο επιλογές. Αν ο ταξιδιώτης ήταν τυχερός, προλάβαινε ένα από τα δυο-τρία δρομολόγια της ημέρας. Αν όχι, η λύση ήταν το αστικό λεωφορείο Πάτρα-Ρίο. Στο Ρίο γινόταν επιβίβαση στο οχηματαγωγό πλοίο και αποβίβαση στο Αντίρριο. Η επόμενη φάση του ταξιδιού ήταν το αστικό λεωφορείο Αντίρριο-Ναύπακτος. Στις διαδρομές αυτές, όταν είχε

κόσμο, ο ένας ήταν στριμωγμένος δίπλα στον άλλο, με τις κούτες και τα τσουβάλια ανάμεσά τους. Δυστυχώς, αυτό συνέβη και σε μας, γιατί δεν προλάβαμε το κανονικό δρομολόγιο. Υπήρχε πίεση χρόνου, γιατί έπρεπε να είμαστε στη Ναύπακτο κατά τις 12 και μισή.

Στη μία η ώρα το απόγευμα ξεκίναγε το δρομολόγιο του 12ου ΚΤΕΛ Φωκίδος από Ναύπακτο για Άμφισσα από το δρόμο κατά μήκος άλλοτε της κοιλάδας και άλλοτε της χαράδρας του Μόρνου ποταμού. Ύστερα από όλη αυτή την ανακατωσούρα φτάσαμε και εμείς εγκαίρως, βγάλαμε εισιτήρια και φορτώσαμε το κουτί και το τσουβάλι. Μετά από ένα δίωρο περίπου κοπάνημα, γιατί ο δρόμος δεν ήταν ασφαλτοστρωμένος -ίσως και κανένα ξερνοβολητό-, γινόταν η ποθητή άφιξη στο καλύβι του Πολύμερου στην τοποθεσία Μαντήλω. Η μέρα ήταν μουντή και, όταν φτάσαμε, κοντοζύγωνε το σκοτάδι. Ο Νικολέτος με το μικρό λεωφορείο περίμενε για την αναρρίχηση στο Κροκύλειο. Δέκα χιλιόμετρα λακκούβες, λάσπες και χωματόδρομος με 11 στροφές 180 μοιρών και αμέτρητες μικρότερες. Αφού φτάσαμε λοιπόν και μυρίζαμε Κροκύλειο, έμεναν δυο δουλειές. Πρώτα να φορτωθούν τα πράγματα, που εκείνο το βράδυ ήταν ανάλογα με τους επιβάτες. Δεύτερον, έπρεπε να περιμένουμε και το αντίθετο δρομολόγιο Άμφισσα-Ναύπακτος, που έφερνε τους επιβάτες του κανονικού δρομολογίου Αθήνα-Κροκύλειο μέσω Λιβαδειάς, Αράχοβας, Άμφισσας, Λιδωρικίου. Έκανε κρύο μέσα και έξω από το λεωφορείο. Την ώρα που περιμέναμε, την περάσαμε με βόλτες πέρα-δώθε.

Έφτασε κάποια στιγμή και η ανταπόκριση, όπως λεγόταν η αναμονή για το αντίθετο δρομολόγιο. Ξανάρχισε πάλι η ανακατωσούρα με το φόρτωμα και την τακτοποίησή μας μέσα στο όχημα. Ο Γιάννης και εγώ, ως ανήκοντες στα γυναικόπαιδα, στριμωχτήκαμε μέσα στο αυτοκίνητο του Νικολέτου. Στη σχάρα των αποσκευών τα πράγματα έπιαναν όλη τη σκεπή, σε ύψος 60 πόντων. Τα υπόλοιπα ήταν μέσα, ανάκατα με μας. Επειδή δεν υπήρχε χώρος για όλους, ο πατέρας, μαζί με πέντε-έξι άλλους, πήρε θέση όρθιος στην εξωτερική σχάρα στο πίσω μέρος.

Είχε αρχίσει να σκοτεινιάζει όταν ξεκίνησε η ανάβαση, η τελευταία διαδρομή. Το αυτοκίνητο ακολουθούσε τις ροδιές, σκαμμένες στο δρόμο. Δεν υπήρχε άλλη επιλογή, γιατί από τη χρήση και την έλλειψη συντήρησης οι ροδιές ήταν βαθιές. Αλλά και ο δρόμος ήταν στενός και δεν υπήρχε χώρος για μανούβρες. Ήταν περίεργο, αλλά αυτές οι ροδιές δούλευαν σαν ράγες τρένου. Ο “Νικολέτος” ανέβαινε και ανέβαινε. Έξω είχε σκοτεινιάσει τελείως, ξεχώρισα με δυσκολία ότι περνάγαμε από τον Κεφαλόβρυσο. Στα εκατό μέτρα φτάσαμε στη τοποθεσία Βρωμόγουρνα και πήραμε την ανηφορική στροφή προς τα δυτικά. Ο δρόμος εδώ ήταν σχετικά ίσιος, αλλά γινόταν πιο ανηφορικός. Ο οδηγός, επειδή ήταν βαρυφορτωμένος και είχε χάσει και τη φόρα του από τη στροφή, αναγκάστηκε να αλλάξει ταχύτητα. Σταμάτησε εντελώς, αλλά πάνω εκεί ο μηχανισμός αλλαγής ταχυτήτων μπλόκαρε και δεν έμπαινε η πρώτη ταχύτητα.Τα φρένα δεν μπορούσαν να κρατήσουν το υπερφορτωμένο αυτοκίνητο που άρχισε να κυλάει προς τα πίσω μέσα στα σκοτάδια. Οι άντρες πίσω στη σχάρα, μαζί και ο πατέρας, πήδηξαν στα πλάγια, αριστερά και δεξιά από το δρόμο. Οι άλλοι μέσα περιμέναμε, χωρίς φωνές, με δέος να δούμε τι θα γίνει. Ευτυχώς, ο οδηγός ήξερε πολύ καλά το δρόμο και σε μερικές δεκάδες μέτρα το αυτοκίνητο έφτασε σε

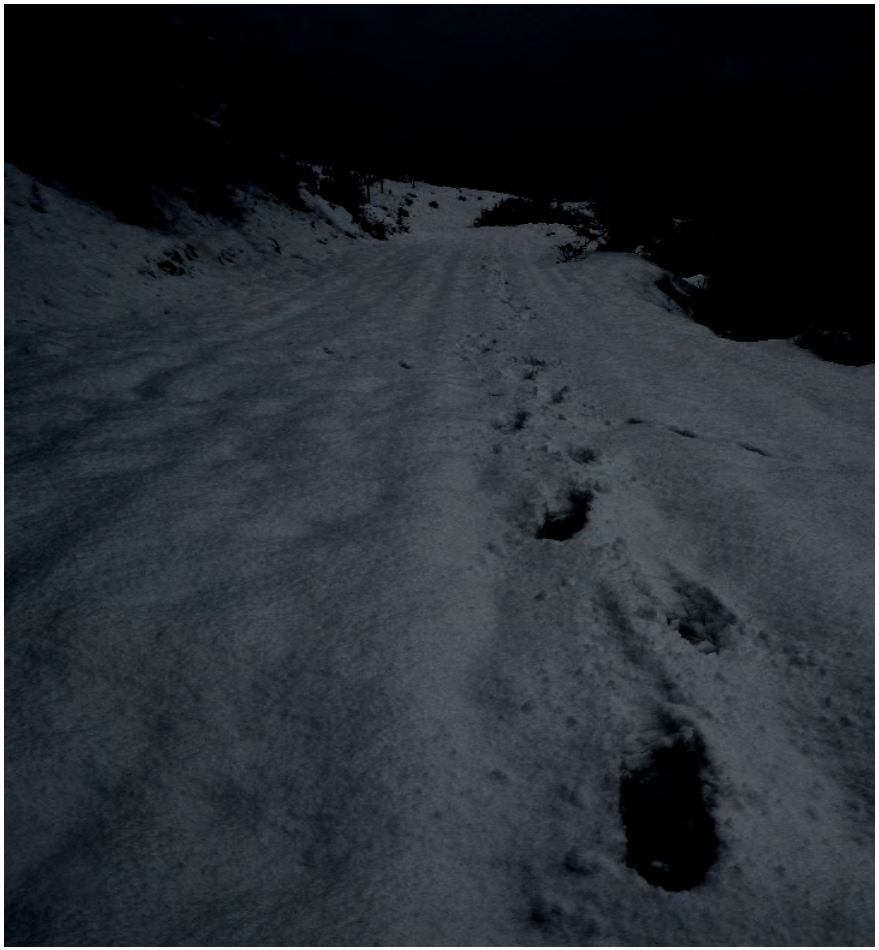

Εικ. 1. Προς Κροκύλειο.

ένα ίσιωμα και σταμάτησε. Βγήκαμε όλοι έξω και, μετά από σύντομη εξέταση στα σκοτεινά, ο Νικολέτος μας είπε ότι η βλάβη δεν μπορούσε να διορθωθεί εκείνη την ώρα.Θα επισκευαζόταν την άλλη μέρα και τότε θα μας έφερνε τπράγματα.
Δεν υπήρχε άλλη επιλογή από το να συνεχίσουμε με τα πόδια. Επειδή ήταν πολύ σκοτεινά και φακοί δεν υπήρχαν, δεν γινόταν να πάμε από το μονοπάτι που ήταν συντομότερο. Ακολουθήσαμε λοιπόν τον καρόδρομο. Υπολογίσαμε ότι θέλαμε περίπου μιάμιση ώρα μέχρι το χωριό. Ο πατέρας, ο Γιάννης και εγώ τραβήξαμε μπροστά με όρεξη και σε λίγο είχαμε ξεκοπεί από τους άλλους. Στα Κοτρώνια βρήκαμε χιόνι, αραιό στην αρχή, χοντρότερο ύστερα. Ο Γιάννης, που στο Αίγιο δεν έβλεπε συχνά χιόνι, ενθουσιάστηκε, άρχισε να παίζει χιονομπαλιές και να τρώει χιόνι. Από τα Κοτρώνια μέχρι το χωριό συνεχίσαμε έτσι. Έριχνε και χιόνι αραιό από καιρό σε καιρό. Οι πατημασιές μας άφηναν ίχνη στο χιόνι. Δεν βλέπαμε και καλά και ουκ ολίγες φορές πατήσαμε σε νερολακκούβα καμουφλαρισμένη από χιόνι. Πιο πάνω το χιόνι έγινε σκληρότερο και αυτό μας βοήθησε στο περπάτημα.
Έτσι πορευόμενοι, φτάσαμε στου Θεμιστοκλή τη βρύση. Από μακριά ακούστηκε το τσουρνάρισμα του νερού που έτρεχε από μια μετάλλινη βρύση βιδωμένη στον κορμό ενός μεγάλου πλάτανου στη δεξιά πλευρά του δρόμου. Το νερό ερχόταν μέσα στον κορμό από την αριστερή μεριά του δρόμου με μια σωλήνα χωμένη στο χώμα. Δεν σταματήσαμε καθόλου βέβαια στη βρύση, αλλά συνεχίσαμε να ανεβαίνουμε χωρίς ανάσα την ανηφόρα μέχρι την Αγία Παρασκευή όπου, ακολουθώντας το δρόμο, στρίψαμε αριστερά. Κανονικά από εδώ πρωτοβλέπεις το χωριό. Φως όμως πουθενά, αν δεν ήξερες πού είναι το χωριό, δεν καταλάβαινες τίποτα. Τελικά είδαμε, ή μάλλον μαντέψαμε μέσα στην αντάρα ό,τι φαινόταν από το Κροκύλειο.

Εικ. 2. Και είδαμε το Κροκύλειο.

Δημοτικός φωτισμός δεν υπήρχε, η ώρα ήταν περασμένη και τα φώτα στα δύο καφενεία είχαν σβήσει. Εμείς όμως ξέραμε, το χωριό ήταν εκεί και μας περίμενε με τις συννεφιές και τα σκοτάδια του.
Η μάνα στο μεταξύ περίμενε κάνοντας μετάνοιες δίπλα στο αναμμένο τζάκι. Ήταν πολύ αργά για τα μέτρα του χωριού. Είχε αρχίσει να ανησυχεί, αλλά όλοι είχαν κοιμηθεί. Δεν υπήρχε ψυχή για να ρωτήσει αν ακούστηκε τίποτα για το λεωφορείο. Τα

Εικ. 3. Η μάνα περιμένει.

κορίτσια είχαν κοιμηθεί στα στρωσίδια δίπλα στο τζάκι. Η μάνα όμως αγρυπνούσε με παρέα το μονολόι της φωτιάς. Ακόμα και τα ζωντανά στο κατώι δεν ακούγονταν. Ησυχία, αβάσταχτη ησυχία.

Την ίδια ώρα εμείς, οι Οδυσσείς, πλησιάζαμε περπατώντας με όρεξη, όπως το μουλάρι που οσμίζεται το παχνί του. Ανεβήκαμε δρομαίοι τον ανήφορο από την αγορά και στρίψαμε δεξιά στο σοκάκι που έβγαζε στο σπίτι. Το θέαμα ευοίωνο και λυτρωτικό.

Εικ. 4. Καλά νέα, φτάνουμε.

Η άφιξη ξεσήκωσε για λίγο το σπίτι. Η μάνα έδειξε την ανακούφισή της με την ερώτηση “Τι γίνατε μωρέ παιδιά;”. Της είπαμε την ιστορία εν συντομία, ταυτόχρονα με την εφόρμηση στο τζάκι. Πρώτα ζεστάναμε τα χέρια και μετά βγάλαμε τα παπούτσια και τις κάλτσες. Ύστερα φάγαμε και ξεραθήκαμε στα κρεβάτια μας. Έτσι φτάσαμε και εμείς στην Ιθάκη μας. Την άλλη μέρα έσφαζαν τα γουρούνια, ουρλιαχτά πόνου, ήλιος λαμπρός, χαρά θεού.

Εικ. 5. Χαρά θεού.

Γυμνάσιο στο Λιδωρίκι

Όταν τα παιδιά του χωριού τελείωναν το Δημοτικό Σχολείο, εξαντλούσαν τις ευκαιρίες της επί τόπου εκπαίδευσης. Συνέχιση σπουδών σήμαινε ξενιτεμός. Προπολεμικά υπήρχε Δημοτικό και Σχολαρχείο, ποτέ όμως το Κροκύλειο δεν είχε Γυμνάσιο. Η συνηθισμένη και κοντινότερη επιλογή ήταν το Λιδωρίκι. Τότε, για την εγγραφή στο Γυμνάσιο, έπρεπε ο μαθητής να δώσει εισαγωγικές εξετάσεις. Γίνονταν τον Ιούνιο, στο σχολείο όπου ήθελε να φοιτήσει ο μαθητής, και αυτή ήταν συνήθως η πρώτη γνωριμία με το Λιδωρίκι για τα περισσότερα παιδιά.

Το πρώτο πρόβλημα προς επίλυση ήταν η διαμονή. Δεν υπήρχε υποδομή, μόνο δωμάτια μέσα σε σπίτια ή δωμάτια προσθήκες. Τα αποχωρητήρια βρίσκονταν έξω, όπως σε όλα τα σπίτια της επαρχίας την εποχή εκείνη. Ο νεροχύτης ήταν συνήθως ένα τροποποιημένο κατώφλι παραθύρου με μια τρύπα για να φεύγει το νερό. Τα έπιπλα λίγα, ένα κρεβάτι και ένα τραπέζι. Τα κρεβάτια ήταν διαφόρων ειδών, ράντζα ή ένα φύλλο πόρτας σε τρίποδα, ή ό,τι άλλο φανταζόταν και μπορούσε ο καθένας. Τη θέση της ντουλάπας ρούχων την έπαιρνε συνήθως ένα καρφί στον τοίχο και κάποιο χαρτοκούτι ή τσουβάλι για τα εσώρουχα.

Η θέρμανση ήταν μεγάλο πρόβλημα. Όσοι είχαν κάποια άνεση οικονομική, αγόραζαν ένα-δυο φορτώματα ξύλα. Τα πολλά όμως τα "στραμπούλαγαν" από φράχτες και απ' όπου αλλού τύχαινε. Τα δωμάτια κατά κανόνα δεν είχαν τζάκι, οπότε η λύση ήταν ή ξυλόσομπα ή μαγκάλι ή "απκάτ' απ' τ' κβέρτα".

Ως προς τα οικονομικά, η μείωση του ενοικίου γινόταν με τη συγκατοίκηση. Σε ένα δωμάτιο έμεναν δύο ή τρία παιδιά, στρατός ολόκληρος. Τα βιβλία δεν ήταν δωρεάν, αλλά δεν άλλαζαν και έκδοση κάθε χρόνο. Έτσι, οι μικρότεροι μαθητές αγόραζαν φθηνότερα τα μεταχειρισμένα βιβλία των μεγαλύτερων.

Η κυκλοφορία στους δρόμους επιτρεπόταν στους μαθητές από τις 5 μέχρι τις 7 το απόγευμα. Φυσικά έπρεπε οι μαθητές

Έργα και ημέραι γυμνασιοπαίδων

Ο μπαρμπα-Γιάννος είχε ένα μικρό καφενεδάκι, τυφλό από όλες τις μεριές, μόνη ελεύθερη πλευρά ήταν η είσοδος. Ήταν και πολύ βαρήκοος, σχεδόν κουφός. Όταν έπλενε τα φλιτζανοπότηρα, είχε γυρισμένη την πλάτη στην είσοδο. Όταν σχόλαγαν οι γυμνασιόπαιδες, κάποιος από αυτούς που περνούσαν έβαζε το κεφάλι του μέσα από την πόρτα και έλεγε χαμηλόφωνα "Μπαρμπα-Γιάννο να σε πλακώσω στο ξύλο;". Ο φουκαράς ο μπαρμπα-Γιάννος άκουγε έναν αμυδρό ήχο, αλλά δεν μπορούσε να ξεχωρίσει τα λόγια. Νόμιζε ότι πρόκειται για πελάτη. Γυρνούσε και φώναζε με στεντόρεια φωνή "΄μέσωωως".

να φοράνε τη στολή: το πηλήκιο με την κουκουβάγια τα αγόρια, την ποδιά τα κορίτσια. Αυτό σήμαινε ότι τα σπίτια στις παρυφές της κωμόπολης ήταν, από την άποψη τούτη, πλεονεκτικά, γιατί ο έλεγχος ήταν δυσκολότερος. Ο παιδονόμος ήλεγχε την εφαρμογή αυτών των περιορισμών, αλλά και οι καθηγητές έκαναν εφόδους στα σπίτια τις ώρες απαγόρευσης της κυκλοφορίας. Το Λιδωρίκι τότε είχε ηλεκτροφωτισμό με γεννήτρια. Το ρεύμα, με ακανόνιστη τάση που

ανεβοκατέβαινε, σταμάταγε στις 11 το βράδυ και άρχιζε πάλι στις 4 το πρωί. Στο διάστημα αυτό έβρισκαν οι μαθητές ευκαιρία να αλωνίζουν, γιατί φυσικά ο έλεγχος ατονούσε.
Στο Αίγιο, μεγαλύτερη πόλη, δεν υπήρχε απαγόρευση κυκλοφορίας, δεν επιτρεπόταν όμως ο κινηματογράφος. Το 1961 δόθηκε άδεια από το γυμνασιάρχη για δύο μόνον έργα: το ένα ήταν "Ο Μεγάλος Ψαράς", για τον Απόστολο Πέτρο, το άλλο "Ο Φούλτων και το ατμόπλοιο". Αμφότερα έργα διάπλασης χρηστού χαρακτήρος.
Το φαγητό αποτελούσε άλλο πονοκέφαλο των μαθητών στο Λιδωρίκι. Τι θα φάνε οι μετανάστες μαθητές; Πρώτη λύση το σακούλι από το χωριό. Έστελναν οι μανάδες τρόφιμα από το χωριό, ως ασυνόδευτο δέμα, με το λεωφορείο. Κυρίως ψωμί φρεσκοζυμωμένο, τυρί και πίτες διαφόρων ειδών: μακαρονόπιτες, πρασόπιτες, τραχανόπιτες. Ακόμα και κρέας έστελναν οι γονείς. Σε μια τέτοια περίπτωση, δύο νεαροί γόνοι του Κροκυλείου, μόλις έλαβαν το κρέας, το έβαλαν αμέσως στην γκαζιέρα. Ξεχάστηκαν όμως στην μπάλα, και το κρέας κάηκε. Γυρίζοντας, το δωμάτιο μύριζε σαν να έφτιαχναν χαλβά. Για τους έχοντες όμως τίποτα λεφτούλια, υπήρχαν και τα τρία εστιατόρια: του Γαρδίκη, του Παπαϊωάννου και του Βούλγαρη. Συνήθως δεν έδιναν λεφτά στα παιδιά, αλλά είχαν ένα βιβλιάριο όπου, σε συμφωνία του κηδεμόνα με κάποιον από τους εστιάτορες, γραφόταν η χρηματική αξία κάθε γεύματος. Σε τακτικά διαστήματα πέρναγε ο κηδεμόνας για να κανονίσει τη "ζημιά". Υπήρχε όμως αυτοσυγκράτηση και από τα παιδιά στο εστιατόριο. Όλοι, ακόμα και τα παιδιά, ήξεραν ότι δεν κυκλοφορούσε αρκετό χρήμα. Σπουδαίο φαΐ ήταν το κρέας, ήταν όμως και το ακριβότερο. Έτσι, τα παιδιά έτρωγαν συνήθως φασόλια, μακαρόνια ή πατάτες. Μερικές φορές, άμα πέρναγε απέξω από το εστιατόριο, την ώρα που έτρωγαν, κάποιος πονόψυχος καθηγητής, κέρναγε τα παιδιά που ήταν μέσα.
Το τελευταίο μεγάλο πρόβλημα εκείνης της ζωής ήταν η επικοινωνία με το χωριό. Όποτε δινόταν ευκαιρία, τα παιδιά έφευγαν με το λεωφορείο το Σάββατο το απόγευμα για το Κροκύλειο. Στόχος τους ήταν να δουν τους γονείς, αλλά και να γυρίσουν τη Δευτέρα το πρωί με το σακούλι γεμάτο. Μερικές φορές, κάμποσα παιδιά το έπαιρναν για το χωριό με τα πόδια, πέντε ώρες γεμάτες. Το χειμώνα όμως η διαδρομή μπορούσε να είναι επικίνδυνη. Κάποτε τρία παιδιά προσπάθησαν, χειμώνα καιρό, να περάσουν τον Κόκκινο ποταμό από ακατάλληλο σημείο για να κόψουν δρόμο. Το ποτάμι όμως είχε κατεβασιά και ξαφνικά βρέθηκαν μέχρι τη μέση μέσα στο θολό νερό κινδυνεύοντας από τις πέτρες και τα ξύλα που κύλαγαν μαζί με το νερό. Έβαλαν στη μέση τον μικρότερο και μπόρεσαν να γυρίσουν πίσω και να περάσουν από το γεφύρι. Οχτώ ώρες έκαναν να φτάσουν στο χωριό με τα ρούχα τους ασήκωτα από το νερό.

Μαντήλω - Κροκύλειο

Η τοπική συγκοινωνία ομαλοποιήθηκε περίπου από το 1950 και μετά. Μέχρι τότε, ο κόσμος βολευόταν με το φορτηγό του Δούνη από τη Ναύπακτο, όποτε πέρναγε από το Κροκύλειο,γιατί δεν είχε κανονικά δρομολόγια, όρθιοι στην καρότσα. Πριν τον πόλεμο η συγκοινωνία γινόταν από τη Βιτρινίτσα με πλοίο, όπως η "Πύλαρος", (βλ. κεφ.4). Μετά ήρθε ο Μιαούλης. Ήταν ένα μικρό φορτηγό με την καρότσα σκεπα-

σμένη με μουσαμά. Οι επιβάτες κάθονταν πίσω σε πάγκους κατά μήκος της καρότσας, όπως στα στρατιωτικά φορτηγά, τα πράγματα στοιβάζονταν μπροστά στα πόδια των επιβατών. Πέρασαν έτσι τέσσερα-πέντε χρόνια, έως ότου το ΚΤΕΛ Φωκίδος καθιέρωσε καθημερινό δρομολόγιο Αθήνα-Κροκύλειο και αντίστροφα. Η άφιξη από την Αθήνα γινόταν κατά τις 4 το απόγευμα, οπότε άρχιζε η αποβίβαση υπό τα όμματα των θαμώνων της αγοράς. Η άφιξη ήταν το κορυφαίο κοινωνικό γεγονός της ημέρας. Οδηγός και εισπράκτορας διανυκτέρευαν στο πανδοχείο της Λέτας η "Δροσιά" και την άλλη μέρα, πολύ πρωί, το λεωφορείο αναχωρούσε για Αθήνα μέσω Λιδωρικίου. Πολλές φορές το χειμώνα ο εισπράκτορας ξυπνούσε νωρίτερα από τον οδηγό για να προετοιμάσει τη μηχανή για εκκίνηση. Η πολύ χαμηλή θερμοκρασία τη νύχτα έκανε το ξεκίνημα με τη χειροκίνητη μανιβέλα σχεδόν αδύνατο. Έπρεπε να γίνει προθέρμανση της μηχανής. Για το σκοπό αυτό ο εισπράκτορας μάζευε άχυρα από το προηγούμενο βράδυ και το πρωί-πρωί τα άναβε κάτω από τη μηχανή. Την ίδια εποχή, στην περιοχή υπήρχαν και δυο άλλα μικρά λεωφορεία που εργάζονταν σαν ταξί και έκαναν διαδρομές κυρίως από το Κροκύλειο για τα πιο πάνω χωριά. Έμοιαζαν πολύ στην όψη. Τα αυτοκίνητα αυτά τα ξεχώριζαν από το επώνυμο του οδηγού. Η φράση "Έρχεται ο Νικολέτος" σήμαινε ότι έρχεται το αυτοκίνητο του Νικολέτου, χωρίς να ενδιαφέρει αν το οδηγούσε ο ίδιος. Γύρω στα 1960, το ΚΤΕΛ σταμάτησε το δρομολόγιο Αθήνα-Κροκύλειο και τη διαδρομή Μαντήλω-Κροκύλειο την ανέλαβε ο Νικολέτος.

Περιμένοντας το λεωφορείο

Ήταν πρωί, νύχτα ακόμα. Το λεωφορείο έφευγε στις έξι. Οι πέντε-έξι άνθρωποι που ταξίδευαν είχαν έλθει γύρω στις πέντε για να βγάλουν εισιτήριο και μετά να πιούνε τον καφέ τους στο καφενείο του Παγώνη υπό το φως της λάμπας λουξ, που άξιζε για πενήντα λύχνους. Ο μπαρμπα-Κώτσος, γεωργοποιμήν, παράγγειλε: "Γιωργάκι, ένα τσάι". Δυο-τρεις άλλοι, πιο γραμματιζούμενοι από τον μπαρμπα-Κώτσο, κατά το "δίδου τοις σοφοίς αφορμήν", άρχισαν να συζητούν περί καθαρευούσης, ότι το τσάι στη γλώσσα αυτή λέγεται τέιονκαι άλλα τέτοια.Ο μπαρμπα-Κώτσος παρακολουθούσε σιωπηλός.Όταν το θέμα εξαντλήθηκε και η κουβέντα έπαιρνε να τελειώσει, επενέβη με ένα πονηρό χαμόγελο. "Ρε Γιωργάκι, μπας κι αυτό π' μόφερες είναι τέιον; Γιατ' εγώ παράγγειλα τσάι".

Εικ. 6. Τοπική συγκοινωνία.

Εικ. 7. Το ατμόπλοιο “Πύλαρος”.

Εικ. 8. 12ον ΚΤΕΛ Φωκίδος.

Το άλλο αυτοκίνητο ήταν του Μπούτσικου. Έκανε κυρίως διαδρομές Αρτοτίνα-Μεσολόγγι και δεν δρομολογήθηκε ποτέ στη διαδρομή Μαντήλω-Κροκύλειο. Υπάρχει ακόμα εγκαταλειμμένο σε ένα χωράφι. Τώρα πια χρησιμεύει ως κιβωτός αναμνήσεων. Στη συνέχεια η συγκοινωνία της περιοχής ξέπεσε στην κατηγορία της άγονης γραμμής, αφού κόσμος δεν υπήρχε πια.

Ξενιτεμός

Ο ξενιτεμός για βιοποριστικούς καθαρά λόγους άρχισε στο τέλος του 19ου αιώνα. Το χωριό ήταν φτωχό, χωρίς παραγωγή, και με μεγάλο για την έκτασή του πληθυσμό. Οι πρώτη μετανάστευση ήταν λίγο πριν την Επανάσταση του 1821. Από ό,τι φαίνεται ήταν μάλλον μετεγκατάσταση στην Πελοπόννησο και όχι μετανάστευση. Το περιστατικό αυτό παρουσιάζεται στο κεφάλαιο 3. Η επόμενη μετεγκατάσταση έγινε στο Συκούριο Λάρισας, τότε Κισερλί, όπου υπάρχουν, όπως λέγεται, πολλοί απόγονοι και κροκυλειώτικα ονόματα. Ο πρώτος όμως καθαρός μεταναστευτικός προορισμός, μέχρι το 1900 περίπου, ήταν τα μεταλλεία στο Λαύριο. Η μετανάστευση, και για πολλά χρόνια αργότερα, γινόταν χωρίς την οικογένεια. Μόνον ο πατέρας έφευγε. Ίσως αρκετοί συγχωριανοί μας να έλαβαν μέρος και στα Λαυρεωτικά, αλλά δεν υπάρχουν μαρτυρίες για κάτι τέτοιο. Υπάρχει η προφορική μαρτυρία ότι κάποιος από τους Λαυριώτες μετανάστες, από τους Περλιγκαίους, που είχε παντοπωλείο, οργάνωσε έρανο συνεχείας, κρατώντας μικρό ποσό από κάθε μισθοδοσία. Με τα λεφτά αυτά έγιναν δύο μεγάλα έργα. Πρώτα υψώθηκε το καμπαναριό του Αη-Γιώργη και αγοράστηκε και τοποθετήθηκε το τρίφατσο ρολόι, το πρώτο, καθώς λέγεται, στην επαρχία. Η μεταφορά του έγινε από την παραλία με καμήλες. Δεν υπήρχαν δρόμοι αμαξιτοί τότε, αλλά ούτε και αυτοκίνητα. Το δεύτερο έργο ήταν η ανέγερση του κτιρίου του Σχολαρχείου στην πλατεία του χωριού. Στη θέση εκείνου του κτιρίου βρίσκεται σήμερα ο δημοτικός ξενώνας του Κροκυλείου. Θα ξαναβρούμε όμως αυτά τα θέματα στη συνέχεια στο τέταρτο κεφάλαιο.

Λίγο μετά το 1900 άρχισε η μετανάστευση στη Βόρειο Αμερική και κυρίως στις ΗΠΑ. Για πολλά χρόνια, μετανάστης γινόταν και εκεί ο άντρας, χωρίς την οικογένεια. Το γεγονός αυτό συνέβαλε στο να υπάρξουν αρκετές περιπτώσεις ανθρώπων που ξεπόνεσαν τον τόπο τους και χάθηκαν. Αυτό συνέβαινε συχνότερα με τους μετανάστες στην πόλη της Αντοφαγάστας στη βόρεια Χιλή. Η μετανάστευση στη Νότιο Αμερική άρχισε στη δεκαετία του 1920-30, κι αυτό γιατί οι ΗΠΑ περιόρισαν τότε δραστικά τη μετανάστευση. Τα ταξίδια αυτά δεν ήταν εύκολα, ούτε ακίνδυνα. Αναφέρεται ακόμα και πνιγμός δύο ατόμων στο πέρασμα του Ατλαντικού.

Μετά τη γερμανική κατοχή, στη διάρκεια και μετά τον εμφύλιο, έγινε η τελειωτική έξοδος. Οι προορισμοί τώρα ήταν δύο: το εξωτερικό, ΗΠΑ και Καναδάς, και το εσωτερικό, τα μεγάλα αστικά κέντρα και, κυρίως, η Αθήνα.Τώρα όμως υπήρξε μια καθοριστική διαφορά. Οι συνθήκες ήταν τέτοιες που μαζί με τον άντρα, ή λίγο αργότερα, μετανάστευε και η οικογένεια. Η μετανάστευση αυτή σήμανε ουσιαστικά και το τέλος της ζωής στο χωριό, όπως είχε διαμορφωθεί από τις απαρχές του ελληνικού κράτους. Το χωριό κατάντησε φάντασμα. Η αλλαγή αυτή βέβαια δεν ήταν εύκολη για τους ανθρώπους εκείνους.Εκτός

από τον ψυχολογικό παράγοντα, ούτε οι υλικές συνθήκες ήταν καλές. Συνήθως η οικογένεια νοίκιαζε ένα ή δυο δωμάτια, χωρίς μπάνιο και τα άλλα συναφή. Αυτοί που ταξίδευαν στο εξωτερικό είχαν και το πρόσθετο πρόβλημα της γλώσσας, που για πολλούς παρέμενε ουσιαστικά άλυτο δια βίου.

Συνέπειες

Μια καλοκαιριάτικη μέρα, αργά το απόγευμα, η μάνα και τα τρία παιδιά γύριζαν από το Αβορίτι. Είχαν περάσει τη μέρα τους, η μάνα κουτσοκορφίζοντας καλαμπόκι και τα παιδιά παίζοντας κούνια, λούτσισμα και άλλα. Η πομπή περιελάμβανε και τις δύο οικόσιτες γίδες, τη Μπάρτσια και τη Σιούτα, καθώς και το μουλάρι, τη Μαρίκα. Ήταν ζώο καλόγνωμο και είχε συμβάλει πολύ στην επιβίωση της οικογένειας, αλλά τώρα είχε γεράσει. Είχε αποφασιστεί ότι στο τέλος Αυγούστου η οικογένεια θα έφευγε οριστικά για την Αθήνα. Όπως περπάταγαν σιωπηλοί, ο γιος ρώτησε ξαφνικά: “Μάνα, τι θα γίνει η Μαρίκα και οι γίδες τώρα που θα φύγουμε;”. “Έχουμε κανονίσει να δώσουμε τη Μαρίκα την άλλη βδομάδα, τη Μπάρτσια θα τη δώσουμε αλλού για μανάρα και τη Σιούτα στο χασάπη”. Ο γιος δεν είπε τίποτα. Την άλλη βδομάδα ήρθε μια γυναίκα από ένα χωριό ψηλότερα από το Κροκύλειο για να πάρει τη Μαρίκα. Μετά από λίγη κουβέντα με τη μάνα, η γυναίκα πήρε την τριχιά και ξεκίνησε χωρίς πολλά-πολλά. Η Μαρίκα έφευγε και έστριβε αριστερά για να χαθεί για πάντα πίσω από το διπλανό σπίτι. Εκείνη τη στιγμή γύρισε και κοίταξε λοξά πίσω με ορθάνοιχτα τα μάτια της. Χλιμίντρισε ελαφρά, την άλλη στιγμή χάθηκε. Πέρασαν πολλά χρόνια και καιροί, η μάνα πέθανε, ο γιος γέρασε, αλλά ποτέ δεν μπόρεσε να ξεχάσει εκείνη τη ματιά. Μετά από καμιά δεκαριά μέρες, ο γιος ξαναείδε εκείνη τη γυναίκα. Ήρθε να παραπονεθεί ότι το μουλάρι δεν μπορεί να δουλέψει, κοντανασαίνει. “Θα το κυλίσω”, είπε. Όταν τα μουλάρια δεν μπόραγαν να δουλέψουν άλλο, τα γκρέμιζαν στον τοπικό καιάδα. “Όχι, να μην το κυλίσεις, άμα δεν το θέλεις το μουλάρι να το φέρεις πίσω”, είπε η μάνα. Τελικά, η Μαρίκα δε γύρισε. Ποτέ δε μάθαμε τι απέγινε.

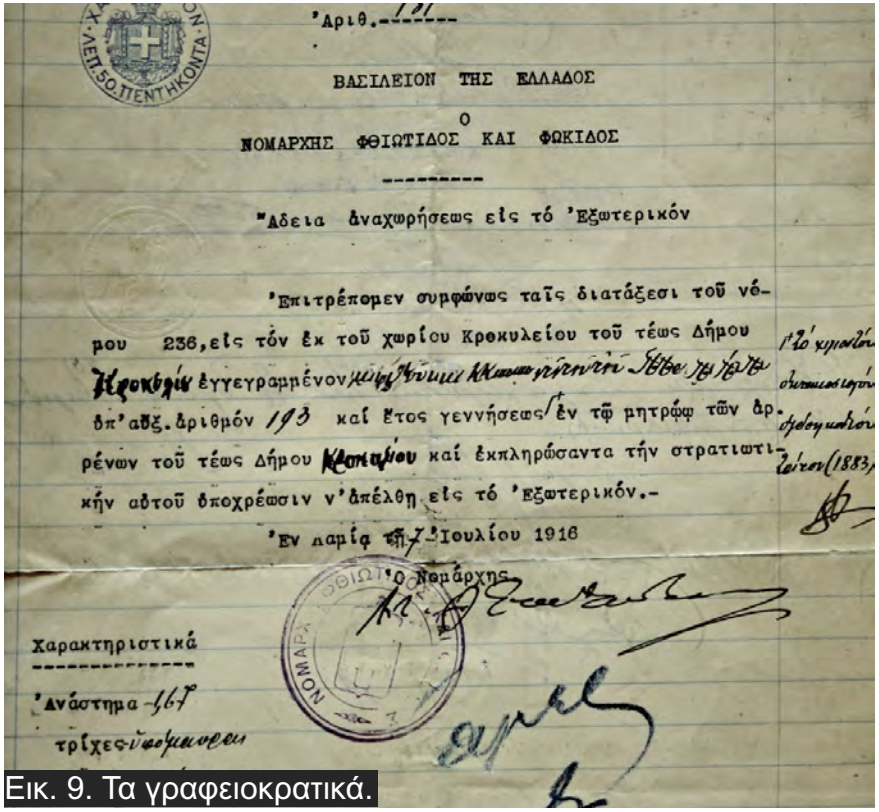

Ἀριθ. 191

ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Ο ΝΟΜΑΡΧΗΣ ΦΘΙΩΤΙΔΟΣ ΚΑΙ ΦΩΚΙΔΟΣ

Ἄδεια ἀναχωρήσεως εἰς τό Ἐξωτερικόν

Ἐπιτρέπομεν συμφώνως ταῖς διατάξεσι τοῦ νόμου 236, εἰς τόν ἐκ τοῦ χωρίου Κροκυλείου τοῦ τέως Δήμου Κροκυλίου ἐγγεγραμμένον [illegible] ὑπ' αὐξ. ἀριθμόν 193 καί ἔτος γεννήσεως [illegible] ἐν τῷ μητρῴῳ τῶν ἀρρένων τοῦ τέως Δήμου Κροκυλίου καί ἐκπληρώσαντα τήν στρατιωτικήν αὐτοῦ ὑποχρέωσιν ν' ἀπέλθῃ εἰς τό Ἐξωτερικόν.-

Ἐν λαμίᾳ τῇ 7 Ἰουλίου 1916

Ὁ Νομάρχης

Χαρακτηριστικά

Ἀνάστημα 1.67

τρίχες [illegible]

Εικ. 9. Τα γραφειοκρατικά.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Γεωγραφικά και Γεωλογικά

Γεωγραφικά

Μετά την επεισοδιακή άφιξή μας στο χωριό, είναι καιρός να γνωρίσουμε τη γεωγραφία του Κροκυλείου. Αντί για χάρτη, θα χρησιμοποιήσουμε την αεροφωτογραφία της επόμενης σελίδας. Ο προσανατολισμός της είναι περίπου ο εξής: αρχίζοντας από το κέντρο της φωτογραφίας, προς τα δεξιά είναι η ανατολή, προς τα πάνω ο βοριάς, αριστερά η δύση και κάτω ο νότος. Όπως βλέπουμε, στην περιοχή του Κροκυλείου δεσπόζουν τα βουνά Παναγία και Θεούλης, τα οποία στην πραγματικότητα, όπως φαίνεται από ψηλά, είναι ένα ενιαίο ορεινό συγκρότημα. Στους χάρτες το βουνό αυτό αναφέρεται ως Ξεροβούνι και το νοτιότερο τμήμα του, αυτό που εμείς λέμε Θεούλη, ως Πατήματα. Από κάτω, από το χωριό, φαίνονται σαν δυο βουνά που σκιάζουν την πλάτη του Κροκυλείου και σηματοδοτούν την εικόνα του. Η νότια υπώρεια του Θεούλη σχηματίζει μια απότομη πλαγιά -αλλού περισσότερο και αλλού λιγότερο-, που καταλαμβάνει περίπου το ένα τέταρτο της περιοχής. Στην πλαγιά αυτή, κάπου στη νοτιοδυτική άκρη της, είναι χτισμένο το σημερινό χωριό και εκεί, λίγο βορειότερα, θα πρέπει να εκτεινόταν ο αρχαίος οικισμός. Το μεγαλύτερο όμως μέρος της περιοχής, κατά το ήμισυ περίπου, καλύπτει το βουνό του Αη-Νικόλα. Το βουνό αυτό είναι ολοκληρωτικά κροκυλειώτικο. Στα δυτικά βυθίζεται και τελειώνει στο Κουπακόρεμα, προς τα νότια καταλήγει στο Μόρνο, στην ποταμιά. Ανατολικά βυθίζεται και πάλι και χάνεται στο Πατσιρόρεμα. Στα βορειοδυτικά χωρίζεται από το συγκρότημα Παναγίας-Θεούλη με ένα διάσελο, που σε παλιότερους χρόνους πρέπει να ήταν στρατηγικό σημείο. Η υπόλοιπη περιοχή ορίζεται από τη δυτική πλαγιά ανώνυμου, στο χάρτη, βουνού. Το κομμάτι αυτό είναι γνωστό ως Λόγγος και το βόρειο τμήμα του χωρίζεται από το Θεούλη με το Πατσιρόρεμα. Στην αεροφωτογραφία έχουν σημειωθεί αριθμοί που αντιστοιχούν στα τοπωνύμια που αναγράφονται στον κατάλογο που δημοσιεύεται στη σελίδα μετά την αεροφωτογραφία. Δεν έχουν συμπεριληφθεί όλα τα τοπωνύμια. Κάθε πενήντα μέτρα υπάρχει και άλλο τοπωνύμιο, κάτι που ήταν χρήσιμο στο παρελθόν, όταν ο κόσμος ζούσε κοντά στη γη. Όποιος γνώριζε τα τοπωνύμια, βρισκόταν σε πλεονεκτική θέση όσον αφορά στο σχεδιασμό νόμιμων ή και παράνομων πράξεων. Κύριο κριτήριο για την επιλογή των τοπωνυμίων ήταν η γνώση της ύπαρξής τους, αλλά και η χρησιμοποίησή τους στην αφήγηση. Όταν, διαβάζοντας το βιβλίο, συναντήσετε κάποιο τοπωνύμιο, μπορείτε να το βρείτε στον κατάλογο που συνοδεύει την αεροφωτογραφία. Ένα άλλο στοιχείο που μας δίνει η αεροφωτογραφία είναι μερικά μονοπάτια

Εικ. 10. Η περιοχή από αέρος.

1. Κουμεντάρι
2. Μόρνος ποταμός
3. Βαμπακιά
4. Πατσιρόρεμα
5. Μαντήλω
6. Αλπόκαμπος
7. Αη-Παντελεήμονας
8. Γούρνες
9. Κεφαλόβρυσος
10. Αλαφομούσκι
11. Καναπίτσες
12. Ξερλογγά
13. Τρομπέτα
14. Ζαγαδάκια
15. Βάτοι
16. Παλιάμπελο
17. Χούμα τ' αμπέλι
18. Μία (μέγα) χωράφια
19. Στρογγ'λοκότρωνο
20. Κπακόρεμα
21. Τ' Ραμαντάν'
22. Κούτσερα
23. Πησιά (Μπεσιά)
24. Αβορίτι-Αβορτόβρυση
25. Αγία Μαρίνα
26. Μία (μέγα) λ'θάρι
27. Γιουργλή
28. Κούνιες
29. Σπήλαιο
30. Αγία Παρασκευή
31. Αη-Νικόλας
32. Διάσελο
33. Τούρλα
34. Νεραϊδάλωνα
35. Μάνθας χωράφια
36. Θεούλης
37. Πριόνια
38. Παναγία
39. Αη-Σωτήρω
40. Ζερέλια
41. Δράκου
42. Ασπρόκαμπος
43. Παρασπόρια
44. Αη-Λιας
45. Εκκλησίτσα
46. Θεοτόκου
47. Γδαρμένη
48. ΚΡΟΚΥΛΕΙΟ
49. Κουρεσόρεμα
50. Λουρίδες
51. Παλιόρογγο
52. Ζέζενα
53. Αρκουδόρεμα
54. Κλιμάκι
55. Αη-Γιάννης
56. Πατσιρού
57. Αβορτόκαμπος
58. Κωσταντίας λογγά
59. Κατσκαβέλ'
60. Δραμπάλες
61. Τ' Κολοκύθα η ράχη
62. Απάνω Βέλουρας
63. Κερασιά
64. Κάτω Βέλουρας
65. Κρανιές
66. Φτελιόρεμα
67. Παλιαηλιάς
68. Απάνω Τσιούμπα
69. Φτελιά
70. Κάτω Τσιούμπα
71. Γραββανέικα Μαντριά
72. Φακίστρα
73. Βατόλακκος
74. Ψωρολίθα
75. Αγία Βαρβάρα-Κορίθι
76. Σποραΐτη λάκκα
77. Ψαριανός
78. Αριά
79. Κρύα Βρύση
80. Βρωμόγουρνα
81. Τ' Κούτλα τα δέντρα
82. Βαρκά
83. Κατ' Βρυσ'
84. Κοτρώνια

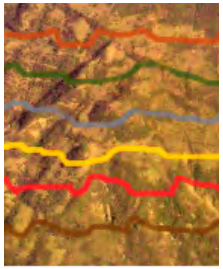

Μονοπάτι Κροκύλειο-Περιβόλι (Αγλαβίστα)
Μονοπάτι Κροκύλειο-Πενταγιού
Μονοπάτι Ποταμιά-Αβορίτι-Διάσελο-Ζωριάνο
Κύριο μονοπάτι, Ποταμιά-Κροκύλειο
Σύνορα περιοχής Κροκυλείου
Όρια αρχαίου Κροκυλείου βάσει ευρημάτων

και σύνορα, που σημειώνονται με γραμμές διαφορετικού χρώματος. Κάτω από τον κατάλογο των τοπωνυμίων υπάρχει επεξήγηση για το τι αντιπροσωπεύει η κάθε γραμμή. Επισημαίνουμε ότι τα μονοπάτια και τα σύνορα είναι χαραγμένα κατά προσέγγιση, η αεροφωτογραφία δεν μπορεί να υποκαταστήσει το χάρτη. Έχουν χαραχθεί μόνον τα κύρια μονοπάτια που εξασφάλιζαν την επικοινωνία με τη γύρω περιοχή. Υπήρχαν ανα-

ρίθμητα μικρά και μεγάλα μονοπάτια, όπως συνέβαινε και με τα τοπωνύμια.
Το τοπίο παρουσιάζει μεγάλη ποικιλία. Αρχίζει από την ποταμιά, την κοιλάδα του Μόρνου, σε υψόμετρο περίπου 400 μ., με κυρίαρχη βλάστηση τα πουρνάρια και τα πλατάνια. Το χωριό βρίσκεται σε υψόμετρο 850 μ. Λίγο πριν, αρχίζουν να ανακατεύονται μέσα στα πουρνάρια και έλατα. Αυτό έγινε τα τελευταία πενήντα χρόνια, κυρίως στις πλαγιές που φαίνονται από το χωριό, όταν απαγορεύτηκε η βόσκηση. Τα ελατάκια ήταν πάντα εκεί, αλλά τα γίδια τούς έτρωγαν κάθε άνοιξη την κορυφή και, έτσι, δεν μπορούσαν να αναπτυχθούν. Το τοπίο, από την Παναγία και πάνω, καταλήγει σε ελατοδάσος. Στα ανατολικά, στο Λόγγο, κυριαρχεί η δρυς που, όντας φυλλοβόλο δέντρο, συντελεί στην εναλλαγή του τοπίου το χινόπωρο. Άλλο χαρακτηριστικό της περιοχής είναι τα πολλά νερά. Υπάρχουν πολλές πλούσιες πηγές, αλλά και αναρίθμητες μικρότερες. Ο Αη-Νικόλας, εκτός από την Αβορτόβρυση και τον Κεφαλόβρυσο, βγάζει παντού νερό.

Τα εδάφη

Το ανάγλυφο του εδάφους, σε όλους τους τόπους, το δημιουργεί η τεκτονική δραστηριότητα. Τα τεκτονικά γεγονότα ανύψωσαν, με τη διαδικασία της “Αλπικής ορογένεσης”, τον κύριο ορεινό όγκο της κεντρικής Ελλάδος. Το γεγονός αυτό είχε -και έχει- ως αποτέλεσμα να εναποτίθενται πολύ μεγάλες ποσότητες άμμου και αργίλων (κλαστικών υλικών) στις τότε παρακείμενες αβαθείς θάλασσες και να σχηματίζουν το φλύσχη. Οι ανοδικές αυτές μετακινήσεις συνεχίστηκαν και δημιούργησαν

Εικ. 11. Φλύσχης.

Εικ. 12. Ολισθόλιθοι.

οροσειρές, όπως τα Βαρδούσια και τα δυτικότερα χαμηλότερα βουνά της περιοχής του Κροκυλείου. Τα πετρώματα αυτά διακρίνονται από την εναλλαγή στρώσεων ψαμμίτη (συμπαγοποιημένη άμμος) και αργιλικών υλικών (συμπαγοποιημένη γλίνα). Τα αργιλικά αυτά υλικά υποχωρούν εύκολα και δίνουν υλικό για εδαφογένεση με μεγάλη ικανότητα κατακράτησης νερού, προσφέροντας άριστο υπόστρωμα για ανάπτυξη αυτοφυούς βλάστησης. Μέσα όμως στους φλυσκικούς σχηματισμούς βρίσκουμε και τεράστιους όγκους των μητρικών πετρωμάτων, που ονομάζονται "ολισθόλιθοι". Στο Κροκύλειο οι ολισθόλιθοι είναι ανθρακικοί και πυριτικοί. Τέτοια εδάφη είναι ο Θεούλης, η Παναγία και ο Αη- Νικόλας. Οι ανθρακικοί αυτοί όγκοι επικάθονται στις αργιλικές στρώσεις (το φλύσχη) και έχουν μεγάλη υδρογεωλογική σημασία, γιατί είναι υδατοπερατοί και συγκεντρώνουν τη βροχή και τα χιόνια, που δεν διαπερνούν τη γλίνα του φλύσχη και τα παροχετεύουν στις πηγές. Η Μεγάλη Βρύση, για παράδειγμα, παίρνει το νερό της από τους ολισθόλιθους του Αη-Λια, ενώ η πηγή Δράκου και το Κουρεσόρεμα από τους ολισθόλιθους του Θεούλη και της Παναγίας. Άλλα νερά,μικρότερης παροχής, καταφέρνουν και περνούν μέσα από τον ψαμμίτη και δίνουν εξαιρετικά φιλτραρισμένο (από σωματίδια, όχι από νιτρώδη) νερό. Τέτοια νερά είναι η Βαρειά, του Γκιώνη, του Γκιων'στάθη στην Παναγία και πολλές άλλες.

Κάρκαροι

Στην περιοχή του Κροκυλείου υπάρχουν πολλά ρήγματα, πολλές φορές με απροσδιόριστο βάθος, που στην τοπική διάλεκτο ονομάζονται "κάρκαροι". Τα ρήγματα αυτά σχηματίζονται με την καρστική διαδικασία. Πρώτα γίνεται μια κατολίσθηση, ή κάποια καθίζηση που ανοίγει δρόμο για να περνούν τα νερά της βροχής ή τα υπόγεια ύδατα. Το νερό αρχίζει την καρστική διαδικασία που είναι η διάβρωση του ασβεστολίθου. Στην περίπτωση αυτή ο ασβεστόλιθος είναι, προφανώς, σαν μια ανώμαλη στήλη μέσα στο έδαφος που δίνει στους κάρκαρους τη χαρακτηριστική μορφή τους. Κάρκαροι υπάρχουν στην Παναγία, στον γκρεμό που βλέπει προς το χωριό. Άλλος μεγάλος κάρκαρος είναι στον Αη-Νικόλα, αρκετοί μικρότεροι βρίσκονται στην περιοχή του Αβοριτιού και σε πολλά άλλα μέρη.

Εικ. 13. Κάρκαρος που σχηματίστηκε μάλλον από καθίζηση.

Το σπήλαιο

Πριν από λίγα χρόνια, ανοίγοντας έναν αγροτικό δρόμο από την Αβορτόβρυση προς το Διάσελο, η μπουλντόζα ξέσκαψε ένα μικρό σπήλαιο λίγο πάνω από το δρόμο. Τα ενδιαφέροντα σημεία αυτού του σπηλαίου είναι: πρώτον, έχει σταλακτίτες και σταλαγμίτες, και δεύτερον, παρόλο που το μήκος του δεν ξεπερνάει τα 10 μ., υπάρχει στη μια του άκρη μια τρύπα, όπου μετά βίας χωράει άνθρωπος. Κανείς δεν έχει προχωρήσει παραπέρα. Κάποιοι πέταξαν πέτρες και λένε ότι δεν άκουσαν τίποτα. Μέσα στη σπηλιά υπάρχουν νυχτερίδες, τα γίδια όμως,

Εικ. 14. Θέα προς το αριστερό τμήμα του σπηλαίου.

Εικ. 15. Θέα προς τη μεριά με την ανεξερεύνητη οπή.

όπως λένε, δεν μπαίνουν, ίσως επειδή δεν υπάρχει άνοιγμα στην άλλη άκρη και δεν σχηματίζεται ρεύμα αέρος. Δεν γνωρίζουμε αν πρόκειται για κάτι αξιόλογο, η οπή όμως στην άκρη αφήνει την πιθανότητα αυτή ανοιχτή. Το χρώμα της γαλαζόπετρας στα τοιχώματα υποδηλώνει ότι στην κοιλότητα υπήρχε κάποιο θειούχο χαλκούχο μετάλλευμα, ενώ οι σταλακτίτες και οι σταλαγμίτες δείχνουν ότι περνούσε νερό. Το μετάλλευμα αυτό σχηματίζει μαζί με το νερό θειικό οξύ, το οποίο πιθανόν να κατέφαγε το ανθρακικό πέτρωμα και να σχημάτισε τη σπηλιά.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Ιστορικά

Εισαγωγικά

Το Κροκύλειο έχει κι αυτό την ιστορία του, που αρχίζει, όπως θα φανεί στη συνέχεια, από πολύ παλιά. Κανείς αρχαιολόγος δεν έχει, δυστυχώς, ασχοληθεί μέχρι σήμερα με το θέμα αυτό. Ο δάσκαλός μου του Δημοτικού μού είχε πει ότι απευθύνθηκε κάποτε, προφορικώς, στην αρμόδια Εφορεία Αρχαιοτήτων, αλλά η απάντηση ήταν ότι ο τόπος δεν παρουσιάζει ιδιαίτερο αρχαιολογικό ενδιαφέρον. Δευτερεύων σκοπός του παρόντος κεφαλαίου είναι να καταδείξει ότι η γνώμη αυτή μπορεί να είναι λανθασμένη. Κύρια επιθυμία μας είναι να παρουσιάσουμε την ιστορία του Κροκυλείου με λόγια και, για πρώτη φορά, με εικόνες. Η αφήγησή μας είναι περισσότερο περιγραφική, χωρίς να λείπει και κάποια αναλυτική ή συνθετική, κατά περίπτωση, προσπάθεια. Οι λόγοι είναι πολλοί. Κατ' αρχήν δεν έχει γίνει ποτέ ανασκαφή στο Κροκύλειο, ούτε ο συγγραφέας είναι αρχαιολόγος. Δεν έχει γίνει επίσης συστηματική καταγραφή της προφορικής παράδοσης του τόπου, ούτε σοβαρή προσπάθεια για τη συλλογή έντυπου υλικού σχετικού με την ιστορία του χωριού. Υπάρχουν αρκετές ενδείξεις ότι η ιστορία της περιοχής θα πρέπει να αρχίζει πριν από την εποχή της χαλκοκρατίας. Αξίζει να σημειώσουμε σε αυτό το σημείο ότι η ιστορική έρευνα και ανάλυση δεν καταλήγουν πάντα σε επιβεβαίωση θεωριών. Εκείνο που μπορεί να επιτευχθεί είναι η σύνθεση μιας σειράς συλλογισμών που, ανά πάσα στιγμή, μπορούν να ανατραπούν από άλλες ορθότερες ή πιο τεκμηριωμένες θεωρίες.

Στην αχλύ της ιστορίας - Μυθολογία

Στους αρχαίους χρόνους το Κροκύλειο ανήκε εθνολογικά και γεωγραφικά στην Αιτωλία. Αξίζει, νομίζω, να αναφέρουμε κάποια στοιχεία της μυθολογίας των Αιτωλών. Η κύρια θεότητα της περιοχής ήταν η Άρτεμις, η θεά του κυνηγίου. Αν επισκεφθείτε το Κροκύλειο Σαββατοκύριακο, σε κυνηγετική περίοδο, θα διαπιστώσετε ότι η θεά Άρτεμις λατρεύεται με αφοσίωση ακόμα και σήμερα, με μόνη διαφορά ότι το ακόντιό της έχει αντικατασταθεί από επαναληπτικές καραμπίνες.
Παλαιότατοι κάτοικοι της περιοχής ήταν οι Κουρήτες. Πήραν το όνομα αυτό για να ξεχωρίζουν από τους Ακαρνάνες που είχαν ακούρευτα μαλλιά. Αργότερα εγκαταστάθηκαν στην Αιτωλία οι Ίωνες με αρχηγό τον Κέφαλο, ο οποίος είχε βοηθήσει τον Αμφιτρύωνα να νικήσει τους εχθρούς του. Ως ανταμοιβή τού παραχωρήθηκε το νησί που ονομάστηκε Κεφαλληνία. Ο μύθος αυτός δείχνει πιθανή σχέση των Αιτωλών με τους Κεφαλλήνες, που αργότερα, στην Τρωική εκστρατεία, είχαν όπως γνωρίζουμε αρχηγό τον Οδυσσέα.

Άλλο μυθολογικό πρόσωπο της περιοχής είναι ο Αιτωλός, τρίτος γιος του Ενδυμίωνα, βασιλιά της Ήλιδος. Σε κάποιους αγώνες σκότωσε άθελά του το γιο τού Ιάσονα και αναγκάστηκε να εκπατριστεί. Πήρε μαζί του μέρος του λαού του και μετακινήθηκε στην απέναντι χώρα των Κουρήτων που, αφού την κατέλαβε, την ονόμασε Αιτωλία. Ο μύθος αυτός δείχνει συγγένεια των Αιτωλών με τους Ηλείους, κάτι που επιβεβαιώνεται και από μαρτυρία του αρχαίου ιστορικού Εφόρου. Γιοι του Αιτωλού ήταν ο Καλυδών και ο Πλευρών, ιδρυτές των δύο κύριων πόλεων της Αιτωλίας, που ερείπιά τους σώζονται μέχρι σήμερα. Απόγονός τους ήταν ο Οινεύς, βασιλιάς της Καλυδώνας, που η κόρη του, η Δηιάνειρα, ήταν γυναίκα του Ηρακλή. Γιος τους ήταν ο Μελέαγρος, που έλαβε μέρος στην Αργοναυτική εκστρατεία και στο κυνήγι του Καλυδώνιου κάπρου. Ο Οινεύς δολοφονήθηκε από τους ανεψιούς του και ο εγγονός του, ο Διομήδης, ο γνωστός ομηρικός ήρωας, μετέφερε και έθαψε το σώμα του στην Αργολίδα, όπου χτίστηκε πόλη με το όνομα Οινόη. Ο Οινεύς ήταν και φίλος του Διονύσου, ο οποίος του δίδαξε την καλλιέργια του αμπελιού. Στην Αργοναυτική εκστρατεία έλαβαν μέρος, εκτός από τον Μελέαγρο, και οι Ιφικλής, Παλαίμων και Αταλάντη, δηλαδή τέσσερις Αιτωλοί σε σύνολο πενήντα ανθρώπων. Η Αργοναυτική εκστρατεία είναι ένα σημαντικό γεγονός, γιατί είναι η πρώτη προσπάθεια πανελλαδικής εκστρατείας, μια γενιά πριν τον Τρωικό πόλεμο. Άλλος γιος του Οινέα ήταν ο Τυδεύς, ο οποίος έλαβε μέρος στην εκστρατεία των Επτά επί Θήβαις. Αιτωλός βασιλιάς, ήρωας στον Τρωικό πόλεμο, ήταν και ο Θόας, που κι αυτός στο γυρισμό περιπλανήθηκε στην Ιταλία. Τελευταίο μυθολογικό πρόσωπο που έχει σχέση με την Αιτωλία είναι η Αταλάντη, θυγατέρα του Ιάσονα. Όταν γεννήθηκε, ο πατέρας της, επειδή ήθελε γιο, την εγκατέλειψε κοντά στην Καλυδώνα, όπου τη θήλασε μια αρκούδα μέχρι που τη βρήκαν κυνηγοί και τη μεγάλωσαν. Έγινε σπουδαία κυνηγός και έλαβε μέρος στο κυνήγι του Καλυδώνιου κάπρου, ενός αγριογούρουνου που σκότωνε τα κοπάδια και τους φύλακες στην περιοχή της Καλυδώνας. Το είχε στείλει εκεί η θεά Άρτεμις, που είχε θυμώσει γιατί σε μια γιορτή ο Οινεύς έκανε θυσίες σ' όλους τους θεούς εκτός από την Άρτεμη. Για την εξολόθρευσή του, ο Μελέαγρος οργάνωσε εκστρατεία καλώντας σε βοήθεια ήρωες από διάφορα μέρη, μαζί και την Αταλάντη. Αυτός που θα τον σκότωνε, θα έπαιρνε ως βραβείο το κεφάλι και το δέρμα του ζώου. Η Αταλάντη κατάφερε το πρώτο χτύπημα, αλλά δεν σκότωσε τον κάπρο. Τον σκότωσε ο Μελέαγρος, έδωσε όμως το έπαθλο στην Αταλάντη, απόφαση με την οποία διαφώνησαν οι θείοι του, και πήραν πίσω το βραβείο. Ο Μελέαγρος θύμωσε, σκότωσε τους θείους του και ξανάδωσε το βραβείο στην Αταλάντη, η οποία το αφιέρωσε στο ναό της Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα. Κατά μία πληροφορία, οι χαυλιόδοντες φυλάσσονταν στο ναό μέχρι και εως τη ρωμαϊκή εποχή.

Τα μυθολογικά αυτά γεγονότα δείχνουν ότι οι Αιτωλοί συμμετείχαν ενεργά σ' όλες τις σημαντικές επιχειρήσεις που έδωσαν στα ελληνικά φύλα τη μορφή με την οποία τα γνωρίσαμε αργότερα. Δεν αναφέρονται όμως οι Αιτωλοί ούτε στους μεγάλους αποικισμούς, ούτε στους Μηδικούς πολέμους. Κατά κάποιον τρόπο χάνονται, για ένα διάστημα, από το προσκήνιο της ιστορίας για να επανεμφανιστούν δυναμικά στα μετέπειτα χρόνια, πράγμα που σημαίνει ότι δεν εγκατέλειψαν ποτέ τη γη της Αιτωλίας.

Η χώρα και οι άνθρωποι στην αρχαιότητα

Ο χώρος που καταλαμβάνει η αρχαία Αιτωλία έχει παράξενο σχήμα στο χάρτη, που καθορίζεται από γεωγραφικούς παράγοντες. Και τα δύο κύρια ποτάμια, ο Εύηνος και ο Δάφνος (Μόρνος), ρέουν με κατεύθυνση νοτιοδυτική-δυτική και, επομένως, η περιοχή είναι προσπελάσιμη μόνον από τα δυτικά.
Ο Στράβων διαιρεί την Αιτωλία σε αρχαία και επίκτητη. Αρχαία είναι η πεδινή και επίκτητη η ορεινή, από τη Ναύπακτο μέχρι την Οίτη και τα Αθαμανικά όρη (Τζουμέρκα). Ο ορισμός αυτός θεωρείται αόριστος και ανακριβής. Ο Θουκυδίδης διαιρεί τους Αιτωλούς σε Αποδωτούς, Οφιονείς και Ευρυτάνες (Γ, 94). Αναφέρει και τους Βωμιείς και Καλλιείς, πρόκειται όμως μάλλον για ονόματα κατοίκων πόλεων και όχι για υποδιαιρέσεις του αιτωλικού φύλου. Και αυτό, γιατί παρακάτω αναφέρει τρεις πρέσβεις, έναν Οφιονέα, έναν Ευρυτάνα και έναν Αποδωτό (Γ,100). Γράφει επίσης ο Θουκυδίδης ότι οι Αιτωλείς μιλούσαν "αγνωστοτάτην γλώσσαν". Αυτό δεν είναι περίεργο, γιατί ακόμα και σήμερα, αν κάποιος μιλήσει με παλιότερη προφορά και λεξιλόγιο, η γλώσσα, για έναν που δεν είναι ντόπιος, θα είναι μάλλον "αγνωστοτάτη". Η αλήθεια για την αιτωλική γλώσσα είναι ότι Λοκροί, Φωκείς και Αιτωλοί μιλούσαν ιδιώματα που μπορούμε να τα θεωρήσουμε ως δυτική ελληνική γλώσσα, από τα οποία ιδιώματα προέκυψε, με πολύ λίγες προσθήκες, η δωρική διάλεκτος των ιστορικών χρόνων. Ο Θουκυδίδης αποκαλεί τους Αιτωλούς "ωμοφάγους", ότι έτρωγαν δηλαδή τα κρέατα ωμά. Αυτή η παρατήρηση δείχνει πιθανόν ότι οι ορεινοί Αιτωλο ήταν άγνωστοι λόγω απομόνωσης, με αποτέλεσμα να υπάρχουν διάφορες διαδόσεις, όπως η παραπάνω. Άλλη πληροφορία που αντλούμε από το Θουκυδίδη είναι ότι οι Αιτωλοί ζούσαν σε ατείχιστους οικισμούς και χρησιμοποιούσαν ελαφρά όπλα (ακόντια), χωρίς να είναι βαριά αρματωμένοι.
Η περιοχή δεν ήταν ευνομούμενη. Οι κάτοικοι ήταν φιλοπόλεμοι και ληστρικοί, κάτι που φαίνεται ότι συνέβαινε για αιώνες. Αυτό φαίνεται και από την επωνυμία "Λαφρία" της κύριας θεάς τους, της Αρτέμιδος, που προέρχεται από τη λέξη λάφυρο. Αυτή η κατάσταση συνεχίστηκε για αιώνες. Ακόμα και μέχρι λίγο πριν την Επανάσταση οι περιηγητές συνήθως ταξίδευαν μέχρι τους Δελφούς, κατέβαιναν στην παραλία και έφθαναν στη Ναύπακτο με πλοίο, ενώ σπάνια εισέρχονταν στην περιοχή.

Όμηρος και Κροκύλεια

Η πρώτη αναφορά του ονόματος Κροκύλεια απαντάται στην Ιλιάδα (Β 630-634). Ο Όμηρος αναφέρει πόλη των Κεφαλήνων με αυτό το όνομα, η οποία είχε στείλει πλοία στην Τροία υπό τον Οδυσσέα. Οι Αιτωλοί, από την άλλη μεριά, είχαν στείλει 40 πλοία υπό τον Θόαντα. Είναι αξιοσημείωτο ότι ο Όμηρος δεν χρησιμοποιεί για την πόλη αυτή κάποιον επιθετικό προσδιορισμό, όπως κάνει για όλες τις άλλες πόλεις. Δεν γνωρίζουμε γιατί γίνεται αυτό. Υπάρχει όμως και θεωρία επ' αυτού (εφημ. Το Κροκύλειο, Σεπτ.-Οκτ.1996). Εκεί επίσης σημειώνεται ότι ο παππούς του Οδυσσέα από τη μεριά της μητέρας του, ο Αυτόλυκος, κατοικούσε στον Παρνασσό. Σε μια επίσκεψή του εκεί ο Οδυσσέας πληγώθηκε στο πόδι σε κυνήγι αγριόχοιρου. Ήταν απ' αυτό το σημάδι που τον γνώρισε η Ευρύκλεια πολλά χρόνια αργότερα. Το γεγονός αυτό δείχνει ότι ο Οδυσσέας είχε σχέση με την περιοχή. Ο Όμηρος, στους ίδιους στίχους, αναφέ-

ρει επίσης ότι το βασίλειο του Οδυσσέα περιελάμβανε και την απέναντι Ακαρνανία. Αυτό μπορεί να σημαίνει ότι το βασίλειο του Οδυσσέα δεν ήταν ένα μικρό απομονωμένο βασίλειο σ' ένα μικρό νησί, αλλά εκτεινότανκαι στην απέναντι ηπειρωτική χώρα και πιθανόν να είχε κοινά σύνορα με τους Αιτωλούς.

Θουκυδίδης και Κροκύλειο

Η επόμενη αναφορά στο Κροκύλειο απαντάται στην Ιστορία του Πελοποννησιακού Πολέμου του Θουκυδίδη (Γ, 96). Το καλοκαίρι του 426 π.Χ. αθηναϊκός στρατός, με στρατηγό το Δημοσθένη (όχι το γνωστό ρήτορα), βρισκόταν στην περιοχή της Λευκάδας και της Ακαρνανίας. Οι Μεσσήνιοι της Ναυπάκτου, σύμμαχοι των Αθηναίων, έπεισαν το Δημοσθένη να εκστρατεύσει εναντίον των Αιτωλών, συμμάχων των Σπαρτιατών, που απειλούσαν τη Ναύπακτο. Τον έπεισαν ότι ήταν εύκολο εγχείρημα, γιατί οι Αιτωλοί δεν ήταν βαριά οπλισμένοι και διέμεναν σε ανοχύρωτα χωριά. Ο Δημοσθένης είχε ως βάση τον Οινεώνα, λοκρική πόλη στην παραλία κοντά στη Ναύπακτο, και το βράδυ στρατοπέδευσε στο άλσος του Νεμείου Διός. Παρενθετικά σημειώνεται εδώ ότι ο Πλούταρχος αναφέρει έναν θρύλο, σύμφωνα με τον οποίον ο Ησίοδος επισκέφτηκε την Οινόη της Λοκρίδος και εκεί τον σκότωσαν οι οικοδεσπότες για λόγους τιμής. Οι Λοκροί τιμώρησαν τους δολοφόνους και έθαψαν το σώμα του Ησίοδου στο Νέμειον.
Το άλλο πρωί άρχισε η μάχη. Οι Μεσσήνιοι είχαν συμβουλεύσει άμεση επίθεση για να μην προλάβουν να ενωθούν οι δυνάμεις των Αιτωλών. Την πρώτη μέρα κυρίεψαν την Ποτιδάνεια, τη δεύτερη το Κροκύλειο και την τρίτη το Τείχιο. Τα λάφυρα τα έ-

Εικ. 16. Πιθανά όρια της αρχαίας Αιτωλίας.

στειλε ο Δημοσθένης στο Ευπάλιο Λοκρίδος. Κατόπιν -δεν γνωρίζουμε πότε ακριβώς- ο Δημοσθένης κυρίεψε και το εγκαταλειμμένο από τους κατοίκους του Αιγίτιο. Εκεί όμως παγιδεύτηκε και νικήθηκε από τους Αιτωλούς που ροβολούσαν από τα βουνά και έριχναν τα ακόντιά τους. Οι Αθηναίοι και οι σύμμαχοι αμύνονταν με τα βέλη τους. Όταν όμως εξαντλήθηκαν τα βέλη, η άμυνά τους κατέρρευσε και υπέστησαν ολοκληρωτική ήττα με μεγάλες απώλειες.
Μετά τον Πελοποννησιακό Πόλεμο οι Αιτωλοί συμμετέχουν ενεργά στα ελληνικά πράγματα. Το 400 π.Χ. βοηθούν τους συγγενείς Ηλείους κατά των Σπαρτιατών και το 338 π.Χ., με τη βοήθεια του Φιλίππου Β΄, πραγματοποιούν το μεγάλο όνειρό

τους να καταλάβουν τη Ναύπακτο. Το “Κοινόν των Αιτωλών”, που ήταν ή εξελίχθηκε στη γνωστή Αιτωλική Συμπολιτεία, αναφέρεται για πρώτη φορά από το Διόδωρο το 314 π.Χ. Οι Αιτωλοί έγιναν τώρα πια τόσο ισχυροί που το 280 π.Χ. ανάγκασαν και τους Δελφούς να συμμετάσχουν στη Συμπολιτεία. Έναν χρόνο αργότερα, το 279 π.Χ., πρωταγωνίστησαν στον αγώνα κατά των εισβολέων Γαλατών, οι οποίοι κατέστρεψαν τότε το Κάλλιο. Οι Αιτωλοί, με την αντεπίθεσή τους, κατάφεραν συντριπτικό κτύπημα κατά των Γαλατών. Έκτοτε οι “μιξοβάρβαροι” και “ωμοφάγοι” του Θουκυδίδη έγιναν δημοφιλείς και θεωρούντο απελευθερωτές. Δεν διαχειρίζονταν όμως σωστά τις εξωτερικές υποθέσεις της Συμπολιτείας, με αποτέλεσμα να συγκρουστούν με τους Μακεδόνες. Ωστόσο, η απειλή των Ρωμαίων θα τους υποχρεώσει αργότερα να συμμαχήσουν με τους Μακεδόνες. Μετά την ήττα των Μακεδόνων από τους Ρωμαίους αναγκάζονται να συνάψουν ειρήνη με τη Ρώμη και χάνουν την ανεξαρτησία τους. Το 146 π.Χ., μετά την ήττα της Αχαϊκής Συμπολιτείας, διαλύεται και η Αιτωλική. Η Αιτωλία, μετά τη ρωμαϊκή κατάκτηση, παύει να έχει δική της ιστορία. Υποθέτουμε ότι και το Κροκύλειο, μέλος προφανώς της Συμπολιτείας, θα ακολούθησε την τύχη της.

Ανακεφαλαίωση

Τα ιστορικά στοιχεία που παρουσιάστηκαν μας επιτρέπουν να θέσουμε κάποια ερωτήματα σχετικά με το αρχαίο Κροκύλειο. Κατ’ αρχήν ανακύπτει το εύλογο ερώτημα κατά πόσον είναι πιθανή κάποια σχέση ανάμεσα στα Κροκύλεια του Ομήρου και το Κροκύλειο του Θουκυδίδη. Ετυμολογικά, μπορούμε να θεωρήσουμε ότι πρόκειται για το ίδιο τοπωνύμιο. Τα Κροκύλεια του Ομήρου ανήκαν στους Κεφαλλήνες που νέμονταν και την απέναντι χώρα, δηλαδή την Ακαρνανία. Για τον εντοπισμό της θέσης της πόλης του Ομήρου μπορούμε να αντλήσουμε στοιχεία και από τη σχετικά νέα επιστήμη της παλυνολογίας, που στηρίζεται σε μια τεχνική ανάλυσης γύρης από αρχαίες τοποθεσίες. Από τα αποτελέσματα μιας τέτοιας έρευνας γνωρίζουμε ότι το 1250 π.Χ. περίπου η ανατολική Μεσόγειος υπέφερε από μια μεγάλη σε ένταση, ίσως και σε διάρκεια, ξηρασία. Το γεγονός αυτό συνδέεται με την κατάρρευση της αυτοκρατορίας των Χιττιτών και την εμφάνιση των λαών της θάλασσας, που επέδραμαν σε παράκτιες πόλεις σε όλη την ανατολική Μεσόγειο. Οι λαοί αυτοί ήταν μάλλον ομάδες ανθρώπων που αναγκάστηκαν να μεταναστεύσουν λόγω ξηρασίας για να εξασφαλίσουν τροφή και για να εγκατασταθούν σε περιοχές με καλύτερο κλίμα. Συνδυάζοντας τα στοιχεία που διαθέτουμε, μπορούμε να διατυπώσουμε κάποιες εύλογες υποθέσεις. Είναι φυσικό, αν τα Κροκύλεια -πόλη ή περιοχή- είχαν στείλει πλοία στην Τροία, να βρίσκονταν στην παραλία. Αν πάλι οι Κεφαλλήνες νέμονταν την Ακαρνανία, τα Κροκύλεια πιθανόν να βρίσκονταν σε παραλία της Ακαρνανίας ή και της Αιτωλίας. Την εποχή της μεγάλης ξηρασίας ένα μέρος ή ολόκληρος ο οικισμός μπορεί επίσης να μεταφέρθηκε σε ορεινότερη και, κατά πάσα πιθανότητα, υγρότερη περιοχή. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι οι Κεφαλλήνες, όπως είδαμε ήδη, είχαν κάποια συγγένεια με τουςΑιτωλούς και ίσως γι’ αυτό διάλεξαν την περιοχή αυτή όπου θα έγιναν ευκολότερα δεκτοί.

Ενα άλλο σημαντικό ερώτημα που ανακύπτει είναι αν το Κροκύλειο του Θουκυδίδη βρισκόταν στην ίδια θέση με το σημε-

ρινό. Κατ' αρχήν ο χώρος όπου έχουν βρεθεί αρχαία κατάλοιπα εκτείνεται από τα ανατολικά, στη θέση Εκκλησίτσα, μέχρι δυτικά στη θέση Σωτήρω, σε μήκος περίπου 1.700 μ. Το πλάτος ορίζεται περίπου από το δρόμο Κροκυλείου-Πενταγιών, στα βόρεια, μέχρι το σημερινό χωριό στα νότια, σε μια απόσταση 500 μ. περίπου. Η έκταση αυτή είναι μεγάλη και υποδηλώνει σημαντικό πόλισμα, το σημαντικότερο μάλλον της περιοχής. Συνδυάζοντας μαρτυρίες περιηγητών του 19ου αιώνα με υπάρχοντα λείψανα και προφορικές παραδόσεις, έχουμε σχετικά ισχυρές ενδείξεις για την ύπαρξη τριών ή και τεσσάρων ιερών και ναών. Επίσης, από την αφήγηση του Θουκυδίδη προκύπτει ότι ο στρατηγός Δημοσθένης έφτασε μέχρι το Αιγίτιο, επομένως ξεπέρασε το γεωγραφικό πλάτος του σημερινού Κροκυλείου. Αν το Κροκύλειο ήταν σημαντική πόλη της περιοχής, θα πρέπει να αποτελούσε στόχο του Δημοσθένη. Απομένει το πρόβλημα της σειράς των πόλεων, όπως τις αναφέρει ο Θουκυδίδης. Δεν φαίνεται να υπάρχει διαφωνία για την πρώτη πόλη, την Ποτιδάνεια, που κατελήφθη την πρώτη μέρα. Το σημερινό όμως Τείχιο βρίσκεται πριν την Ποτιδάνεια, επομένως, όσον αφορά τη σειρά σύμφωνα με τις σημερινές ονομασίες, δημιουργείται μια ανακολουθία. Είναι όμως πιθανόν ο Δημοσθένης να μην προσέβαλε τους στόχους κατά σειρά, για να διατηρήσει το πλεονέκτημα του αιφνιδιασμού, ή το Τείχιο να ήταν μετά το Κροκύλειο, όπως πιθανολογείται στην εργασία του Π. Υφαντή (βλ. βιβλιογραφία).

Τα υπάρχοντα στοιχεία δεν είναι επαρκή για να δώσουν μια οριστική απάντηση στα δύο παραπάνω ερωτήματα: αν δηλαδή τα Κροκύλεια του Ομήρου έχουν σχέση με το Κροκύλειο του Θουκυδίδη, ή αν το Κροκύλειο του Θουκυδίδη μπορεί να ταυτιστεί με το σημερινό Κροκύλειο. Μας επιτρέπουν όμως να μην αποκλείσουμε την υπόθεση ότι το σημερινό και το Κροκύλειο του Θουκυδίδη μπορεί να ταυτίζονται. Σημαντικό βήμα για την ταυτοποίηση του αρχαίου Κροκυλείου με το νέο θα ήταν η εύρεση κάποιου ενεπίγραφου θραύσματος, κάτι τέτοιο όμως δεν έχει συμβεί μέχρι τώρα.

Αρχαία απομεινάρια - Πήλινα αντικείμενα

Αν και υπάρχουν υλικές μαρτυρίες για το αρχαίο Κροκύλειο, καμιά μέριμνα δεν έχει ληφθεί για την ανεύρεση και τη διάσωσή τους. Από τότε που ήμασταν παιδιά στο χωριό, όλοι θυμόμαστε ότι όταν κάποιος ήθελε να χτίσει φούρνο, επειδή δεν υπήρχαν πυρότουβλα, έκανε μια βόλτα στον Αη-Λια και μάζευε πήλινα κομμάτια, σπασμένα από αρχαία αγγεία, γιατί δε θεωρούσαν τα αρχαία αυτά απομεινάρια ως κάτι το σημαντικό. Έτσι χάθηκε το αρχαίο κλέος και τα θραύσματα έγιναν οικοδομικό υλικό. Είναι αστείο και τραγικό ότι μέρος της αρχαίας ιστορίας βρίσκεται μέσα στους φούρνους. Υπήρξαν όμως και δυο-τρεις άνθρωποι που περιμάζεψαν κάποια μεγάλα λίθινα αντικείμενα που θα δούμε παρακάτω. Πήλινα θραύσματα υπάρχουν ακόμα διάσπαρτα στα χωράφια, αλλά και άλλα έρχονται κατά καιρούς στο φως κατά τη διάρκεια σκαπτικών εργασιών. Στη συνέχεια θα δούμε μερικά και θα αναφερθούμε και στο είδος του κάθε θραύσματος, όπου αυτό είναι δυνατόν, βασιζόμενοι στις γνώμες των ειδικών. Όπως θα δούμε από την παράθεση αυτών των οστράκων, συνάγονται ενδιαφέροντα συμπεράσματα. Δεν θα αναλύσουμε όμως περισσότερο το θέμα, γιατί το βιβλίο μας δεν είναι ιστορικό εγχειρίδιο.

Εικ. 17. Όστρακο από ευθύ κυλινδρικό χείλος χοντρού χειροποίητου στιλβωτού ανοιχτού αγγείου, πιθανόν από λεκάνη ή φιάλη. Χρονολογείται στην ύστερη νεολιθική εποχή (4η π.Χ. χιλιετία).

Εικ.18. Όστρακο από κυλινδρικό χείλος χειροποίητου ανοιχτού αγγείου, πιθανόν από φιάλη. Εξωτερικά σώζεται έντυπη οριζόντια στενή ταινία με διαμπερή οπή. Ύστερη νεολιθική εποχή.

Εικ. 19. Όστρακο από κυλινδρικό χείλος χειροποίητου ανοιχτού αγγείου, πιθανόν από φιάλη, με μικρή κλίση προς τα μέσα. Ύστερη νεολιθική εποχή.

Εικ. 20. Όστρακο από κυλινδρικό χείλος χειροποίητου ανοιχτού αγγείου, πιθανόν από φιάλη. Ύστερη νεολιθική εποχή.

Εικ. 21. Όστρακο από κυλινδρικό χείλος χειροποίητου ανοιχτού αγγείου (φιάλη), με κλίση προς τα μέσα και με στίλβωση καστανοκόκκινη εξωτερικά και μελανή εσωτερικά. Διασώζεται μικρή συμπαγής κάθετη προεξοχή εν είδει λαβής, προσκολλημένη στο χείλος. Ύστερη νεολιθική εποχή.

Εικ. 22. Όστρακο από το τοίχωμα μεγάλου χειροποίητου ανοιχτού αγγείου, με μαύρη εσωτερικά και σκουροκάστανη εξωτερικά στίλβωση, όπου διασώζεται κυκλική, μη διαμπερής, οπή. Πολλά σκασίματα, σαν χαραγματιές, υπάρχουν τόσο στην εξωτερική όσο και στην εσωτερική επιφάνεια. Χρονολογείται στην ύστερη νεολιθική εποχή.

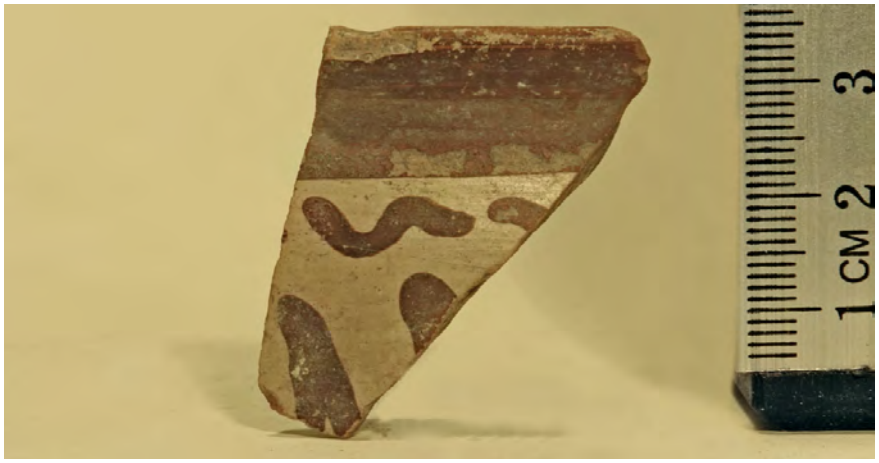

Εικ. 23. Όστρακο από την ταινιόσχημη λαβή χειροποίητου στιλβωτού αγγείου με καστανοκόκκινη στίλβωση. Η λαβή εξωτερικά είναι κοίλη στο μέσον, ενώ εσωτερικά υπάρχει κεντρική νεύρωση. Ύστερη νεολιθική εποχή.

Εικ. 24. Όστρακο από το χείλος και το τοίχωμα τροχήλατου αγγείου, πιθανόν από σκύφο ή κρατήρα. Εξωτερικά διακοσμείται με οριζόντια διακοπτόμενη κυματοειδή γραμμή και οξυκόρυφα πυκνά τοξοειδή σχέδια. Χρονολογείται στην ύστερη μυκηναϊκή εποχή (1300-1200 π.Χ.).

Εικ. 25. Ωοειδής αρύβαλλος. Σώζεται τμήμα από το κάτω σώμα και τη βάση. Διασώζεται, πάνω από τη βάση, διακόσμηση με μελανά μακριά φύλλα και στην κοιλιά ταινία με φολιδωτό μελανό κόσμημα, με λεπτές εγχαράξεις στις φολίδες. Ύστερη πρωτοκορινθιακή εποχή (650-625 π.Χ.).

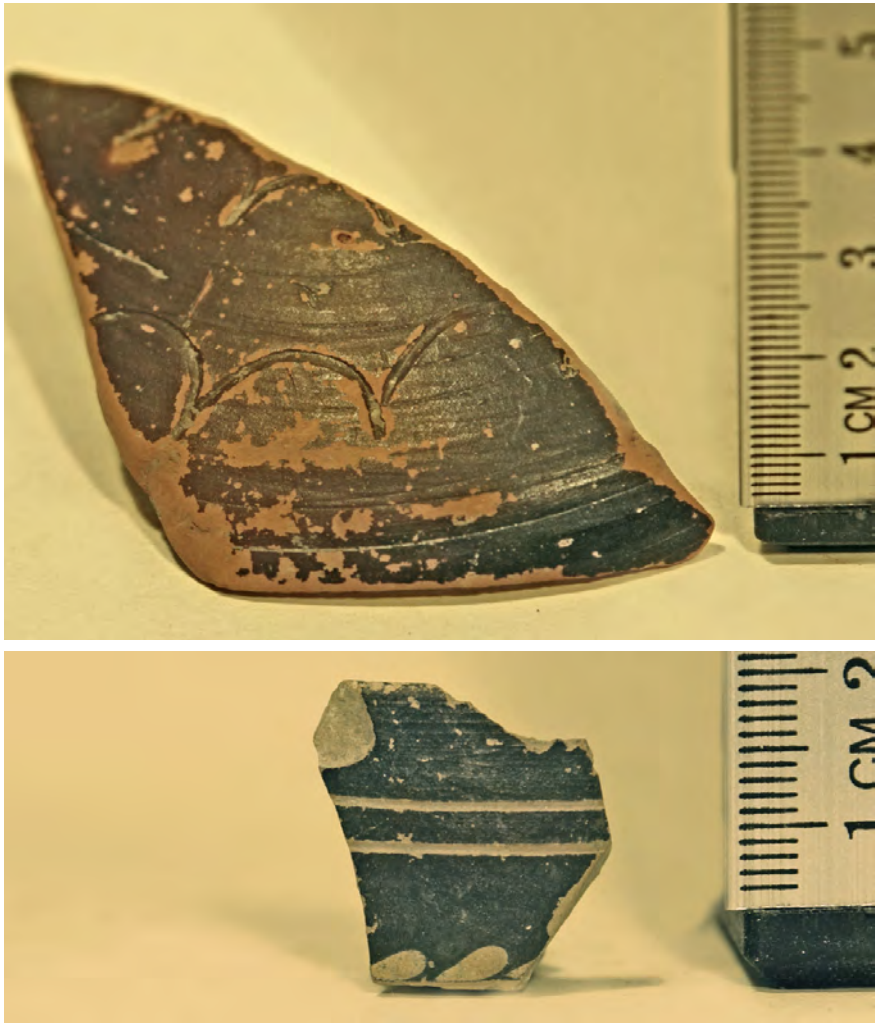

Εικ. 26. Τεμάχιο από μελαμβαφές καπάκι. Εξωτερικά διασώζεται εγχάρακτη διακόσμηση από συνεχή τοξωτά μοτίβα, που το περιβάλλουν κυκλικά σε δύο σειρές. Πιθανόν του 4ου ή 3ου π.Χ. αιώνα.

Εικ. 27. Μικρό όστρακο από το τοίχωμα λεπτού μελαμβαφούς ανοιχτού αγγείου. Εξωτερικά διασώζονται δύο εγχάρακτες οριζόντιες γραμμές και από κάτω λευκή φυλλοειδής διακόσμηση. Πιθανόν του 3ου ή 2ου π.Χ. αιώνα.

Εικ. 28. Μελαμβαφής κανθαρίσκος. Σώζεται κατά τα τρία τέταρτα περίπου, με σπασμένη τη μία λαβή. Ο πηλός είναι καστανός και η μαύρη βαφή όχι ιδιαίτερα στιλπνή. Θα μπορούσε να χρονολογηθεί από τον 4ο-2ο π.Χ. αιώνα. Τα μικρά αυτά αγγεία ήταν συνήθως αφιερώματα σε ιερά.

Εικ. 29. Τεμάχιο από μικρό μελαμβαφές αγγείο, πιθανόν αλατιέρα. Σώζεται η μισή περίπου δισκόμορφη βάση του και μικρό μέρος του τοιχώματος. Πιθανόν του 4ου ή 3ου π.Χ. αιώνα.

Εικ 30. Τεμάχιο από μικρό ανοιχτό λεπτό αγγείο. Σώζεται η δισκόμορφη βαμμένη βάση του και πολύ μικρό μέρος του τοιχώματος. Θα μπορούσε να χρονολογηθεί από τον 6ο-4ο π.Χ. αιώνα.

Εικ. 31. Τεμάχιο από μικρό κλειστό αγγείο με επίπεδη επιφάνεια στήριξης, πιθανόν από ασκό. Σώζεται μέρος του τοιχώματος κοντά στη βάση. Στο σημείο σύνδεσης σώματος και βάσης σώζεται πλατιά μαύρη ταινία και στη βάση ομόκεντροι κύκλοι. Πιθανόν του 6ου ή 5ου π.Χ. αιώνα.

Εικ. 32. Τμήμα κάθετης κυλινδρικής λαβής από κλειστό αγγείο. Απροσδιόριστο το σχήμα του αγγείου και η χρονολογία του.

Εικ. 33. Μικρό όστρακο από το στενό λαιμό αβαφούς αγγείου. Απροσδιόριστο το σχήμα του αγγείου και η χρονολογία του.

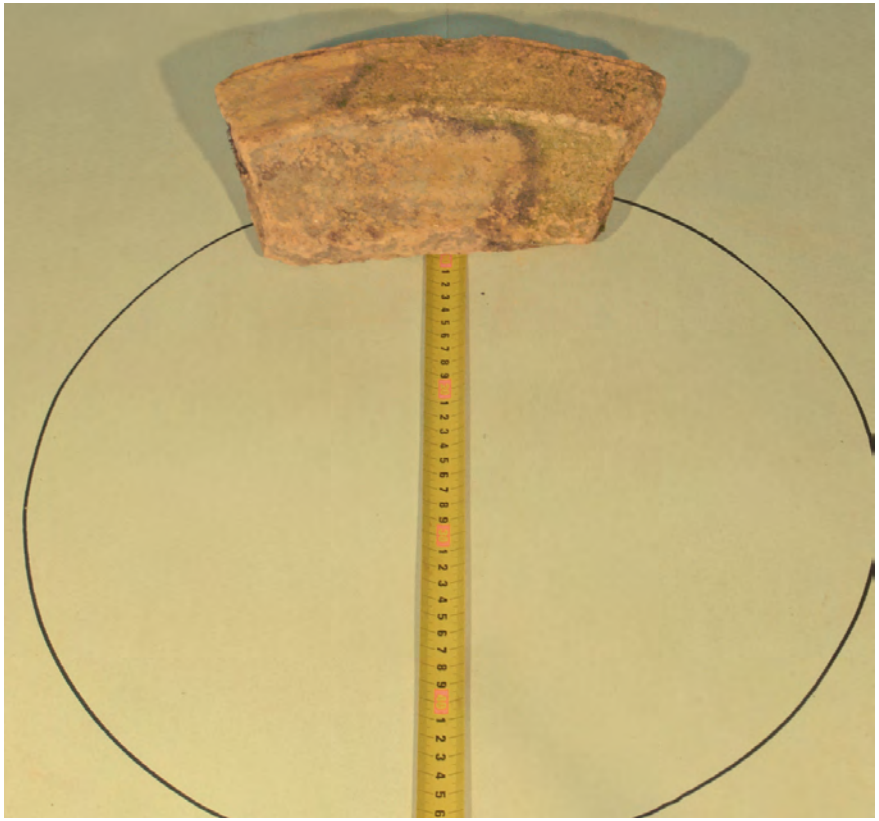

Εικ. 34. Όστρακο από το χείλος και το τοίχωμα ανοιχτού αγγείου, πιθανόν από μαγειρικό σκεύος. Στο επάνω μέρος του χείλους υπάρχει πλατιά εσοχή, πιθανόν για να ακουμπάει το καπάκι. Θα μπορούσε να χρονολογηθεί το όστρακο αυτό από τον 2ο π.Χ. έως τον 6ο μ.Χ. αιώνα.

Εικ. 35. Λαβή και τοίχωμα από άβαφο χειροποίητο αγγείο, πιθανόν από χύτρα, με λειασμένη την εσωτερική επιφάνεια. Η λαβή είναι οριζόντια, κυλινδρική, σε σχήμα θηλειάς. Απροσδιόριστη η χρονολογία.

Εικ. 36. Λαβή μεγάλου κλειστού αγγείου. Σε λίγα σημεία διατηρούνται ίχνη της αρχικής μαύρης βαφής. Απροσδιόριστη η χρονολογία.

Εικ. 37. Τοίχωμα και κάθετη ταινιωτή λαβή από άβαφο χειροποίητο χοντρό αγγείο. Χαρακτηριστική είναι η δυκτυωτή εγχάρακτη διακόσμηση στην εξωτερική όψη. Απροσδιόριστη η χρονολογία.

Εικ. 38. Κυλινδρική λαβή από μικρό κλειστό αγγείο. Σε λίγα σημεία διατηρούνται ίχνη της σκουροκόκκινης βαφής. Απροσδιόριστη η χρονολογία.
Εικ. 39. Όστρακο από τοίχωμα λαιμού κλειστού αγγείου με λίγα ίχνη σκουροκόκκινης βαφής. Απροσδιόριστη η χρονολογία.

Εικ. 40. Όστρακο από τοίχωμα κλειστού αγγείου. Ίδια χαρακτηριστικά με το προηγούμενο. Απροσδιόριστη η χρονολογία.
Εικ. 41. Πήλινο σφοντύλι. Σώζεται το μισό περίπου, με διαμπερή οπή στο κέντρο. Πιθανόν είχε τριγωνική μορφή. Διατηρείται η σκούρα καστανή στίλβωση. Νεολιθική εποχή.

Εικ. 42. Ειδώλιο ίππου. Λείπουν το κεφάλι και τα άκρα των ποδιών και της υψωμένης ουράς. Χρονολογείαι στον 6ο ή 5ο π.Χ. αιώνα.

Εικ. 43. Ειδώλιο ίππου. Σώζονται ο λαιμός, μέρος της ράχης και η αρχή των μπροστινών ποδιών. Στο λαιμό διατηρείται η άκρη του ενός χεριού και στη ράχη η άκρη του ενός ποδιού του ιππέα. Πιθανόν του 6ου ή 5ου π.Χ. αιώνα.

Εικ. 44. Ειδώλιο ιππέα με πτηνόμορφο πρόσωπο. Σώζεται ακέραιος, λείπει ο ίππος. Καθόταν στη ράχη του ίππου και κρατιόταν από το λαιμό του. Χρονολογείται στον 6ο ή 5ο π.Χ. αιώνα.

Εικ. 45. Πήλινο ακέραιο σφοντύλι. Έχει αμφικωνικό σχήμα, με οπή στο μέσον που μπαίνει το αδράχτι. Σώζονται ίχνη μελανής βαφής. πιθανή χρονολόγηση από τον 4ο-1ο π.Χ. αιώνα.

Εικ. 46. Πήλινη πυραμιδοειδής αγνύθα. Σώζεται το άνω μυτερό άκρο, με διαμπερή οπή στο μέσον για να κρεμιέται. Σώζονται ίχνη μελανής βαφής. Θα μπορούσε να χρονολογηθεί από τον 4ο-1ο π.Χ. αιώνα.

Εικ. 47. Μεγάλη πήλινη πυραμιδοειδής αγνύθα, άβαφη, σχεδόν ακέραιη. Ίχνη διαμπερούς οπής στο μυτερό άκρο της, που είναι σπασμένο. Στη μία επιφάνεια διασώζεται εγχάρακτη δικτυωτή διακόσμηση (δύο επάλληλα Χ). Απροσδιόριστη η χρονολογία.

Εικ. 48. Μεγάλη άβαφη στρογγυλή αγνύθα. Λείπει μικρό τμήμα στο κάτω μέρος της. Φέρει στο άνω τμήμα δύο διαμπερείς οπές και στο μέσον τετράγωνη σφραγίδα με ανάγλυφα σύμβολα. Διακρίνονται ίχνη φωτιάς στο κάτω μέρος. Θα μπορούσε να χρονολογηθεί από τον 3ο-1ο π.Χ. αιώνα.

Εικ. 49. Στενή βάση, πιθανόν από πιθάρι. Σώζεται και πολύ μικρό τμήμα του τοιχώματος. Από το πάχος του (περίπου 2 εκ.) συνάγεται ότι προέρχεται από μεγάλο αποθηκευτικό πιθάρι. Απροσδιόριστη η χρονολογία.

Εικ. 50. Τμήμα μεγάλου πιθαριού. Σώζεται μέρος του χείλους και μέρος του σώματος. Απροσδιόριστη η χρονολογία.

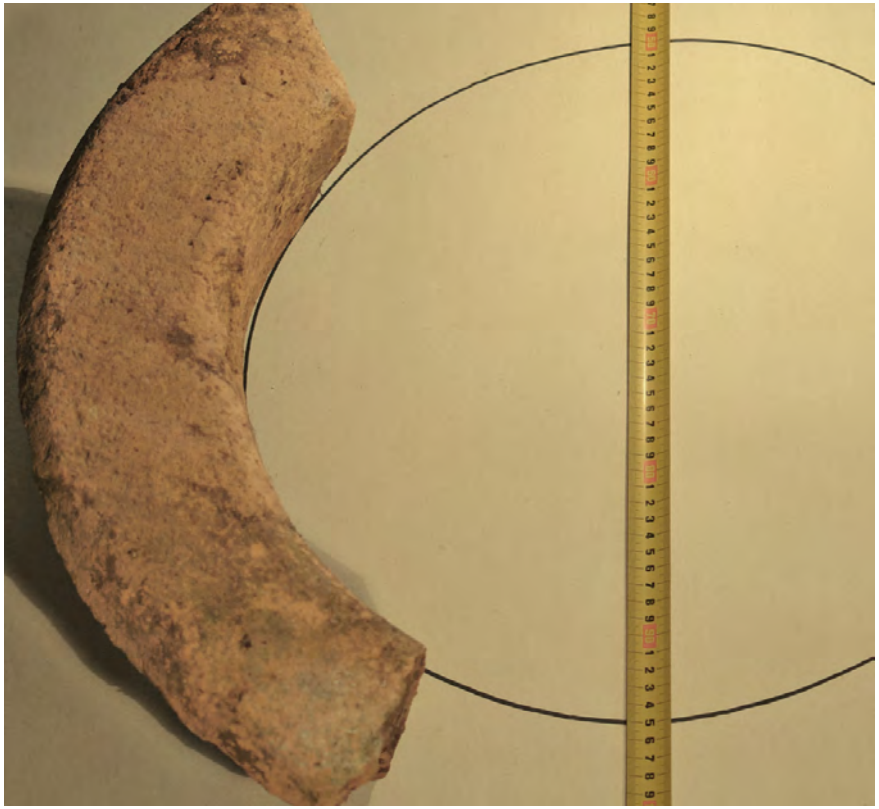

Εικ. 51. Χείλος μεγάλου πιθαριού. Η εσωτερική διάμετρος είναι 0,45 μ. και η εξωτερική 0,65 μ. Απροσδιόριστη η χρονολογία.

Εικ. 52. Πλατύ οστό με ανάγλυφες νευρώσεις, αφιέρωμα ίσως σε ιερό, που πιθανόν να προέρχεται από χαυλιόδοντα κάπρου. Απροσδιόριστη η χρονολογία.

Εικ. 53. Τρία λεπτά τεμάχια οστών. Άγνωστο το είδος από το οποίο προέρχονται. Απροσδιόριστη η χρονολογία.

Εικ. 54. Σκουρόχρωμο βότσαλο με σκούρο καστανό επίχρισμα υαλοειδούς υφής, πιθανόν νεολιθικής εποχής.

Αρχαία απομεινάρια - Λίθινα λείψανα

Στο Κροκύλειο έχουν διασωθεί, εκτός από τα πήλινα λείψανα, και σχετικά μεγάλα λίθινα αντικείμενα ή αρχιτεκτονικά μέλη, που προέρχονται από τους αρχαίους χρόνους. Στη συνέχεια θα δούμε μερικά από αυτά.

Εικ. 55. Περιρραντήριο. Στο σκεύος αυτό οι αρχαίοι έβαζαν αγιασμένο νερό για τον εξαγνισμό των πιστών πριν εισέλθουν σε ιερό χώρο. Βρίσκεται εδώ και πολλά χρόνια στο χώρο του μνημείου Μακρυγιάννη και αποτελεί αξιοθέατο του χωριού. Στον τόπο όπου, κατά την παράδοση, βρέθηκε, σώζεται και κάποιο κρηπίδωμα, που πιθανόν να ανήκει σε ιερό. Δύο παρόμοια περιρραντήρια εκτίθενται στα Μουσεία Λιδωρικίου και Άμφισσας, αλλά, σε αντίθεση με το εδώ, είναι εσωτερικά λαξευμένα.

Εικ. 56. Κιονίσκος. Έχει βρεθεί εδώ και πολλά χρόνια, μάλλον μαζί με το περιρραντήριο, και ίσως προέρχεται από ιερό της περιοχής. Εκτίθεται και αυτό στο χώρο του μνημείου του Μα-

κρυγιάννη. Στο πάνω μέρος του υπάρχει εγκοπή για τη στερέωση πιθανόν μικρού γλυπτού ή αναθηματικής στήλης. Το υλικό του είναι, όπως και στο περιρραντήριο, η γκρίζα πέτρα της περιοχής.

Εικ. 57. Λίθινο κομμάτι, διαμέτρου περίπου 20 εκ., που βρέθηκε στην περιοχή του Αη-Λια. Στη βάση του υπάρχει συνεκτική οπή που δεν διακρίνεται στη φωτογραφία. Διακρίνονται όμως αριστερά και δεξιά ανάγλυφες γιρλάντες. Ίσως να προέρχεται από μικρό βωμό. Μια άλλη λεπτομέρεια είναι ότι η πέτρα από την οποία είναι κατασκευασμένο δεν είναι ίδια με την γκρίζα πέτρα του περιρραντηρίου και του μικρού κιονίσκου (εικ. 55 και 56). Ίσως και αυτό το λείψανο να είναι μέρος από αναθηματική στήλη. Μια άλλη πιθανότητα είναι να ήταν οροθέτης. Τίποτα όμως δεν μπορεί να ειπωθεί με βεβαιότητα γιατί δεν γνωρίζουμε που βρέθηκε.

Εικ. 58. Σφόνδυλος κίονα. Μαζί με το περιρραντήριο και τον κιονίσκο είναι από τα παλιότερα ευρήματα του Κροκυλείου. Εκτίθεται και αυτό στο χώρο του μνημείου του Μακρυγιάννη. Στο πάνω μέρος του σώζεται η εγκοπή για την τοποθέτηση του συνδέσμου (γόμφου). Δεν έχει ραβδώσεις και είναι συμφυής η βάση του κίονα. Πιθανόν να πρόκειται για παλαιοχριστιανικό κατάλοιπο. Το υλικό κατασκευής είναι η τοπική γκρίζα πέτρα.

Εικ. 59. Σφόνδυλος κίονα που βρίσκεται σε χωράφι. Η διάμετρός του είναι περίπου 55 εκ. και το ύψος 60 εκ. περίπου. Δεν διακρίνονται οπές, ούτε ραβδώσεις. Το υλικό κατασκευής είναι ”σαπολίθι”, δηλαδή πέτρα που τρίβεται εύκολα. Υπάρχουν και άλλοι σφόνδυλοι εκεί γύρω, εντοιχισμένοι σε μάντρα. Πιθανότατα να υπήρχε εκεί κοντά κάποιος ναός.

Εικ. 60. Αναλημματικός τοίχος στην περιοχή όπου βρέθηκε το περιρραντήρο, χτισμένος με αρχαίες πέτρες και συμπληρωμένος με αργούς λίθους. Οι περιηγητές αναφέρουν ότι στο μέρος αυτό σώζονταν υπολείμματα οχύρωσης

Εικ. 61. Πέτρα, διαστάσεων 60Χ60 εκ. περίπου, εντοιχισμένη στο ξωκλήσι του Αη-Λια. Εντύπωση προκαλούν οι οπές στο έξω μέρος. Στον περίβολο του Αρχαιολογικού Μουσείου της Άμφισσας εκτίθενται λείψανα από αρχαίο ιερό, όπου φαίνεται ότι οι λαξευμένες πέτρες έμπαιναν η μια πάνω στην άλλη και οι σύνδεσμοι για τη στερέωσή τους τοποθετούνταν σε εγκοπές που υπήρχαν στην επάνω και κάτω επιφάνειά τους Με βάση

αυτό, καθώς και παλιότερες μαρτυρίες μπορούμε να υποθέσουμε ότι η πέτρα αυτή προέρχεται από αρχαίο ιερό που πιθανόν να υπήρχε στην περιοχή. Σημειώνεται ότι υπάρχουν και άλλες παρόμοιες πέτρες εντοιχισμένες στο ξωκλήσι του Αη-Λια. Η τοποθεσία αυτή, σημειωτέον, βρίσκεται σε επαφή με τον αρχαιολογικό χώρο.

Τάφοι

Στην περιοχή του Κροκυλείου υπάρχουν πανάρχαιοι τάφοι, δύο από τους οποίους παρουσιάζουμε εδώ. Υπάρχουν και άλλοι 4-5 τάφοι, αλλά είναι πλέον μισοκατεστραμμένοι.

Εικ. 62. Η εξωτερική όψη του ενός τάφου, διαμορφωμένη από μονοκόμματους ακατέργαστους ογκόλιθους που προέρχονται

Εικ. 63. Το εσωτερικό του τάφου της εικ. 62.

Εικ. 64. Άλλος ένας τάφος σε διαφορετική τοποθεσία.

από τοπικούς ολισθόλιθους. Το καπάκι του τάφου με τα χρόνια πήρε κλίση και δημιουργήθηκε άνοιγμα. Κάποιος, μάλλον βοσκός, έκλεισε την τρύπα με πέτρες για να χρησιμεύει ο τάφος ως καταφύγιο, σε κακό καιρό, για τον ίδιον ή τα ζώα του.
Το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό αυτών των τάφων είναι ότι, ενώ είναι κιβωτιόσχημοι, δεν λειτουργούν από το πάνω μέρος. Όλοι είναι χτισμένοι σε επικλινές έδαφος, ή στην άκρη αναβαθμού και η είσοδος βρίσκεται στο μπροστινό μέρος. Έχουν όλοι ανοιχθεί, ίσως από τα αρχαία κιόλας χρόνια, και οι πέτρες που τους έκλειναν δεν υπάρχουν εκεί γύρω. Ίσως μία από αυτές να βρίσκεται σε μια μάντρα λίγο πιο πέρα.

Εικ. 65. Πέτρα που χρησίμευε πιθανόν για το σφράγισμα του τάφου, στην μπροστινή του πλευρά. Έχει διαστάσεις 70Χ70 εκ. περίπου. Μόνο σε δύο τάφους σώζεται η πέτρα που χρησίμευε ως καπάκι, ενώ μια ακόμα έχει μετακινηθεί και βρίσκεται δίπλα στον τάφο.
Δεν υπάρχουν στοιχεία που να επιτρέπουν την ασφαλή χρονολόγηση αυτών των τάφων. Έχουν βρεθεί όλοι ανοιγμένοι. Θεωρούμε όμως ότι αξίζει να πιθανολογήσουμε. Για το σκοπό αυτό δεν υπάρχει άλλη επιλογή από το να καταφύγουμε σε πρόχειρη συγκριτική μέθοδο. Κιβωτιόσχημος τάφος του ίδιου τύπου εκτίθεται στον περίβολο του Αρχαιολογικού Μουσείου της Άμφισσας. Λειτουργεί όμως από το καπάκι και είναι λιγότερο τραχύς στην εμφάνιση από τους τάφους του Κροκυλείου. Παρόμοιος κιβωτιόσχημος μεσοελλαδικός τάφος, που πάλι λειτουργεί από το πάνω μέρος, αναφέρεται στον Ορχομενό Βοιωτίας. Επίσης τάφοι τέτοιου τύπου έχουν βρεθεί και στην Αγία Ευθυμία (αρχαία Μυονία).
Ένα πρώτο συμπέρασμα είναι ότι, συγκρίνοντας τους τάφους του Κροκυλείου με άλλους παρόμοιους χρονολογημένους τάφους, καταλήγουμε ότι πρέπει να ανήκουν και αυτοί στην εποχή της χαλκοκρατίας ή και σε παλιότερη, αν κρίνουμε από το εντελώς ακατέργαστο υλικό κατασκευής. Το συμπέρασμα αυτό ενδυναμώνεται από την ύπαρξη οστράκων της ύστερης νεολιθικής εποχής που χρονολογούνται με σχετική βεβαιότητα.
Ένα δεύτερο συμπέρασμα είναι ότι παρουσιάζουν τη μοναδική ίσως ιδιομορφία ότι είναι τοποθετημένοι έτσι ώστε να έχουν την είσοδο στο εμπρόσθιο μέρος.
Δεν γνωρίζουμε τίποτα για τάφους μετά την εποχή αυτή. Στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Άμφισσας υπάρχει, στον περίβολο, μια πήλινη σαρκοφάγος. Μπορεί έτσι να γίνονταν οι ταφές και στο Κροκύλειο. Ένδειξη αποτελούν τα αντικείμενα των εικ. 25, 28, 42, 44, τα οποία μπορεί και να προέρχονται από τάφο.

Παλιότερες μαρτυρίες για το αρχαίο Κροκύλειο

Τα αποσπάσματα που δημοσιεύουμε προέρχονται από παλιότερες μαρτυρίες που είναι συγκεντρωμένες και σχολιάζονται αναλυτικά στο βιβλίο του Π. Υφαντή, "Το Κροκύλειο". Η πιο σημαντική είναι του έπαρχου Κωνσταντίνου Καλαμίδα, που περιόδευσε στη Δωρίδα το 1849. Γράφει: "*Οδεύων από του χωρίου Κουπακίου προς το χωρίον Παλαιοκάτουνον, απήντησα...θέσιν εσκεπασμένην από υψίκομα δένδρα...και έμαθον ότι ονομάζεται του Σωτήρος Χριστού... εκεί...εύρον ερείπια αρχαίου περικαλλούς ναού, ίσως του Σωτήρος Απόλλωνος, εσκεπασμένου από 8-10 υψικόμους πρίνους...εκεί ιερουργεί...ενιαυσίως ιερεύς, κατά την εορτήν της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος επί των ερειπίων του αρχαίου ναού, τα οποία συνίστανται σε λίθους τετραγώνους και επιμήκεις, καλώς λελαξευμένους και δεικνύοντας οπάς συνεκτικού μολύβδου. Αναχωρήσας από Παλαιοκάτουνον διά το χωρίον Πενταγιούς...ωδηγήθην εις εν άλλο ναΐδριον Χριστιανικόν κείμενον όπισθεν του χωρίου, εις θέσιν υψηλήν και εσκεπασμένην επίσης από υψικόμους πρίνους, παρετήρησα ότι...και τούτο ανεκαινίσθη επί των ερειπίων Ελληνικού ναού, πολλά λείψανα του οποίου φαίνονται έτι και νυν. Απέναντι του ναϊδρίου τούτου και προς τας υπωρείας του όρους που υπέρκειται είδον λείψανα αρχαίου περιτοιχίσματος πόλεως, εις διαφόρους σειράς...Εις την σειράν και πέριξ της προς το χωρίον Πενταγιούς οδού φαίνονται και διάφοροι αρχαίοι τάφοι*".

Άλλη μαρτυρία -και αυτή αναφέρεται στον Π. Υφαντή- είναι του Άγγλου αρχαιολόγου Woodhouse, που δημοσιεύτηκε το 1897, Γράφει: "*...Στην κάτω άκρη του βουνού, κοντά στο μονοπάτι που οδηγεί δυτικά προς Κουπάκι και Ζοριάνου, βρίσκουμε την τοποθεσία ενός ναού, σε ένα δασάκι από πουρνάρια...Λόγω της διαταραχής των ερειπίων του ναού αυτού, από τις ρίζες των δενδρων, αλλά περισσότερον από την αναστάτωση που έφεραν οι κυνηγοί* (θησαυρών;)*, είναι αδύνατον να φτιαχτεί το σχέδιο του ναού όπως ήταν κάποτε στην αρχαιότητα, ούτε μπορούμε να πάρουμε τα τότε μέτρα του. Το μόνο που μπορούμε να ιδούμε είναι έναν σωρό από γκρίζες πέτρες, μία από τις οποίες έχει μια απλή ελλειπτική ασπίδα σκαλισμένη. Πριν από 30 χρόνια υπήρχαν και άλλα τέτοια κομμάτια, αλλά φαίνεται ότι έχουν καταστραφεί ή έχουν θαφτεί. Κομμάτια ενός τοίχου στο ύψος του χωρίου Παλαιοκατούνου δείχνουν ότι υπήρχε πόλις εδώ...*"

Ο αρχιτέκτων Αργύρης Πετρονώτης γράφει επίσης: "*...στα υψώματα προς βορράν και βορειοδυτικά του χωριού ερείπια οχύρωσης και άλλων αρχαίων κτιρίων*".

Στο Αρχαιολογικό Δελτίο του 1920-1921, του Υπουργείου Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, αναφέρεται επίσης για το Κροκύλειο ότι υπάρχουν: "*...λείψανα κωμών... πρώτον υπέρ το Παλαιοκάτουνον...πλην θεμελίων αρχαίων και αγγεία κακογάνωτα μαρτυρούνται και λυχνάρια πήλινα και τις περικεφαλαία και περιρραντήριόν τι, σήμερον έξω της Εκκλησίας Κροκυλείου κείμενον*".

Ανακεφαλαίωση

Με βάση τα στοιχεία που παρουσιάσαμε δεν υπάρχει αμφιβολία ότι υπήρχε πόλισμα στην περιοχή. Το επιβεβαιώνουν τόσο τα σωζόμενα μέχρι σήμερα λείψανα όσο και οι

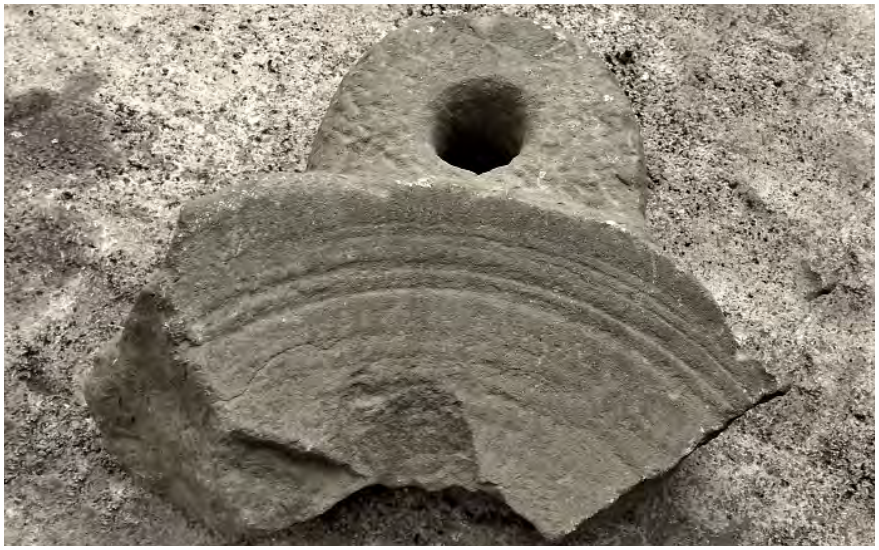

Εικ. 66. Θραύσμα που βρέθηκε μέσα σε μπάζα από κατεδάφιση σπιτιού. Πιθανόν να ανήκει στην απλή πέτρινη ελλειπτική ασπίδα που αναφέρει ο Woodhouse.

μαρτυρίες παλιότερων μελετητών, όταν σώζονταν περισσότερα αρχαία λείψανα. Το πόλισμα είχε τα χαρακτηριστκά των αρχαίων αιτωλικών θέσεων. Ήταν ατείχιστο, ή ελαφρά οχυρωμένο, και βρισκόταν λίγο ψηλότερα από το σημερινό χωριό. Η μη ύπαρξη ισχυρού τείχους ερμηνεύεται, κατά τη γνώμη μου, από την εγγύτητα των δύο απόκρημνων κορυφών της Παναγίας και του Θεούλη, όπου ήταν σχετικά εύκολο, και σε ελάχιστο χρόνο, να καταφύγουν οι κάτοικοι σε περίπτωση κινδύνου. Το ίδιο συνέβαινε και σε άλλες γνωστές θέσεις της περιοχής, όπως στο Αιγίτιο και στο Κάλλιο, που αργότερα οχυρώθηκαν κανονικά. Ο οικισμός θα πρέπει να ήταν πανάρχαιος, όπως υποδεικνύουν οι σωζόμενοι τάφοι, οι οποίοι, σε σύγκριση με άλλους παρόμοιους, θα μπορούσαν να χρονολογηθούν στα προϊστορικά χρόνια. Άλλο σημαντικό στοιχείο είναι, όπως είδαμε ήδη, τα νεολιθικά και προϊστορικά θραύσματα των εικ 16-23, που επιπροσθέτως ενισχύουν και την υπόθεση ότι η τοποθεσία αυτή πιθανόν να έχει σχέση με τη θέση Κροκύλεια του Ομήρου. Η ζωή του οικισμού θα πρέπει να ήταν συνεχής σε όλη τη διάρκεια της αρχαιότητας και να υπήρχε οργανωμένη κοινωνία με οικονομική δραστηριότητα, όπως μαρτυρούν τα σωζόμενα θραύσματα αγγείων και τα άλλα λείψανα που χρονολογούνται στα αρχαϊκά και κλασικά χρόνια. Οι αγνύθες -η μία μάλιστα είναι βαρύτερη, από μεγαλύτερο ίσως αργαλειό, και με σφραγίδα στη μια πλευρά- και τα σφοντύλια του αδραχτιού υποδηλώνουν υφαντουργικές εργασίες και ανάπτυξη της εριουργίας, γεγονός που προϋποθέτει κτηνοτροφικές δραστηριότητες για την παραγωγή μαλλιού. Η πληθώρα των πήλινων θραυσμάτων μαρτυρεί κεραμικές δραστηριότητες. Τα υλικά υπάρχουν: το κατάλληλο χώμα -"κουκνόιου" στην τοπική διάλεκτο-, το νερό από την πηγή του Δράκου, απ' όπου υδρεύεται το χωριό ακόμα και σήμερα, και τα ξύλα για τους κλιβάνους, μια και η περιοχή είναι δασωμένη. Οι πήλινοι σωλήνες ύδρευσης, με μεγάλη διάμετρο, πιστοποιούν την ύπαρξη νερού και καλά οργανωμένη κοινωνία.

Οι σωζόμενες μαρτυρίες και οι σχετικές ενδείξεις επιτρέπουν την υπόθεση ότι υπήρχαν τουλάχιστον τρία, ίσως και τέσσερα, ιερά και ναοί στην περιοχή, στη Σωτήρω, στα Ζερέλια και στον Προφήτη Ηλία. Το γεγονός αυτό αποτελεί ένδειξη σχετικά μεγάλου πολίσματος. Ακόμα, ο κορινθιακός αρύβαλλος (εικ. 25) δεί-

χνει σχετικά εκλεπτυσμένο τρόπο ζωής -τα αγγεία αυτά χρησιμοποιούνταν για την αποθήκευση αρωμάτων και αλοιφών

Εικ. 67. Πήλινοι σωλήνες παροχής νερού ("κιούνια" στην τοπική διάλεκτο). Η εσωτερική διάμετρος είναι περίπου 8 εκ. Δεν γνωρίζουμε πού ήταν τοποθετημένοι, αλλά και με μικρή κλίση εδάφους θα μπορούσαν, αν ήταν γεμάτοι, να παρέχουν πολλά κυβικά ανά ώρα (ακόμα και 30), γεγονός που αποτελεί ένδειξη μεγάλου πολίσματος.

Ρωμαϊκοί - Πρωτοχριστιανικοί χρόνοι

Μέχρι τον 3ο αιώνα μ.Χ. η Αιτωλία έζησε στη σκιά και δεν αναφέρεται τίποτα σχετικό με την περιοχή, πόσο μάλλον για το Κροκύλειο. Την εποχή εκείνη άρχισε ίσως να διαδίδεται ο χριστιανισμός, καθώς γινόταν η μετάβαση από το ρωμαϊκό στο βυζαντινό κόσμο (από την εποχή αυτή προέρχεται πιθανόν ο σφόνδυλος κίονα της εικ. 57). Το 267 μ.Χ. την ίδια χρονιά που οι Έρουλοι κατέστρεψαν την Αττική, οι Γότθοι πέρασαν από την Αιτωλία για να ενωθούν με ενισχύσεις από την Ήπειρο. Εκατό χρόνια αργότερα, οι Βησιγότθοι υπό τον Αλάριχο επέδραμαν και πάλι. Η ρωμαϊκή αυτοκρατορία, μην μπορώντας να τους αντιμετωπίσει, διόρισε τον Αλάριχο διοικητή της Δυτικής Ελλάδος. Αξίζει να σημειώσουμε ότι την εποχή εκείνη βρισκόταν στην αυλή του, ως όμηρος, ο νεαρός Αττίλας, ο οποίος τον ακολουθούσε στις επιδρομές του. Η Αιτωλία απαλλάχθηκε από τον Αλάριχο, όταν με δική του απόφαση την εγκατέλειψε και έφυγε για την Ιταλία. Σειρά μετά είχαν οι Ούννοι υπό το διάδοχο του Αττίλα, τον Τωτίλα, οι οποίοι θα πρέπει να γνώριζαν καλά την περιοχή από την εποχή της ομηρείας του Αττίλα. Αποτέλεσμα όλων αυτών των επιδρομών ήταν η υποδούλωση και ο ξεπεσμός των πεδινών περιοχών. Οι αυτόχθονες Αιτωλοί, φορείς του αρχαίου ελληνικού πνεύματος, απωθήθηκαν προς τα ορεινά.

Βυζαντινοί χρόνοι

Μετά τους Γότθους, τους Βησιγότθους και τους Ούννους φαίνεται ότι μέχρι το 726 μ.Χ. επικρατεί ειρήνη στην περιοχή. Τότε, με αφορμή την Εικονομαχία, το θέμα της Ελλάδος, όπου ανήκε και η Αιτωλία, επαναστάτησε κατά του αυτοκράτορα Λέοντα Γ΄ και ηττήθηκε. Το 747-748 ενσκήπτει πανώλης στην περιοχή, επιδημία που ήρθε από την Ιταλία. Στα τέλη του 8ου αιώνα η Αιτωλία υφίσταται, μαζί με την υπόλοιπη Ελλάδα,

μεγάλη επιδρομή Σλάβων, ενώ στον 10ο και 11ο αιώνα μαρτυρούνται επιδρομές Βουλγάρων. Την ίδια εποχή εισβάλλουν στην Αιτωλία επιδρομείς και από τη Δύση, οι πρόδρομοι των Σταυροφόρων.

Την εποχή αυτή, και συγκεκριμένα το 1077, ιδρύθηκε στην ορεινή Αιτωλία η Μονή της Βαρνάκοβας από το μοναχό Αρσένιο. Μέσα στη Μονή έχουν ενταφιαστεί μέλη της οικογένειας των Αγγέλων Κομνηνών του Δεσποτάτου της Ηπείρου.

Μετά την Δ΄ Σταυροφορία και την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης, δημιουργήθηκαν διάφορα βυζαντινά κρατίδια. Στην Ελλάδα ιδρύθηκε από τον Κομνηνό Άγγελο Μιχαήλ το Δεσποτάτο της Ηπείρου, αμιγώς ελληνικό, που περιελάμβανε και την Αιτωλία. Σιγά-σιγά όμως αναμείχθηκαν στα θέματα του Δεσποτάτου και οι Δυτικοί, μετά από έριδες για τη διαδοχή και τη σύναψη κάποιου γάμου. Οι Βυζαντινοί, για να αντιμετωπίσουν τους Δυτικούς, συμμάχησαν με τους Αλβανούς που άρχισαν από τότε να εμφανίζονται στο προσκήνιο. Το 1339 το Δεσποτάτο καταλύθηκε και αποτέλεσε και πάλι τμήμα της βυζαντινής αυτοκρατορίας, για μικρό όμως διάστημα. Λίγο αργότερα ο Στέφανος Δουσάν το περιέλαβε στο σερβικό του κράτος και την Αιτωλία την παραχώρησε στην αλβανική φάρα του Νικολάου Μπούα. Από την εποχή εκείνη και μετά, τα γεγονότα είναι μπερδεμένα. Αναφέρεται ο αλβανός πολέμαρχος Σπάτας. Για να τον αντιμετωπίσει ο δυνάστης των Ιωαννίνων Θωμάς Πρεαλούμποβιτς, κάλεσε σε βοήθεια τους Τούρκους που την εποχή εκείνη έκαναν επιδρομές στη βόρεια Ελλάδα. Το 1400, μετά το θάνατο του Σπάτα, η Αιτωλία περιήλθε στο γιο του Παύλο. Εναντίον του κινήθηκε ο Κάρολος Τόκος από την Κεφαλλονιά και το 1407 κατέλαβε τη χώρα και πούλησε τη Ναύπακτο στους Ενετούς. Ο Τόκος ξεκαθάρισε σιγά-σιγά την περιοχή από τους Αλβανούς και κατόρθωσε να τους απωθήσει στην Πελοπόννησο. Τότε δημιουργήθηκαν και τα επίλεκτα σώματα που φρουρούσαν τις κλεισούρες από τις επιδρομές των Τούρκων, τα οποία εξελίχθηκαν στους θρυλικούς αρματολούς. Αργότερα όμως, οι τρεις νόθοι γιοι του Τόκου που τον διαδέχθηκαν, άρχισαν να διαφωνούν μεταξύ τους και κάλεσαν σε βοήθεια τους Τούρκους. Αποτέλεσμα αυτής της συνεργασίας ήταν να καταληφθεί το 1450 η πεδινή Αιτωλία από τους Τούρκους, εκτός από τη Ναύπακτο. Η ορεινή Αιτωλία με τους αρματολούς δεν υπέκυψε τότε στους Τούρκους.

Μεσαιωνικοί χρόνοι και Τουρκοκρατία

Δεν υπάρχουν στοιχεία από την περίοδο αυτή για το Κροκύλειο, αλλά ούτε και για τα άλλα γύρω μέρη. Είναι πραγματικά η σκοτεινή εποχή για την περιοχή. Εκτός από το Μοναστήρι της Βαρνάκοβας, δεν έχει διασωθεί βυζαντινή εκκλησία ή εκκλησάκι στην περιοχή. Μόνον το τοπωνύμιο Παλιαηλιάς, κοντά στο Κροκύλειο, πιθανόν να σχετίζεται κατά κάποιον τρόπο με την εποχή αυτή. Ένα άυλο όμως στοιχείο για τη ζωή στην Αιτωλία τότε, είναι το γλωσσικό ιδίωμα της, όπου μάλλον έχουν αποτυπωθεί μνήμες του παρελθόντος. Αναφέρονται ενδεικτικά παρακάτω κάποιες λέξεις από το γλωσσικό ιδίωμα του Κροκυλείου, που μαρτυρούν διάφορες, κυρίως σλαβικές, επιρροές. Σαν προσέγγιση της σλαβικής χρησιμοποιήθηκε η σερβική γλώσσα. Αυτό που θέλουμε να δείξουμε με τις ελάχιστες αυτές λέξεις είναι οι αλληλεπιδράσεις ως προς τη διαμόρφωση του γλωσσικού ιδιώματος. Ορισμένες λέξεις έχουν σλαβική

Εικ. 68. Νόμισμα, διαμέτρου 2 εκ., η μόνη βυζαντινή μαρτυρία από το Κροκύλειο. Το νόμισμα, που βρέθηκε τυχαία σκάβοντας έναν κήπο, είναι πολύ οξειδωμένο. Στην κύρια όψη φέρει μορφή αυτοκράτορα, ή αξιωματούχου, και στην πίσω διακρίνονται πολύ οξειδωμένα εξογκώματα που πρέπει να είναι γράμματα.

Σερβικά	Κροκυλειώτικα	Λεξικό
Damizana	νταμπζιάνα	νταμιζάνα
ormar	ερμάρι	ερμάρι
falset	φαλτσέτα	νυστέρι
veverica	βερβερίτσα	νυφίτσα
gusa	γκούσια	οισοφάγος
avlija	αυλή	αυλή
guster	γκουστέρα	σαύρα
hamailija	χαϊμαλί	χαϊμαλί
coban	τσοπάνης	βοσκός
kiparis	κυπαρίσσι	κυπαρίσσι
streha	αστρέχα	μαρκίζα
manastir	μαναστήρ’	μοναστήρι
carapa	τσουράπ’	κάλτσα
kosa	κοσιά	δρεπάνι
dispneia	δύσπνοια	δύσπνοια
ikonostas	εικονοστάσι	εικονοστάσι
trapezarija	τραπεζαρία	τραπεζαρία
dzep	τσέπη	τσέπη
kora	κόρα	κρούστα
kacamak	κατσιαμάκ’	χυλός

προέλευση, κάτι που ήδη γνωρίζαμε, αλλά μεγάλη είναι και η συνεισφορά της ελληνικής στις σλαβικές γλώσσες, οι οποίες έχουν ενσωματώσει, όπως φαίνεται, αμιγείς ελληνικές λέξεις, χωρίς να πρόκειται για επιστημονικούς όρους. Φαίνεται επίσης, σε πολύ μικρότερο όμως βαθμό, τουρκική αλλά και λατινική επιρροή (π.χ. η λέξη κούρπα που σημαίνει στροφή). Το γλωσσικό ιδίωμα περιλαμβάνει και πανάρχαιες (μυκηναϊκές) λέξεις. Ενδεικτικά αναφέρονται λέξεις, όπως δένω, ελιά, εργάτης, θυγατέρα, καίω, κόρη, κυπαρίσσι, μέλι, μήνας, νέος, παλαιός, περυσινός, στάρι, φτελιά.Το συμπέρασμα από αυτά τα λίγα είναι ότι τότε οι πρόγονοί μας δοκιμάστηκαν, αλλά άντεξαν και διατήρησαν την ταυτότητά τους.

Η ορεινή Αιτωλία το 1481 ανήκε στην ενδοχώρα της Ναυπάκτου. Αυτό αναφέρεται σε έγγραφα μεταξύ Βενετών και Τούρκων, όπου το σύνορο της Ναυπάκτου "*...άρχεται της εισβολής προς την θάλασσαν του ποταμού Οφιδάρου ...ανέρχεται...εις χώραν λεγομένην Ζιλιτσάν...είτα ανέρχεται εις Ορθοπλάκας...γυρίζει προς μεσημβρίαν...είτα κατέρχεται εις την ρίζαν του βουνού, όπου καταντώσιν οι δύο ποταμοί εις τόπον λεγόμενον Μόρνον, και από του Μόρνου πληρούται εις θάλασσαν*". (Κ. Σάθας, Τουρκοκρατούμενη Ελλάς, σ. 29). Παρακάτω στο έγγραφο ο Μόρνος ονομάζεται και Διπόταμος. Από το παραπάνω απόσπασμα του εγγράφου φαίνεται ότι η περιοχή του Κροκυλείου ήταν τότε υπό την Ενετική κυριαρχία. Το 1499 οι Τούρκοι κατέκτησαν τη Ναύπακτο, πιθανόν και την περιοχή του Κροκυλείου. Το 1687 ο Μοροζίνης επανέκτησε τη Ναύπακτο αλλά μόνο μέχρι το 1699. Μετά αρχίζει για την περιοχή η σκληρή Τουρκοκρατία. Λίγο πριν την Επανάσταση αναφέρεται ότι στον καζά Λιδωρικίου υπάγεται και η Παλαιοκατούνα με 60 οικογένειες (Δ. Σταμέλος, Η Δωρίδα στην Τουρκοκρατία, σ. 17).

Ένα προεπαναστατικό γεγονός

Η καταπίεση στην περιοχή κορυφώθηκε λίγο πριν την Επανάσταση επί Αλή Πασά των Ιωαννίνων. Τότε, πολλές οικογένειες αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν για πάντα τον τόπο τους και να μεταναστεύσουν, κυρίως στην Πελοπόννησο, όπως αναφέρει ο William Martin Leake στο βιβλίο του "Travels in Northern Greece". Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν τα δεινά της οικογένειας του Μακρυγιάννη στο Αβορίτι.
Την ίδια εποχή, ίσως για τους ίδιους λόγους, έγινε άλλη μια μετανάστευση. Μεγάλος αριθμός οικογενειών -αναφέρονται εκατό οικογένειες- μετακινήθηκε αρχικά στην Ηλεία και μετά στον Ταΰγετο (εφημ. Το Κροκύλειο, Οκτ.-Νοέμ. 1986). Από το Κροκύλειο, ακριβέστερα από το Αβορίτι, μετανάστευσε μέρος της οικογένειας Κούτουλα. Σε κώδικα του μοναστηριού της Παναγιάς της Γόλας, στον ανατολικό Ταΰγετο, αναφέρονται ως δωρητές ο Δημ. Γ. Κούτουλας, που προσέφερε τρία πρόβατα, και ο Δημ. Ιω. Κούτουλας, που προσέφερε δύο πρόβατα. Είναι βέβαιο ότι είναι Κουτουλαίοι από το Αβορίτι για δύο λόγους. Πρώτον, τα ονόματα Δημήτριος και Ιωάννης (παππούς του συγγραφέα) υπήρχαν και στους Κουτουλαίους στο Κροκύλειο. Δεύτερον, το 1987 ήρθα, μετά από τυχαίο γεγονός, σε επαφή με απόγονο Κουτουλαίων από τη Σκάλα Λακωνίας, ηλικίας τότε 85 ετών, ο οποίος μου επιβεβαίωσε ότι η καταγωγή της μητέρας του, το γένος Κούτουλα, ήταν από τη Δωρίδα. Στην αρχή οι Ρουμελιώτες, όπως μου είπε, ζούσαν ψηλά στον Ταΰγετο ως κτηνοτρόφοι και δεν ανακατεύονταν με τους ντόπιους. Στα πεδινά κατέβηκαν αργότερα. Το 1986 υπήρχαν 19 οικογένειες Κούτουλα στη Σκάλα Λακωνίας. Στο Αβορίτι έμεινε μόνον ο Κωνσταντίνος Κούτουλας, αγωνιστής της Επανάστασης. Επειδή υπάρχει η παράδοση ότι τα χωράφια του Μακρυγιάννη τα αγόρασαν οι Κουτουλαίοι μετά τη φυγή της οικογένειας Μακρυγιάννη, υποθέτουμε ότι η μετανάστευση αυτή έγινε μετά από αυτό το γεγονός.

Άλλα προεπαναστατικά

Πληροφορίες για το προεπαναστατικό Κροκύλειο βρίσκουμε και στα απομνημονεύματα του Κροκυλειώτη Θανάση Λιδω-

ρίκη. Αναφέρει ότι η οικογένειά του ήταν προεστοί. Αναφέρει επίσης δύο θείους του, το Δασκαλάκη και τον Κοτρότση. Μιλάει και για δύο άλλους θείους του, τον Παναγιώτη και το Δημήτρη, που τους εξαπάτησαν και τους σκότωσαν οι Τούρκοι. Ο Δασκαλάκης και ο Κοτρότσης ήταν αρματολοί μαζί με το Λουκά Καλλιακούδα, αρματολό και κλέφτη από την περιοχή της Βιτρινίτσας. Ο Καλλιακούδας σκοτώθηκε το 1805 στη μάχη της Γαβρολίμνης, όπου έγινε αγώνας για να μην πάρουν ως λάφυρο το κεφάλι του οι Τούρκοι. Κατά μία εκδοχή, ο Δασκαλάκης τού έκοψε το κεφάλι και το έδωσε στο φίλο τού Καλλιακούδα, τον Σάκο από την Ακαρνανία, για να μην πέσει στα χέρια των Τούρκων (Δ. Σταμέλος, Η Δωρίδα στην Τουρκοκρατία, σ. 50). Ο Κοτρότσης πληγώθηκε στο πόδι και κατέφυγε στην Ιθάκη. Ο Δασκαλάκης φαίνεται ότι γλίτωσε και έγινε αρχηγός σε ό,τι απόμεινε από το σώμα του Καλλιακούδα. Ο παππούς του Λιδωρίκη ήταν ιερέας, γεγονός που δείχνει ότι οι κάτοικοι ήταν χριστιανοί. Τον σκότωσαν και αυτόν οι Τούρκοι. Η επαρχία Δωρίδος περιγράφεται ως γεωργοποιμενική, χωρίς σχολεία. Ο Λιδωρίκης πήγε σχολείο στα Λομποτινά, όπου τότε υπήρχαν δύο σχολεία με δύο δασκάλους από το Μεσολόγγι. Φαίνεται όμως ότι και στη Δωρίδα υπήρχαν την εποχή εκείνη δύο σχολεία, ένα στο Λιδωρίκι και ένα στο μοναστήρι του Προδρόμου στην Αρτοτίνα (Δ. Σταμέλος, ό.π., σ. 129) Τα σχολεία όμως αυτά μάλλον δεν θα ήταν καλά οργανωμένα γιατί δεν είναι γνωστό τίποτα άλλο γι' αυτά. Σύμφωνα με τον Γούδα υπήρχε σχολείο και στο Κροκύλειο, για μικρό χρονικό διάστημα, που το δημιούργησε και δίδασκε ο νεαρός Λιδωρίκης όταν γύρισε από τα Λομποτνά και πριν αναχωρήσει για τα Γιάννενα(Α. Γούδας, Βίοι Παράλληλοι, σ. 339).

Η Επανάσταση και το Κροκύλειο

Οι κάτοικοι του Κροκυλείου και της γύρω περιοχής συμμετείχαν από την πρώτη στιγμή στην Επανάσταση. Όλοι αγωνίστηκαν στα τοπικά σώματα που τα διοικούσαν ντόπιοι καπεταναίοι, εκτός από λίγες εξαιρέσεις, με πιο γνωστή αυτή του Μακρυγιάννη. Παρουσιάζεται παρακάτω η πορεία των αγωνιστών του χωριού με βάση το "βιογραφικό ιστορικό" του Κωνσταντίνου Κούτουλα, αγωνιστή από το Αβορίτι. Έχει δημοσιευτεί και ένα άλλο βιογραφικό Κροκυλειώτη αγωνιστή, του Ιωάννη Αθανασόπουλου, που είναι σχεδόν ίδιο με αυτό του Κούτουλα (εφημ. Το Κροκύλειο, Ιούν.-Ιούλ. 1987). Φαίνεται ότι, λόγω παράδοσης, πολεμική πείρα είχαν όλοι οι ενήλικες της περιοχής.

Η πρώτη επαναστατική πράξη όπου συμμετείχαν Κροκυλειώτες ήταν η αιματηρή πολιορκία των Μωαμεθανών του Λιδωρικίου στις 28 Μαρτίου 1821. Στη συνέχεια, συμμετείχαν σε όλες τις μάχες που είχαν στόχο να εμποδίσουν την κάθοδο τουρκικών ενισχύσεων στην Πελοπόννησο, όπου οι Έλληνες πολιορκούσαν την Τριπολιτσά. Την περίοδο αυτή έγινε και η νεότερη μάχη των Θερμοπυλών στην Αλαμάνα, όπου σκοτώθηκε, μαζί με τον Αθανάσιο Διάκο, και ο Κροκυλειώτης Αθανάσιος Ράπτης. Ακολούθησε, στις 7 Μαΐου 1821, η μάχη στο χάνι της Γραβιάς. Οι Κροκυλειώτες ήταν μάλλον με τις δυνάμεις του Γκούρα έξω από το χάνι. Στα μέσα Μαΐου οι Σκαλτσάς και Σαφάκας διατάχθηκαν να επιτεθούν στο Πατρατζίκι (Υπάτη) για αντιπερισπασμό. Το σχέδιο ήταν του Ανδρούτσου και η μάχη -για πρώτη φορά σε παράταξη- δόθηκε στη θέση Αετός. Αν και νίκησαν, το σχέδιο απέτυχε, η Υπάτη δεν κυριεύτηκε. Στη μάχη αυτή έλαβε μέρος και ο Μακρυγιάννης επί κεφαλής τεσσάρων

χωριών της περιοχής της Άμφισσας. Η επόμενη μεγάλη μάχη των Κροκυλειωτών, μαζί με τους άλλους Δωριείς, ήταν στα Βασιλικά Φθιώτιδος στις 26 Αυγούστου 1821, όταν οι Τούρκοι έκαναν μια ακόμα προσπάθεια να προελάσουν προς τα νότια. Στη μάχη αυτή 300 Δωριείς κράτησαν το κέντρο της παράταξης που απέκρουσε όλη την τουρκική στρατιά. Στη συνέχεια συμμετείχαν στα γεγονότα της πρώτης πολιορκίας του Μεσολογγίου και του Αιτωλικού. Κατόπιν, στα μέσα Μαΐου 1824, είχαν να αντιμετωπίσουν, από Λιανοκλάδι προς Σάλωνα, 10.000 Τούρκους. Ένα μεγάλο μέρος όμως από αυτούς, 6.000 άντρες, κινήθηκε προς το Λιδωρίκι. Οι Δωριείς τούς απέκρουσαν στη θέση Μπινίτσα, στις 8 Ιουλίου 1824, και έτρεξαν στα Σάλωνα, όπου βρισκόταν το κυρίως σώμα περιμένοντας τους Τούρκους. Τα γεγονότα κατέληξαν στη μάχη της Άμπλιανης, ανάμεσα στη Γραβιά και τα Σάλωνα, στις 14 Ιουλίου 1824. Η μάχη έληξε με μεγάλη νίκη των Ελλήνων. Στη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου οι Ρουμελιώτες, μαζί και οι Δωριείς, υποστήριξαν την κυβέρνηση και πέρασαν στην Πελοπόννησο. Το Μάρτιο του 1825 επέστρεψαν στη Ρούμελη, όπου λίγο μετά έγινε η ατυχής για τους Έλληνες μάχη στα Πέντε Όρια.

Οι Κροκυλειώτες συμμετείχαν στα μεγάλα και δραματικά γεγονότα της δεύτερης πολιορκίας του Μεσολογγίου. Ο Σκαλτσάς ήταν στα τμήματα έξω από την πόλη. Μπήκαν όμως για ενίσχυση, μαζί με άλλους, και 85 Δωριείς, μεταξύ αυτών και ο Κωνσταντίνος Κούτουλας, υπό τους Κωνσταντίνο Καλύβα και Τριαντάφυλλο Αποκορίτη, σωματαρχών του Σκαλτσά. Έλαβαν μέρος στην έξοδο, ενώ απέξω περίμεναν οι συμπατριώτες τους υπό τον Καραϊσκάκη. Στη συνέχεια πήραν μέρος στη μάχη της Βαρνάκοβας, στις 26 Μαΐου 1825, που έληξε με ηρωική έξοδο. Ο αρχηγός της επιχείρησης, ο Κωνσταντίνος Καλύβας, έχασε το αριστερό του χέρι, ενώ σκοτώθηκαν και μοναχοί. Μετά, οι Δωριείς πολέμησαν στη δεύτερη μάχη του Διστόμου και, στο τέλος Νοεμβρίου του 1826, στη μάχη της Αράχοβας. Οι Κροκυλειώτες πολεμούν μέχρι το τέλος, γιατί έλαβαν μέρος και στην τελευταία πολιορκία της Ναυπάκτου, που καταλήφθηκε τελικά στις 18 Απριλίου 1829.

Εβδομήντα ένας αγωνιστές από το Κροκύλειο, με προεξάρχοντα το Μακρυγιάννη, έλαβαν μέρος στον Αγώνα σύμφωνα με τις μαρτυρίες που έχουν διασωθεί. Από αυτούς δύο σκοτώθηκαν στο Μεσολόγγι, ο Αρμάγος Δημήτριος και ο ... Στράτος. Ένας ακόμα σκοτώθηκε στην Αλαμάνα (εφημ. Το Κροκύλειο, Ιούν.-Ιούλ. 1994). Σ' ένα έγγραφο για μια Επιτροπή που στάλθηκε, στις 9 Αυγούστου 1825, στην κυβέρνηση για να ζητήσει βοήθεια για την επαρχία, που είχε περιέλθει σε άθλια κατάσταση λόγω της τουρκικής επιδρομής, αναφέρεται και "Λουκάς Παλαιοκάτουνο" (Γ.Κ. Δημόπουλος, Δήμος Σκαλτσάς, σ. 64). Ο ίδιος Λουκάς αναφέρεται και ως πρόκριτος (εφημ. Το Κροκύλειο, Απρ.-Μάιος 1997). Γνωστοί είναι και οι Γεώργιος Περλίγκας και Δημήτριος Περλιγγάκης από μια αναφορά τους προς τη "Σεβαστή Διοίκηση" εναντίον του στρατηγού Δήμου Σκαλτσά, ο οποίος τους είχε ληστέψει και δεν τους άφηνε να γυρίσουν σπίτι τους. Το πρόβλημα ξεκινούσε από τη διένεξη που είχε λίγο πριν την Επανάσταση ο Σκαλτσάς με το Διάκο. Οι Περλιγκαίοι ήταν μακρινοί ανεψιοί του Διάκου και ο Σκαλτσάς είχε πειραχτεί πολύ από τη διαφωνία του με το Διάκο. Η Διοίκηση αναγνώρισε το βάσιμο της καταγγελίας, αλλά δεν μπορούσε, ή δεν ήθελε, να δημιουργήσει πρόβλημα με το Σκαλτσά. Έτσι, βρήκε σολομώντια λύση. Στις 6 Απριλίου 1825 έδωσε

στο Γεώργιο το βαθμό του αντιστράτηγου και στο Δημήτριο το βαθμό του χιλίαρχου (Γ.Κ. Δημόπουλος, ό.π., σ.108-111). Σε άλλη πηγή ο Γεώργιος αναφέρεται ως χιλίαρχος με αργυρούν αριστείο και ο Δήμος (Δημήτριος) ως πρόκριτος (εφημ. Το Κροκύλειο, Απρ.-Μάιος 1997). Εδώ πρέπει να σημειώσουμε ότι στο έγγραφο ο Δημήτριος υπογράφει ως Περλιγγάκης. Η κατάληξη -ακης δεν σημαίνει νέος ή μικρόσωμος, αλλά δηλώνει σπουδαιότητα (Ε. Παπανικόλα, Μια Ελληνική Οδύσσεια στην Αμερικανική Δύση, σ. 83). Η διαπίστωση αυτή συμφωνεί και με το γεγονός ότι ο Περλίγκας αναφέρεται αλλού ως πρόκριτος (Γ.Κ. Δημόπουλος, ό.π., σ.181). Το ίδιο ίσως να ισχύει και για το θείο τού Λιδωρίκη, το Δασκαλάκη. Τέλος, αναφέρουμε και την προφορική παράδοση της οικογένειας Περλίγκα, ότι δηλαδή ο Διάκος, φεύγοντας για τη Λιβαδειά, μετά τη διαφωνία του με το Σκαλτσά, πέρασε από το Κροκύλειο και κοιμήθηκε ένα βράδυ στο περλιγκαίικο σπίτι. Το κτίσμα αυτό δεν υπάρχει σήμερα, έχει πέσει πολλά χρόνια πριν. Ο Ανδρέας Καρκαβίτσας αναφέρει ότι ο Διάκος έφυγε για τη Λιβαδειά με έναν σύντροφό του, τον Περλίγκα (περ. Εστία 1-5,1888).

Ιωάννης Μακρυγιάννης

Ο γνωστότερος Κροκυλειώτης της Επανάστασης είναι ο στρατηγός Ιωάννης Μακρυγιάννης. Γεννήθηκε το 1797 στην Κρύα Βρύση του χωριού Αβορίτι, χωριό με πέντε σπίτια, όπως αναφέρει ο ίδιος (το Αβορίτι σήμερα είναι αγροτική περιοχή του Κροκυλείου). Όταν ήταν νήπιο, ο πατέρας του σκοτώθηκε από τους Αλβανούς του Αλή πασά, στη δικαιοδοσία του οποίου ανήκε τότε η περιοχή του Κροκυλείου. Η οικογένεια -το πραγματικό της όνομα ήταν Τριανταφύλλου- αναγκάστηκε να μεταναστεύσει, με μεγάλο κίνδυνο, κατ' αρχήν στη Λιβαδειά. Ο ίδιος αναφέρει ότι φεύγοντας έπρεπε να περάσουν το ενετικό γεφύρι του Στενού που το φρουρούσαν οι Τούρκοι. Το γεγονός αυτό δείχνει ότι η φυγή έγινε χειμώνα ή νωρίς την άνοιξη, που τα ποτάμια είναι κατεβασμένα. Δεν γνωρίζουμε αν η φυγή έχει σχέση με τη μετανάστευση των 100 οικογενειών στην Πελοπόννησο που είδαμε πρωτύτερα, πάντως πρέπει να έγινε την ίδια περίπου εποχή. Μετά το 1811 ο Μακρυγιάννης πήγε στην Άρτα ως επιστάτης στο σπίτι του συγχωριανού του Θανάση Λιδωρίκη. Ο Λιδωρίκης ήταν σφραγιδοφύλακας του Αλή στα Γιάννενα, αλλά, γνωρίζοντας με ποιον είχε να κάνει, διατηρούσε την οικογένειά του στην Άρτα. Το 1820 έγινε μέλος της Φιλικής Εταιρείας και στη συνέχεια συμμετείχε στον Αγώνα με σώμα αγωνιστών που συντηρούσε ο ίδιος, γιατί στο μεταξύ είχε αποκτήσει περιουσία ως έμπορος στην Άρτα. Ο Μακρυγιάννης στην πολεμική του σταδιοδρομία δεν ακολούθησε την πορεία της πλειοψηφίας των αγωνιστών από το Κροκύλειο που παρουσιάσαμε παραπάνω. Η δράση του, που είναι ευρύτατα γνωστή, εκτεινόταν πέρα από τα τοπικά όρια. Η μεγαλοσύνη του έγκειται σε δύο στοιχεία που τον ξεχωρίζουν από την πλειοψηφία των συναγωνιστών του.

Πρώτον, μετεπαναστατικά, αγωνίστηκε και στο πολιτικό πεδίο. Για πολλά χρόνια εκλεγόταν δημοτικός σύμβουλος του Δήμου Αθηναίων. Η κορύφωση αυτής της δράσης ήρθε με την πρωταγωνιστική συμμετοχή του στο κίνημα της 3ης Σεπτεμβρίου 1843. Η εμμονή του στη Δικαιοσύνη και την Αλήθεια κατέληξε στην καταδίκη του σε θάνατο το Μάρτη του 1853, με την κατηγορία ότι σχεδίαζε ανατροπή του καθεστώτος και δολοφονία

του βασιλιά. Η ποινή του όμως μετατράπηκε σε ισόβια και τον επόμενο χρόνο του δόθηκε χάρη.
Δεύτερον, επειδή δεν θεώρησε αρκετή για την προώθηση του Δικαίου και της Αλήθειας τη συμμετοχή του στην πολιτική, έμαθε γράμματα στα γεράματα και έγραψε τα γνωστά "Απομνημονεύματα", έργο που αποτελεί σταθμό στη νεοελληνική γραμματεία. Περιέχει ιστορικές πληροφορίες για αγωνιστές που αγνοήθηκαν από την επίσημη ιστορία, καθώς και πληροφορίες για μικρότητες και αγριότητες γνωστών αγωνιστών. Εκτός από "Απομνημονεύματα", το έργο αυτό αποτελεί μνημείο του νεοελληνικού λόγου, γι' αυτό και έχει γίνει πασίγνωστο. Αξίζει να αναφέρουμε ότι έχει μεταφραστεί ολόκληρο, ή αποσπασματικά, και σε άλλες γλώσσες. Τα "Απομνημονεύματα" του Μακρυγιάννη από αρκετούς δεν θεωρούνται αντικειμενικά, γιατί τα έγραψε με πάθος, οξύτητα, ίσως και με εγωισμό.
Τα "Απομνημονεύματα" δεν είναι το μοναδικό λογοτεχνικό έργο του Μακρυγιάννη. Το 1983 κυκλοφόρησε και άλλο "ιστορικόν" έργο του, με τον τίτλο "Οράματα και Θάματα", όπως ο ίδιος το είχε ονομάσει. Το έργο αυτό δέν έχει την ιστορική σημασία των "Απομνημονευμάτων", ο Βλαχογιάννης μάλιστα το θεωρούσε "θρησκοληπτικό". Είναι η συνομιλία ενός βασανισμένου μοναχικού ανθρώπου με το θεό, έχοντας ως ενδιάμεσο μια ανώνυμη γυναίκα. Πρέπει να σημειωθεί ότι το έργο αυτό γράφτηκε σε περίοδο μεγάλης εκκλησιαστικής κρίσης και δείχνει τη βαθιά ορθόδοξη πίστη του Μακρυγιάννη.
Ο Μακρυγιάννης ήταν ακόμα πνεύμα ανήσυχο και δημιουργικό. Το 1836 κάλεσε το λαϊκό ζωγράφο Παναγιώτη Ζωγράφο (όνομα και πράμα) και τους δύο γιους του για να ζωγραφίσουν σε πίνακες, με έξοδά του, τις μεγάλες στιγμές του Αγώνα. Ο Παναγιώτης ζωγράφισε συνολικά 25 εικόνες πάνω σε ξύλο. Τις ίδιες εικόνες τις ζωγράφισε με νερομπογιά σε στρατσόχαρτο, σε 4 σειρές, ο γιος τού Παναγιώτη, ο Δημήτριος Ζωγράφος. Από τα πρωτότυπα αυτά έργα διασώζονται επτά. Ο Μακρυγιάννης χάρισε από μια σειρά των εικόνων στα στρατσόχαρτα στον Όθωνα και στους πρεσβευτές της Αγγλίας, της Γαλλίας και της Ρωσίας.
Ο αγωνιστής Μακρυγιάννης, δίκαιος, παθιασμένος, φιλαλήθης, βαθύτατα ορθόδοξος χριστιανός και λογοτεχνικά ανήσυχος, ξεκουράστηκε για πάντα στην Αθήνα το 1864 και είναι ενταφιασμένος στο Α΄ Νεκροταφείο Αθηνών.

Το σπίτι του Μακρυγιάννη

Στο Αβορίτι σώζονται τα ερείπια του σπιτιού της οικογένειας του Μακρυγιάννη, παραμένουν όμως άγνωστα, γιατί κανείς μέχρι σήμερα δεν έχει ενδιαφερθεί. Τα στοιχεία που υπάρχουν μας επιτρέπουν να δείξουμε ότι το σπίτι αυτό ανήκε στην οικογένεια του Μακρυγιάννη. Κατ' αρχάς, σύμφωνα με την παράδοση, τα κτήματα της οικογένειας του Μακρυγιάννη στο Αβορίτι τα αγόρασαν οι Κουτουλαίοι. Υπάρχει και γραπτή αναφορά για μια μεγάλη καρυδιά που, γύρω στο 1920, ήταν πεσμένη, η "γουβάλα" του Μακρυγιάννη, και η οποία βρισκόταν στο συγκεκριμένο κτήμα (Δ. Υφαντής, Αγνάντια στο Κροκύλειο). Η μητέρα μου επίσης, το γένος Κούτουλα, μου είχε επιβεβαιώσει ότι αυτό ήταν το σπίτι του Μακρυγιάννη. Ένα δεύτερο στοιχείο είναι ότι το σπίτι αυτό χρονολογείται την εποχή εκείνη, όπως μαρτυρούν ο τρόπος κάλυψής του με πλάκες και οι διαστάσεις του. Είναι λίγο μικρότερο από 6Χ6 μ., διαστάσεις που έχει το

τελευταίο σωζόμενο στο Κροκύλειο κτίσμα της εποχής εκείνης, το οποίο χρησιμοποιείται σήμερα ως αχυρώνας και θα το δούμε σε λίγο. Τα σπίτια αυτά ήταν διώροφα ή μονώροφα και είχαν όλα τις ίδιες περίπου διαστάσεις, μικρότερες από τις σημερινές. Το επάνω δωμάτιο ήταν ενιαίο, με τζάκι στη μέση ή σε κάποια γωνιά. Το χαρακτηριστικό των σπιτιών αυτών ήταν ότι δεν είχαν ταβάνι, ούτε καμινάδα. Ο καπνός έβγαινε από τις πλάκες της σκεπής, μέσα από τις χαραμάδες. Πολλές φορές ανασήκωναν λιγάκι μία από τις μεγάλες πλάκες της σκεπής, για να λειτουργεί ως πρωτόγονη καμινάδα. Το σπίτι στο Κροκύλειο έχει και δύο πολεμίστρες, μία στον ανατολικό και μία στο βόρειο τοίχο, αναγκαίες ασφαλώς την εποχή εκείνη. Θα δούμε ξανά, με περισσότερες λεπτομέρειες, το σπίτι αυτό στο κεφ. 6.
Υπάρχει και ένα άλλο στοιχείο, που έμμεσα στηρίζει την

Εικ. 69. Οι δύο πολεμίστρες στο παλιό σπίτι στο Κροκύλειο.

Εικ. 70. Το παλιό σπίτι στο χωριό: παράθυρο και λιθοδομή.

ταύτιση των σωζόμενων ερειπίων με το σπίτι του Μακρυγιάννη. Σε αντίγραφο συμβολαίου της 2ας Ιουνίου 1863, που εκδόθηκε την 30η Οκτωβρίου 1878, ο Κωνσταντίνος Κούτουλας πουλάει μέρος της ακίνητης περιουσίας του στο γιο του Νικόλαο: "...*ένα σπιτότοπο με το προαύλιόν του και τον συνεχόμενον μετ' αυτού κήπον*". Το σημαντικό είναι ότι στο συμβόλαιο αναφέρεται ως κάτοικος του χωριού Αβορίτι και ότι παραχωρεί κτήματα "...

κείμενα εντός του χωρίου Αβορίτι περιελθόντα αυτώ εξ αγοράς”. Πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι ο Κωνσταντίνος Κούτουλας είχε περίπου την ηλικία του Μακρυγιάννη και, επομένως, δεν θα μπορούσε να είχε αγοράσει τα κτήματα όταν έφυγαν οι Τριανταφυλλαίοι. Μπορεί όμως να τα είχαν αγοράσει οι Κουτουλαίοι που έφυγαν για την Πελοπόννησο και να τα αγόρασε από αυτούς ή από κάποιον άλλον. Το βέβαιο είναι ότι δεν τα είχε κληρονομήσει. Από την άλλη μεριά υπάρχει πιθανότητα να τα είχε αγοράσει ο ίδιος αν την εποχή του συμβολαίου πώλησης

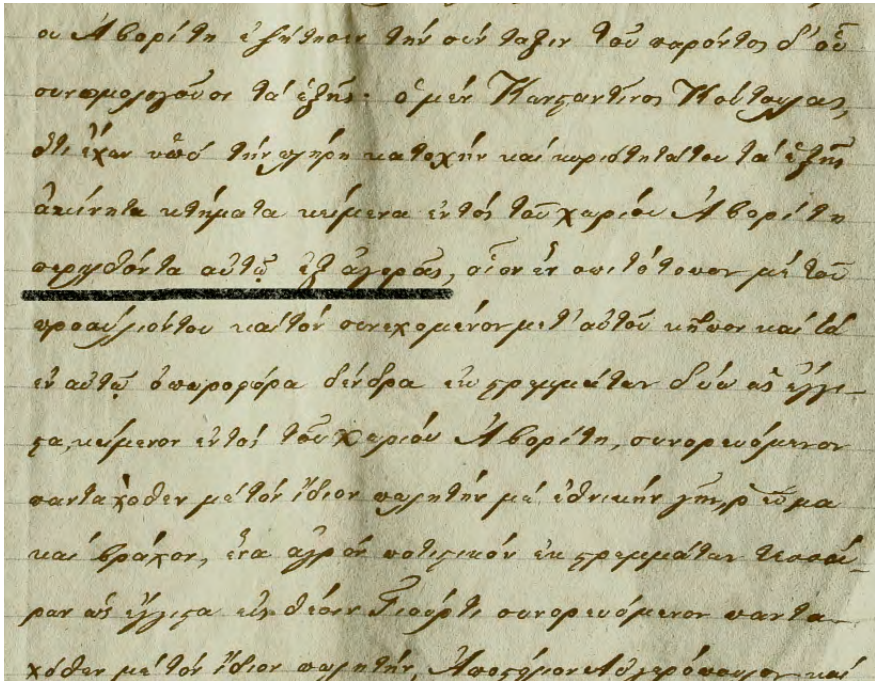

Εικ. 71. Απόσπασμα του συμβολαίου πώλησης.

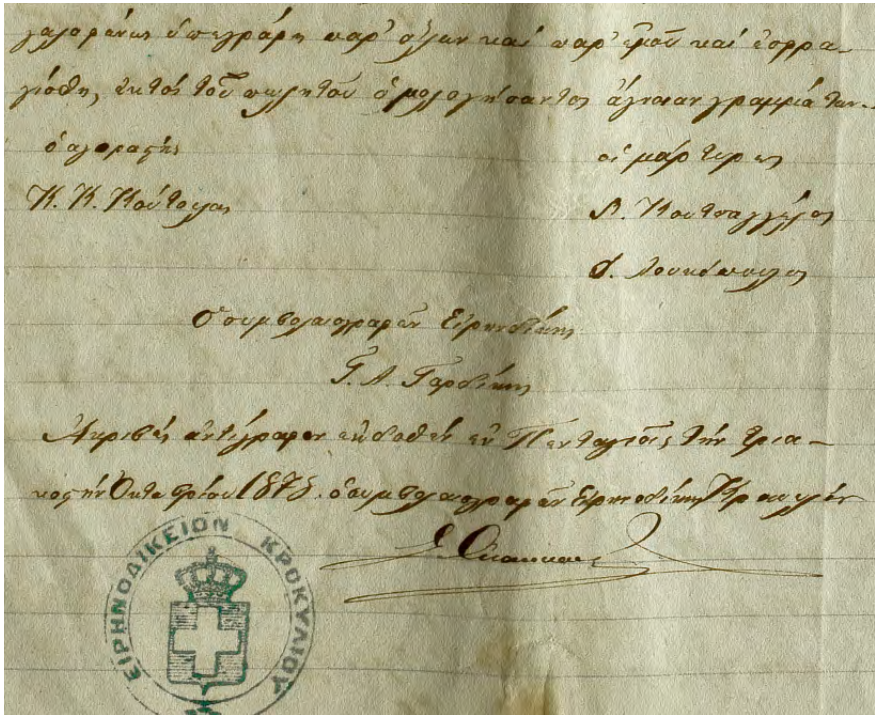

Εικ. 72. Τα επίσημα στοιχεία του συμβολαίου.

ήταν υπέργηρος και κατά συνέπεια μια γενιά μεγαλύτερος από τον Μακρυγιάννη. Ένα άλλο σημαντικό στοιχείο είναι ότι το 1863 το σπίτι φαίνεται να είχε πέσει, αφού αναφέρεται στο συμβόλαιο ως “σπιτότοπος”, αν και αυτό, όπως θα δούμε, δεν είναι σωστό.

Στις επόμενες σελίδες παρουσιάζονται: Τα σωζόμενα ερείπια του σπιτιού του, και η Κρύα Βρύση, το μέρος όπου γεννήθηκε ο Μακρυγιάννης, όπως είναι σήμερα.

Εικ. 73. Τα ερείπια του σπιτιού του Μακρυγιάννη στο Αβορίτι.

Εικ. 74. Κρύα Βρύση. Τόπος γέννησης του Μακρυγιάννη.

Το σπίτι του Μακρυγιάννη, όπως εικονίζεται εδώ, είναι φωτογραφημένο από τα νότια. Παρουσιάζει μεγάλη ομοιότητα με το σπίτι της εικ. 130. Είναι και αυτό χτισμένο σε πολύ επικλινές έδαφος, έτσι ώστε το κατώι να είναι χωμένο στο έδαφος και η όψη του να βλέπει στο νότο, όπου πιθανόν θα ήταν και η είσοδός του. Προς τα ανατολικά το έδαφος φθάνει στο ύψος του πρώτου ορόφου, όπου σχηματίζεται ένα πλάτωμα, που λέγεται το Κουτλαίικο αλώνι. Ήταν το αλώνι του σπιτιού, κάτι συνηθισμένο στα σπίτια της εποχής εκείνης. Πιστεύουμε ότι στην πλευρά αυτή θα βρισκόταν και η είσοδος για τον επάνω όροφο, γιατί και ανατολική θα ήταν και θα έβγαζε στο αλώνι. Στην άκρη του αλωνιού, προς βορράν, περνάει το μονοπάτι για το Κροκύλειο. Στη δυτική του άκρη ήταν το σπίτι. Η νότια και η ανατολική πλευρά είναι πολύ απόκρημνες, πέφτουν σχεδόν κάθετα. Η διαμόρφωση αυτή είναι ευνοϊκή για λόγους άμυνας -σημαντικό στις ταραγμένες εκείνες εποχές-, αλλά και για τον αέρα το καλοκαίρι, που είναι απαραίτητος για το λίχνισμα. Σήμερα δεν σώζεται κανένα ίχνος από το αλώνι, γιατί στο σημείο αυτό έχει γίνει κατολίσθηση και το πλάτωμα έχει σχιστεί και υποχωρήσει σκαλωτά.

Αθανάσιος Λιδωρίκης

Ο Λιδωρίκης ήταν κι αυτός από το Κροκύλειο, όπου γεννήθηκε το 1788. Το οικογενειακό του όνομα, σύμφωνα με την τοπική παράδοση, ήταν Σακαρέλος, από τον κλάδο της οικογένειας που ήταν γνωστός ως Σκαρλάτοι, ίσως για να ξεχωρίζουν από τους άλλους Σακαρελαίους, πρακτική συνηθισμένη, κυρίως για τα μεγάλα σόγια της περιοχής. Ήταν από οικογένεια προεστών που "...*οπωσούν εξείχε των άλλων*", όπως σημειώνει ο ίδιος στα απομνημονεύματά του. Για το ίδιο θέμα η παράδοση αναφέρει, όπως γράφει ο μπαρμπα-Αργύρης (εφημ. Το Κροκύλειο, Ιούλ.- Αύγ.1985): "*Εμείς εδώ στο χωριό είχαμε μια γυναίκα χήρα ευπαρουσίαστη που την έλεγαν Σκαρλάτενα. Το σπίτι της ήταν δίπλα στου Σκαρλάτου του Κώστα...Το ονόμαζαν δε σεράι της Σκαρλάτενας, διότι σ' αυτό το σπίτι είχαν εγκαταστήσει σταθμό οι Τούρκοι, όπου έμεναν τα αποσπάσματα τα Τουρκικά.Γι' αυτό συνδέθηκε η Σκαρλάτενα με τους Τούρκους πολύ και την έστειλαν τα αποσπάσματα και στον πασά στα Γιάννενα. Εκεί η Σκαρλάτενα απόκτησε οικειότητα με τον πασά και την εξουσιοδότησε ο πασάς να μαζεύει τους φόρους από το χωριό και να είναι ο γενικός ντερβέναγας στο χωριό. Αυτή έλυνε και έδενε. Αυτή κρέμαγε και ξεκρέμαγε...Αυτή είχε δύο παιδιά τα οποία τα έστειλε στον πασά και τα εσπούδασε. Τα έγραψε δε εκεί, από Σκαρλάτηδες που ήσαν, τα έγραψε Λιδορίκηδες... Αυτά, όταν έγινε η απελευθέρωση, βοήθησαν τη Φιλική Εταιρεία καθώς άκουσα*". Είναι αξιοσημείωτο ότι σε σχετικό κατάλογο δεν αναφέρεται Σακαρέλος ή Σκαρλάτος ως πρόκριτος (εφημ. Το Κροκύλειο, Απρ.-Μάιος1997). Σε παιδική ηλικία έστειλαν το Θανάση στα Λομποτινά, σε ένα από τα δύο σχολεία που λειτουργούσαν εκεί με την υποστήριξη των προεστών Καναβαίων. Λίγο αργότερα αναγκάστηκε να διακόψει, γιατί τα σχολεία, μετά την καταδίωξη των Καναβαίων από τον Αλή, διαλύθηκαν. Γύρισε στο Κροκύλειο, όπου, αν και μόλις γύρω στα δεκαπέντε, συνέστησε σχολείο και δίδασκε τα άλλα παιδιά (Α. Γούδας, Βίοι Παράλληλοι, σ. 339). Αυτό δείχνει ότι ήταν πολύ καλός στα γράμματα, όπως φαίνεται και από άλλα γεγονότα που θα δούμε παρακάτω.

Ένας θείος του, αδελφός της μητέρας του, ο Δασκαλάκης, ήταν, όπως είδαμε, στο σώμα του Λουκά Καλλιακούδα και ανέλαβε την αρχηγία μετά το θάνατο του Λουκά. Στη συνέχεια ο Δασκαλάκης αναγκάστηκε να "προσκυνήσει" και έπρεπε, σύμφωνα με τα έθιμα της εποχής, να σταλεί στον Αλή πασά κάποιος όμηρος από την οικογένεια. Φαίνεται ότι ο Δασκαλάκης δεν είχε παιδιά και έστειλε τον ανεψιό του, το Θανάση. Ο Αλής τον παρέδωσε στο φημισμένο δάσκαλο Αθανάσιο Ψαλίδα για να συνεχίσει τη μόρφωσή του. Σημειώνουμε εδώ ότι η Σχολή του Ψαλίδα ήταν ισοδύναμη πανεπιστημιακής σχολής, με σημερινούς όρους. Επειδή ο Αλής είχε πολλούς ομήρους από διάφορα μέρη, για να τους θυμάται, τους αποκαλούσε με το όνομα του τόπου τους. Έτσι, ο Θανάσης Σκαρλάτος έγινε Θανάσης Λιδωρίκης. Το 1806 ο Αλή πασάς τον έκανε ιδιαίτερο γραμματέα του. Υπήρχε και δεύτερη οικογένεια Λιδωρικαίων, προεστών του Λιδωρικίου. Την εποχή που εξετάζουμε έγινε ένας γάμος μεταξύ των δύο οικογενειών και από τότε άρχισε η ανάμειξη, έως ότου οι δύο οικογένειες Λιδωρίκη, λίγο αργότερα, έγιναν μία. Σ' αυτό συνετέλεσε και το ότι η οικογένεια εγκατέλειψε, όπως φαίνεται, μετά την Επανάσταση το Κροκύλειο, μια και δεν αναφέρεται πουθενά στη μετέπειτα ιστορία του χωριού. Ο Λιδωρίκης γνώριζε γαλλικά που τα καλλιέργησε με ιδιαίτερο δάσκαλο, πράγμα σπανιότατο για την εποχή εκείνη. Έγινε μέλος της Φιλικής Εταιρείας και ήταν επίσης στενός φίλος του Ομέρ Βρυώνη, ο οποίος καταγόταν από, αρχικά, χριστιανική οικογένεια. Παντρεύτηκε την κόρη του Ντέμου, προύχοντα της Άρτας, και εγκατέστησε την οικογένειά του στην Άρτα, όσο πιο μακριά μπορούσε από τα Γιάννενα. Επειδή έλειπε συχνά στα Γιαννενα, χρειαζόταν έναν έμπιστο στο σπίτι του στην Άρτα. Για το σκοπό αυτό προσέλαβε ως επιστάτη το Γιάννη Μακρυγιάννη. Όταν ξέσπασαν τα γεγονότα της αποστασίας του Αλή πασά, ο Λιδωρίκης παγιδεύτηκε στα Γιάννενα, κατάφερε όμως να βγει από το φρούριο και να πάει, με τη συγκατάθεση του Αλή, στην Άρτα. Δεν επέστρεψε στα Γιάννενα, γιατί οι Τούρκοι τα είχαν περικυκλώσει από παντού. Έμεινε στην Άρτα και προωθούσε τα σχέδια της Φιλικής Εταιρείας. Οι Τούρκοι, που στο μεταξύ είχαν καταλάβει την Άρτα, τον υποψιάστηκαν, τον συνέλαβαν και κατάσχεσαν όλη την κινητή περιουσία του, που κατάφερε να τη διασώσει προσωρινά, από μια αφύλακτη πόρτα, η πεθερά του. Τον έσωσε τότε ο φίλος του, ο Ομέρ Βρυώνης, που στο μεταξύ είχε προσχωρήσει στους Τούρκους. Όταν έμαθε τη σύλληψή του, έστειλε αμέσως αγγελιοφόρο μέσα στη νύχτα, με εντολή να ελευθερωθεί ο Λιδωρίκης. Μετά τη διάσωσή του, ο Κωλέτης του ανέθεσε να βολιδοσκοπήσει αν ο Αλή και ο Ομέρ Βρυώνης θα δέχονταν να συμπράξουν με τους Έλληνες στη σωτηρία του Αλή, με απώτερο σκοπό να τον έχουν σύμμαχο ενάντια στους Τούρκους στον επικείμενο αγώνα. Και οι δύο αρνήθηκαν, αλλά ο Ομέρ δεν κατέδωσε το Λιδωρίκη στους Τούρκους. Αναλογίζεται κανείς ποια θα ήταν η έκβαση της Επανάστασης αν είχε πετύχει αυτή η αποστολή και ποια θα ήταν η θέση του Λιδωρίκη στην ιστορία. Κατόπιν, μόλις έμαθε ο Λιδωρίκης ότι ελληνικά στρατεύματα είχαν μαζευτεί έξω από την Άρτα, δραπέτευσε και ενώθηκε με τους Έλληνες. Αυτό είχε ως συνέπεια να συλληφθεί η οικογένειά του στην Άρτα. Ο Τούρκος διοικητής της Άρτας έβαλε στο μάτι τη σύζυγο του Λιδωρίκη, δεν μπορούσε όμως να πραγματοποιήσει τα σχέδιά του, γιατί ήταν έγκυος και όταν ήρθε η ώρα της γέννησε ένα κοριτσάκι. Ο

Τούρκος αγάς αναγκάστηκε να περιμένει, ώστε να περάσει η περίοδος της λοχείας. Για καλή τους όμως τύχη έφτασε εκείνη την εποχή στην Άρτα ο ανεψιός του Ομέρ Βρυώνη και όταν έμαθε τα γεγονότα ενδιαφέρθηκε για τη γυναίκα του Λιδωρίκη. Οι αντιρρήσεις του πασά δεν κάμφθηκαν, η ροή όμως των γεγονότων έδωσε τη λύση. Τις μέρες εκείνες έφτασαν ελληνικά στρατεύματα έξω από την Άρτα. Ο ανεψιός του Βρυώνη συμβούλεψε τις γυναίκες να καταφύγουν στο αγγλικό προξενείο. Την άλλη μέρα, όταν έγινε συμπλοκή μεταξύ Τούρκων και Ελλήνων, ο Λιδωρίκης έστειλε, μέσα στη σύγχυση, το Μακρυγιάννη με ένα μικρό απόσπασμα και έσωσε την οικογένειά του.Το γεγονός αυτό το αναφέρει και ο Μακρυγιάννης στα απομνημονεύματά του. Στα γεγονότα αυτά ο Λιδωρίκης έχασε όλη την ακίνητη και κινητή περιουσία του.

Ο Λιδωρίκης ήταν πράος άνθρωπος και δεν είχε καμιά σχέση με τα όπλα. Σε όλη τη διάρκεια του Αγώνα έλαβε μέρος ως πληρεξούσιος της επαρχίας του σε όλες τις Εθνοσυνελεύσεις. Επί Καποδίστρια έγινε διοικητής Λιβαδειάς, μετά όμως τη δολοφονία του Κυβερνήτη και επειδή ήταν οπαδός του, δεν πήρε καμιά θέση. Αποσύρθηκε με την οικογένειά του στην Άμφισσα, όπου είχε δικό του σπίτι. Λίγο αργότερα εκλέχθηκε μέλος της τριμελούς Επιτροπής που θα κυβερνούσε τη χώρα μέχρι την άφιξη του Όθωνα. Δεν δέχθηκε όμως αυτή τη θέση, άγνωστο για ποιο λόγο. Όταν ήρθε ο Όθωνας, διορίστηκε διοικητής Καρύταινας στην Πελοπόννησο. Μετά τη διαίρεση της χώρας σε νομαρχίες δεν πήρε καμιά θέση και αποσύρθηκε πάλι στο σπίτι του στην Άμφισσα. Αργότερα έγινε έπαρχος Λιβαδειάς. Σε αντίθεση με το Μακρυγιάννη, δεν είχε καμιά συμμετοχή στα γεγονότα της 3ης Σεπτεμβρίου του 1843. Η επόμενη δημόσια θέση του ήταν διπλή: μέλος της Ελληνο-Οθωμανικής Επιτροπής εκδίκασης μικτών υποθέσεων, γερουσιαστής και ταυτόχρονα βασιλικός επίτροπος στην Ιερά Σύνοδο στους ταραγμένους εκείνους καιρούς της εκκλησιαστικής διένεξης. Μετά την εκθρόνιση του Όθωνα έζησε, συνταξιούχος πια, στην Αθήνα, όπου και πέθανε στις 5 Απριλίου του 1868.

Μακρυγιάννης και Λιδωρίκης

Οι δρόμοι των δύο αντρών συναντήθηκαν, όπως είδαμε, στην Άρτα στους προεπαναστατικούς χρόνους και οι σχέσεις τους συνεχίστηκαν μέχρι και τα πρώτα χρόνια του Αγώνα. Ο Λιδωρίκης δεν αναφέρει πουθενά το Μακρυγιάννη στα απομνημονεύματά του, ο Μακρυγιάννης τον αναφέρει: "*Τον πάντρεψε αυτόν ο Αλήπασσας στην Άρτα...Ήταν τίμιος άνθρωπος... (αυτός ήταν φιλάργυρος δεν μόδινε τίποτας)...Του ζήτησα ένα δάνειο και μου τόδωσε με τόκον τα δέκα δώδεκα τον χρόνον ...αυτό το τζιρακλίκι* (χάρη) *μόκαμε κι αυτός*" (Απομνημονεύματα, σ. 14). Και συνεχίζει παρακάτω ο Μακρυγιάννης: "*Άκουγε τις γυναίκες και έπαθε πολλά*". Αναφέρει επίσης ότι ο ίδιος μεσολάβησε στους Αρβανίτες της Άρτας για να μεταφερθεί η γυναίκα του Λιδωρίκη στο αγγλικό προξενείο. Για τη διάσωση της οικογένειας του Λιδωρίκη γράφει: "*Πήρα τη φαμελιά του πατριώτη μου...την έδωσα εις το χέρι του και του είπα: δεν σου χρωστώ άλλο τίποτας διά το ψωμί οπούφαγα τόσα χρόνια εις το σπίτι σου*".

Από τα παραπάνω φαίνεται ότι οι σχέσεις τους ήταν, ή έγιναν σε κάποια στιγμή, ψυχρές. Ο Λιδωρίκης δεν τον αναφέρει πουθενά, παρόλο που ο Μακρυγιάννης γράφει ότι του έσωσε

την οικογένεια, ο Μακρυγιάννης όμως αναγνωρίζει την υποχρέωση. Η περί δικαίου αίσθησή του δεν του επέτρεπε να το αποσιωπήσει. Φαίνεται όμως ότι δεν ταίριαζαν. Σύμφωνα με τις ρουμελιώτικες συνήθειες του ξεπλήρωσε το χρέος, αλλά έκοψε τις σχέσεις μαζί του. Στα σχόλιά του, ο Βλαχογιάννης αναφέρει ότι ο συνηθισμένος τόκος για δάνεια ήταν δέκα-έντεκα (Ι. Μακρυγιάννης, Απομνημονεύματα, σ. 15). Το δέκα-δώδεκα του δανείου από το Λιδωρίκη ίσως να τον είχε πειράξει. Ήταν όμως, όπως φαίνεται, και πολύ διαφορετικοί χαρακτήρες. Τίμιος, πράος, μειλίχιος, βασιλικός αργότερα, και καθόλου πολεμιστής, ο Λιδωρίκης. Μόνο στο "τίμιος" ταίριαζαν με το Μακρυγιάννη. Μέχρι το τέλος της ζωής τους ήταν και γείτονες στην Αθήνα: στην οδό Αδριανού ο ένας, στου Μακρυγιάννη ο άλλος. Δεν υπάρχει όμως καμιά μαρτυρία ότι επεδίωξαν να συναντηθούν ποτέ.

Κροκύλειο: Η συνέχεια

Το 1836, με τη διοικητική διαίρεση της χώρας, συστήθηκε ο δήμος Κροκυλείου: χειμερινή πρωτεύουσα οι Πενταγιοί, θερινή η Αρτοτίνα. Το σημερινό Κροκύλειο ονομαζόταν τότε Παλαιοκάτουνο. Το 1869 ο δήμος μίκρυνε, γιατί αφαιρέθηκε η περιοχή της Αρτοτίνας, η ονομασία όμως παρέμεινε η ίδια. Χειμερινή πρωτεύουσα ήταν τώρα το Παλαιοκάτουνο και θερινή οι Πενταγιοί. Το 1912 καταργήθηκαν οι δήμοι και συστήθηκαν κοινότητες. Το χωριό μας έγινε "Κοινότητα Παλαιοκάτουνου" και το 1915 μετονομάστηκε σε "Κοινότητα Κροκυλείου". Με την αναδιοργάνωση του 1869 έπαψε να εμφανίζεται το Αβορίτι ως ξεχωριστό χωριό, προφανώς είχαν εγκαταλειφθεί από τότε οι οικισμοί στην περιοχή του χωριού. Στην απογραφή του 1851 μόνον το Αβορίτι εμφανίζεται ως ξεχωριστό χωριό, κανένας άλλος οικισμός δεν αναφέρεται. Ίσως δεν ήταν οργανωμένα σύνολα και υπήρχαν μόνο ως μικροί οικισμοί, που αποτελούνταν κυρίως από καλύβια και ταράτσες για διαμονή στη διάρκεια των γεωργικών εργασιών, για να μη χάνουν χρόνο οι κάτοικοι πηγαινοερχόμενοι καθημερινά στο χωριό. Υπάρχει η παράδοση ότι ο προεστός του Κροκυλείου Σακαρέλος έδωσε κίνητρα (χάρισε οικόπεδα) στους Σαϊταίους από την Πησιά για να εξασφαλίσει ψηφοφόρους, πράγμα που το κατόρθωσε, όπως φαίνεται, γιατί αναφέρεται ως δήμαρχος Κροκυλείου λίγο πριν το 1900.
Οι κάτοικοι του Κροκυλείου έλαβαν μέρος, εκτός από την Επανάσταση όπου συμμετείχαν, όπως είδαμε, μαζικά, και σε όλους τους πολέμους του νεότερου ελληνισμού. Συνήθως υπηρετούσαν στο 5/42 Ευζωνικό Σύνταγμα, που είχε την έδρα του στη Λαμία. Με μια ματιά στο Ηρώο βλέπουμε τη συμμετοχή των Κροκυλειωτών στους αγώνες: στον ατυχή Πόλεμο του 1897, στους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912-1913, στον Πρώτο Παγκόσμιο το 1918-1920, στη Μικρασιατική Εκστρατεία, στον Πόλεμο του 1940.
Στη διάρκεια της γερμανικής κατοχής το Κροκύλειο ανήκε στην Ελεύθερη Ελλάδα. Σύμφωνα με την προφορική παράδοση, οι Γερμανοί ήρθαν στο χωριό μόνο δυο-τρεις φορές. Τη μια από αυτές με σκοπό να κάψουν το χωριό. Δεν πραγματοποίησαν όμως το σκοπό τους, άγνωστο γιατί. Στον εμφύλιο που ακολούθησε, η περιοχή ελεγχόταν κυρίως από το ΕΑΜ. Στο Κροκύλειο, με το σκοτωμό του Βάρσου, παίχτηκε και η πρώτη πράξη του δράματος που οδήγησε στη διάλυση του 5/42 και στον τραγικό θάνατο του συνταγματάρχη Ψαρρού.

Κροκύλειο και Παλαιοκάτουνο

Το πανάρχαιο όνομα Κροκύλειο απαντάται, όπως είδαμε, στην περιοχή από παλιά, υπάρχει μάλιστα πιθανότητα το αρχαίο Κροκύλειο να βρισκόταν στη θέση του σημερινού χωριού. Στα ύστερα χρόνια της Τουρκοκρατίας το χωριό εμφανίζεται με το όνομα Παλαιοκάτουνο. Η λέξη “κατούνα” λέγεται ότι είναι βυζαντινή και σημαίνει τόπο στρατοπέδευσης. Επειδή δεν έχουν βρεθεί βυζαντινά κατάλοιπα στην περιοχή, αν ποτέ υπήρξε στρατόπεδο, θα πρέπει να ήταν για φύλαξη κάποιας σημαντικής θέσης, σαν αυτές που φρουρούσαν στις κλεισούρες οι φύλακες, οι πρόδρομοι των αρματολών. Μια πιθανή τέτοια θέση μπορεί να ήταν στο σημερινό Διάσελο. Υπάρχει επίσης η παράδοση για την ύπαρξη βυζαντινού μοναστηριού στην κορυφή του Αη-Νικόλα, όπου λέγεται ότι έχουν βρεθεί κάποια κεραμικά θραύσματα. Δεν έχει αποκαλυφθεί κάποιο ερείπιο, αλλά, κι αν ακόμα βρεθεί, είναι πολύ πιθανόν να είναι αρχαίο, αφού αρχαία πήλινα ευρήματα είναι γνωστά στην περιοχή. Η λέξη “κατούνα”, κατά μια άλλη εκδοχή, προέρχεται από τη σερβική λέξη katun, που σημαίνει στάνη. Το πρόβλημα με αυτή την προέλευση, όπως και με την προηγούμενη, είναι ότι όλα τα παρόμοια τοπωνύμια αναφέρονται ως “Κατούνα”, δεν υπάρχει μαρτυρία για “Παλαιοκατούνα”. Είναι πολύ πιθανόν το πρώτο συνθετικό (Παλαιο-) να συνδέεται με την ύπαρξη στη θέση αυτή του αρχαίου αιτωλικού πολίσματος.

Εικ. 75. Το Ηρώο με τα ονόματα των πεσόντων.

Σύμφωνα με μια άλλη θεωρία, η ονομασία Παλαιοκάτουνο προέρχεται από το αρχαίο Κυτίνιο (παλαιό δηλαδή Κυτίνιο), μία από τις πόλεις της Δωρικής Τετράπολης. Τα δύο ονόματα Κροκύλειο και Παλαιοκάτουνο, είναι πιθανόν να χρησιμοποιούνταν διαδοχικά στους χρόνους εκείνους. Αυτό μπορεί ίσως να διερευνηθεί με αναχρονολόγηση των ιστορικών γεγονότων, καθώς υπάρχουν, όπως είναι γνωστό, μεγάλες αντιρρήσεις για τη συμβατική χρονολόγηση της ιστορίας (εφημ. Το Κροκύλειο, Νοέμ.-Οκτ.1994). Η βιβλιογραφία η σχετική με το θέμα της σωστής χρονολόγησης των προϊστορικών χρόνων αριθμεί πολλές μελέτες (βλ. ενδεικτικά τη μελέτη αρ. 12 στη βιβλιογραφία).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

Στιγμές μεγάλες και μικρές

1857: Αη-Γιώργης

Την εποχή αυτή το χωριό είχε πια μεγαλώσει, οι γύρω οικισμοί είχαν απορροφηθεί από το Κροκύλειο. Οι άνθρωποι του χωριού δεν χώραγαν στην εκκλησία, που έπρεπε να γίνει μεγαλύτερη και με την ευκαιρία αυτή καινούργια. Ο μπαρμπα-Γιάννης ο Πολυζώης μου είχε πει κάποτε ότι στο μέρος όπου είναι σήμερα ο Αη-Γιώργης υψωνόταν ένας μικρός λόφος με εκκλησία και γύρω-γύρω, στην αυλή, υπήρχαν τάφοι. Η πληροφορία αυτή φαίνεται σωστή, γιατί στις μέρες μας σώζονταν λείψανα τάφων στο κομμάτι του νεκροταφείου που βρίσκεται έξω από τον περίβολο της εκκλησίας, στο πίσω μέρος. Η πλατεία επίσης του χωριού, που στη μέση της έχει χτιστεί ο ναός, έχει δημιουργηθεί με αναλημματικούς τοίχους και επιχωμάτωση. Η λεπτομέρεια αυτή δείχνει ότι πράγματι υπήρχε λόφος στη θέση αυτή.

Η εκκλησία, σε σχήμα βασιλικής, είναι πολύ όμορφα διακοσμημένη. Το ωραιότερο στοιχείο της είναι μια οριζόντια ξυλόγλυπτη και επιχρωματισμένη ζώνη στο τέμπλο με παράσταση της αμπέλου. Δυστυχώς, στις μέρες μας οι δωρητές και οι υπεύθυνοι του ναού δεν λαμβάνουν υπόψη τους την ιδιαίτερη φυσιογνωμία του ναού όταν αντικαθιστούν εσωτερικά πράγματα. Τα παλιά ξυλόγλυπτα συνδυάζονται με καινούρια μηχανής άχρωμα, με γυαλιστερό λούστρο, που είναι άσχετα με τα πρωτότυπα.

Εικ. 76. Η άμπελος στο τέμπλο του Αη-Γιώργη.

Ας αφήσουμε όμως τον μπαρμπα-Αργύρη να μας διηγηθεί σχετικά (εφημ. Το Κροκύλειο, Ιούλ.-Αύγ. 1985): “*Η εκκλησία μας*

Εικ. 77. Αη-Γιώργης.

έγινε το 1857. Την πέτρα που έχει από πάνω η κεντρική πόρτα την έφεραν από την κάτω βρύση. Μαζεύτηκαν άντρες, πήραν δυο τέμπλες, κάρφωσαν στη μέση σανίδια και την έβαλαν απάνω και την έδεσαν και την πήραν στον ώμο. Άλλοι μπροστά, άλλοι πίσω και άλλοι βοηθούσαν και στα πλάγια. Οι κοινοτάρχες πήραν ούζο μπόλικο και λουκούμια και βγήκαν στην Αγία Παρασκευή και τους περίμεναν. Όταν βγήκαν απάνω, την άφησαν να ξεκουραστούν. Ήπιαν ούζο, ξεκουράστηκαν, σηκώθηκαν να το πάρουν πάλι, να συνεχίσουν την πορεία τους. Δεν μπόρεσαν να το σηκώσουν, παρέλυσαν τα νεύρα από το ούζο και το άφησαν και πήγαν την επόμενη μέρα και το έφεραν. Τότε τους είπε ο δεσπότης Αμφίσσης να την φκιάσουν μεγάλη την εκκλησία και βοήθησε, έδωσε τρακόσιες δραχμές. Πρόβλεψε που θα γινόταν το χωριό μεγάλο και, όπως έγινε, έφθασε τους χίλιους κατοίκους. Και ήρθε εποχή που δε μας χώραγε η εκκλησία, παθαίναμε ασφυξία...Αρχικά για σήμαντρο ο παπάς, για να συγκεντρώνει τους εκκλησιαζόμενους, βάραγε μια κορίτα, ένα κομμάτι από κουφάλα πλατάνου...Μετά από την κορίτα που βάραγε ο παπάς, αγόρασαν τη μικρή καμπανούλα και την κρέμασαν σε μια πουρνάρα από κάτω από το ιερό της εκκλησίας, πού είναι σήμερα το χορευτικό κέντρο, εκεί ήταν το νεκροταφείο".

1866: Στο Αβορίτι

Το πρωινό της 8ης Ιουλίου 1864 στο Αβορίτι συνέβησαν γεγονότα που συνεχίστηκαν μετά, την ίδια μέρα, στο Κροκύλειο. Περιγράφονται σε έγγραφο που βρέθηκε, μαζί με άλλα, σε ένα μπαούλο -το χρηματοκιβώτιο της εποχής-, μέσα σε δύο θήκες εγγράφων, μια δερμάτινη και μια τσίγκινη.

Εικ. 78. Οι θήκες των εγγράφων.

"Αναγκαστικής κατασχέσεως έκθεσις

Εν τω χωρίω Αβορίτη κειμένω εν τη περιφερεία του χωρίου Παλαιοκατούνου, σήμερον, την ογδόην Ιουλίου του 1864, εξηκοστού τετάρτου έτους, ημέραν Τετάρτην, ο υπογεγραμμένος Δημήτριος Α. Παππαναστασόπουλος, κλητήρ της περιφερείας του εν Λαμία Πρωτοδικείου και παρά τω Ειρηνοδικείω Κροκυλίου ως τοιούτος διατελών δυνάμει της υπ' αριθ. 85 της δεκάτης

ογδόης Ιουνίου ενεστώτος έτους τελεσιδίκου αποφάσεως του Ειρηνοδικείου Κροκυλίου, δι' ης το Ειρηνοδικείον τούτο υποχρεοί τον Γεώργιον Α. Καπέλον, κάτοικον Παλαιοκατούνου, να πληρώση τω ενάγοντι Ιωάννη Δ. Λουκοπούλω, κατοίκω αυτόθι, δραχμάς εκατόν επτά, αριθ. 107, μετά του τόκου των, αρχομένου αφ' ης επεδόθη η κλήσις και καταδικάζει τον αυτόν εις τα έξοδα της δίκης και τέλη της σημάνσεως εκ δραχμών εξ. Συνεπεία της υπό χθεσινήν ημερομηνίαν επί του εκτελεστού ενυπογράφου της εν λόγω αποφάσεως δοθείσης μοι εγγράφου παραγγελίας υπό του καταδιώκοντος δανειστού Ιωάννου Δ. Λουκοπούλου, δι' ης παραγγέλλομαι να ενεργήσω αναγκαστικήν κατάσχεσιν επί αναλόγου κινητής ή ακινήτου περιουσίας του οφειλέτου Γεωργίου Α. Καπέλου προς εξόφλησιν του εν τη αποφάσει αναφερομένου κεφαλαίου, τόκων και εξόδων κατά...επιταγήν κλπ. Όθεν, λαβών υπ' όψιν την από τριακοστήν Ιουνίου ενεστώτος έτους έκθεσιν τοιχοκολλήσεως του παρά τω Ειρηνοδικείω Κροκυλίου διατελούντος κλητήρος Θεοδώρου Κελεπούρη, εξ ης προκύπτει ότι αντίγραφον εξ ενυπογράφου εκτελεστού της εν λόγω αποφάσεως μετ' επιιταγής προς πληρωμήν εκοινοποιήθη προσηκόντως προς τον οφειλέτην και ότι παρήλθεν η νόμιμος προθεσμία. Τούτων όθεν, ούτως εχόντων, παρέλαβον τους κάτωθι προσυπογεγραμμένους δύο ενήλικας μάρτυρας, πολίτας Έλληνας, κατοίκους Παλαιοκατούνου, μη υπαγομένους εις νόμιμον τινά εξαίρεσιν, κυρίους Γεώργιον Καραμπέλον και Ιωάννην Γ. Περλίγγαν, και μετέβην μετ' αυτών και του καταδιώκοντος δανειστού ενταύθα εν τη οικία του Κωνσταντίνου Κούτλα, εντός της οποίας ευρών τους εξής πρωίμους καρπούς ανήκοντας εις τον οφειλέτην, ενήργησα επ' αυτών, αιτούντος του οφειλέτου τη παρουσία των ειρημένων μαρτύρων και του καταδιώκοντος δανειστού, όστις με παρήγγειλεν αναγκαστικήν κατάσχεσιν ως ακολούθως: 1) Επί εκατόν τεσσαράκοντα τριών οκάδων κριθής ζυγισθείσης διά στατήρος και εκτιμηθείσης υπ' εμού και των μαρτύρων το όλον διά δραχμάς είκοσι οκτώ και λεπτά εξήκοντα, αριθ. 28.60/00, ήτοι λεπτά είκοσι κατ' οκάν, ο δε καταδιώκων δανειστής προσήνεγκε δραχμάς είκοσι μίαν και λεπτά τεσσαράκοντα πέντε, αριθ. 21.45/00, ήτοι λεπτά δεκαπέντε δι' εκάστην οκάν. 2) Επί τριάκοντα εξ και ημίσεως οκάδων ρώβης εκτιμηθείσης υπ' εμού και των μαρτύρων διά δραχμάς επτά και λεπτά τριάκοντα το όλον, ήτοι λεπτά είκοσι κατ' οκάν, ο δε καταδιώκων προσήνεγκε δραχμάς πέντε και λεπτά τεσσαράκοντα επτά κατ' οκάν, ήτοι λεπτά δεκαπέντε κατ' οκάν. Αφέθησαν ελεύθεραι κατασχέσεως ογδοήκοντα περίπου οκάδες κριθής προς τροφήν του οφειλέτου και της οικογενείας του επί οκτώ από σήμερον ημέρας, εκτός των άλλων του καρπών. Και αφεθέντων των καρπών τούτων, κατάσχεσις ενηργήθη την ενάτην προ μεσημβρίας ώραν της ημέρας. Αυθημερόν, περί την δευτέραν μετά μεσημβρίαν ώραν της ημέρας μετέβην μετά του καταδιώκοντος δανειστού και των μαρτύρων εν τω χωρίω Παλαιοκατούνω και εισελθόντες εις την εν τω χωρίω τούτω οικίαν του Λάμπρου Καπέλου ενηργήσαμεν αναγκαστικήν κατάσχεσιν επί των εξής πραγμάτων του οφειλέτου κατ' επίμονον αίτησιν του καταδιώκοντος δανειστού, ήτοι: 1) Επί ενός καρπιδίου μεσοτρίβου συγκειμένου εκ τριών φύλλων και έχοντος μήκος μεν τριών και ημίσεως πήχεων περίπου, πλάτος δύο πήχεων και δύο ογδόων της πήχεως. Ο κατασχεθείς ούτος τάπης (καρπίδι), όστις είναι ποικιλόχροος, εξετιμήθη παρ' εμού και των μαρτύρων διά δραχμάς δεκαπέντε, ο δε καταδιώκων δανειστής προσήνεγκε δραχμάς δώδε-

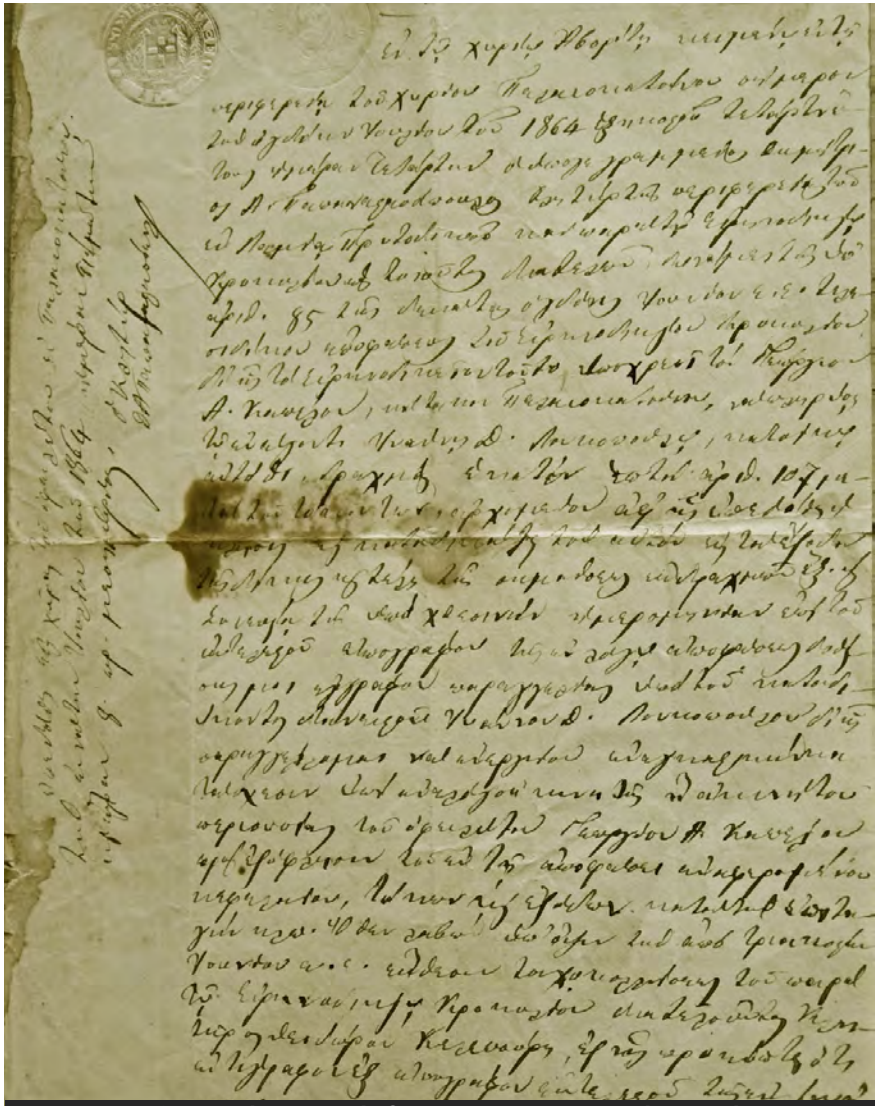

Εικ. 79. Η 1η σελίδα της έκθεσης αναγκαστικής κατάσχεσης.

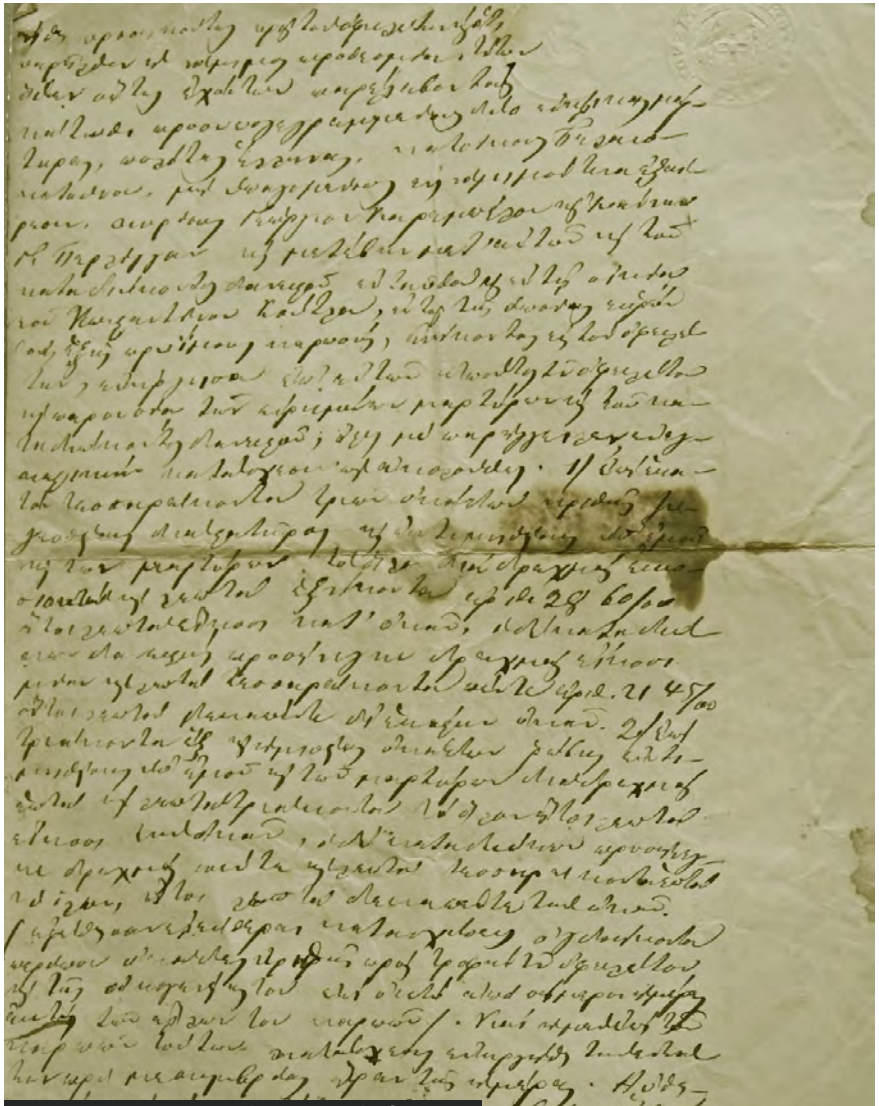

Εικ. 80. Η 2η σελίδα της έκθεσης.

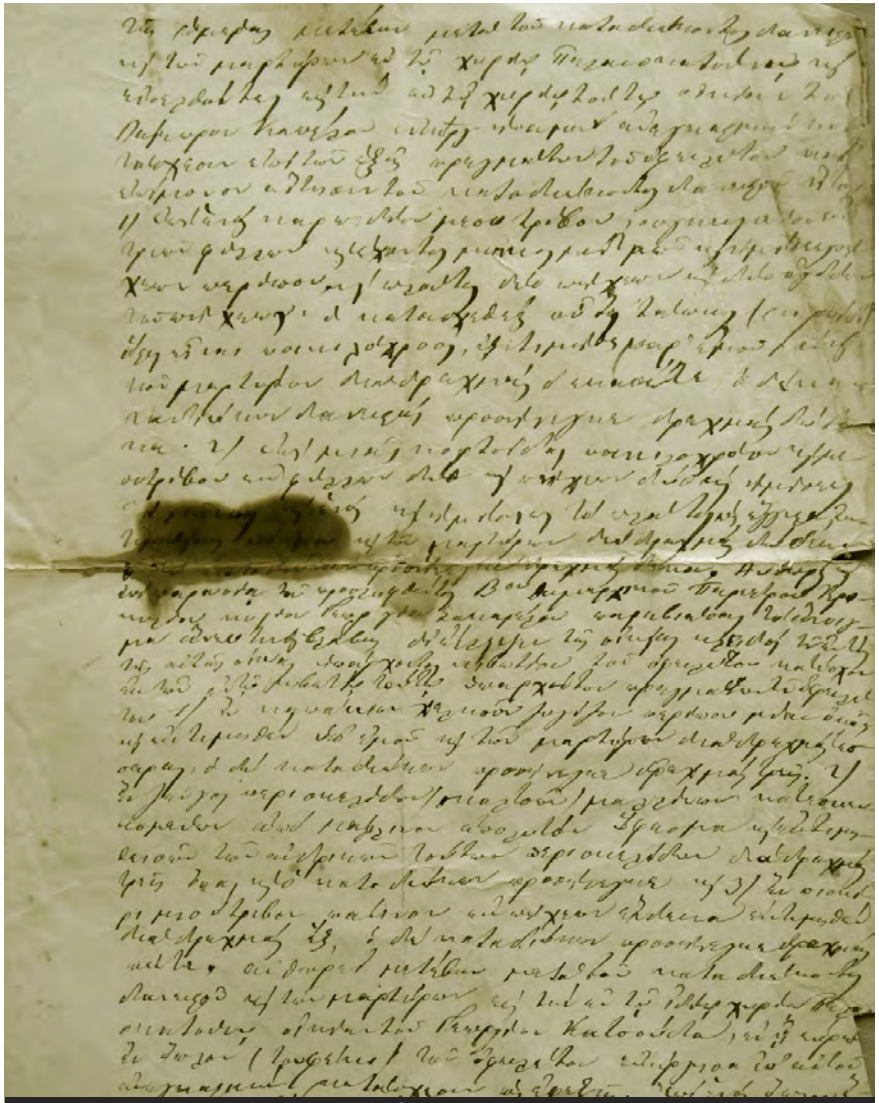

Εικ. 81. Η 3η σελίδα της έκθεσης αναγκαστικής κατάσχεσης.

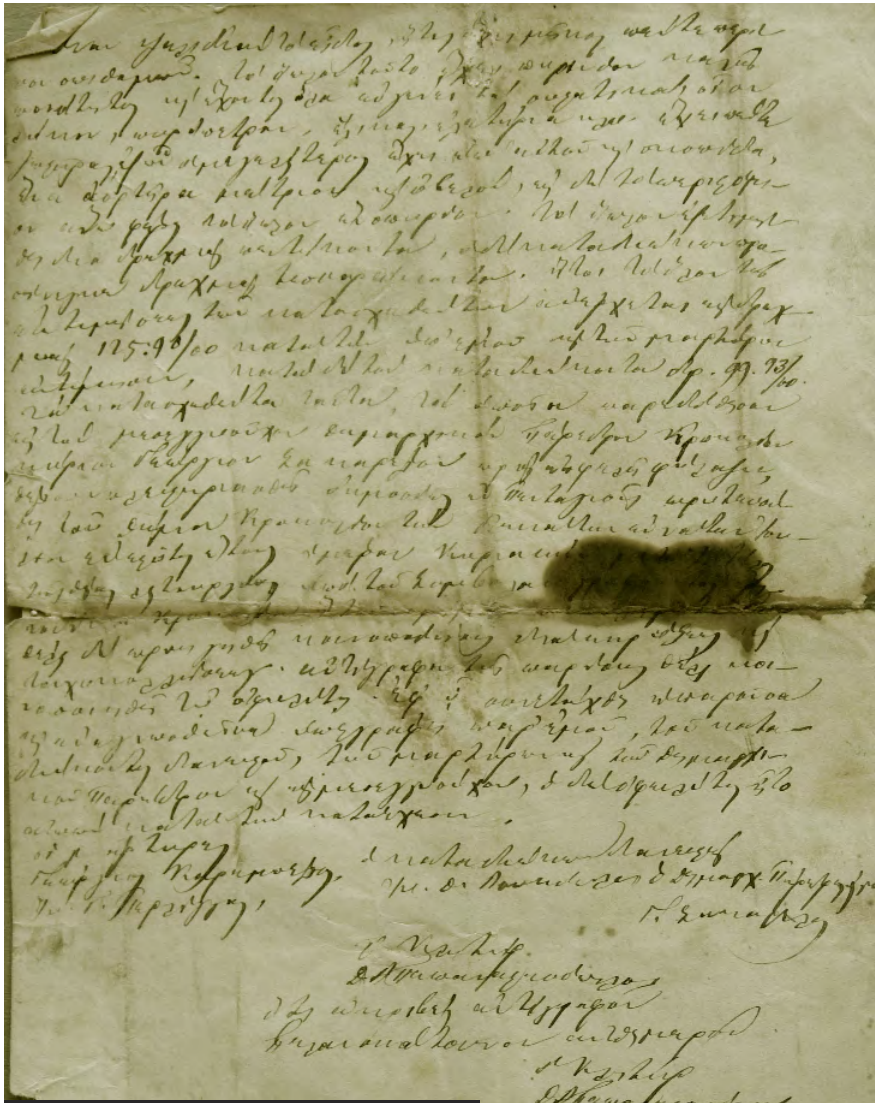

Εικ. 82. Η 4η σελίδα της έκθεσης.

κα. 2) Επί μίας κορτσίδας(;) ποικιλοχρόου και μεσοτρίβου εκ φύλλων δύο και πήχεων δύο και ημίσεως το μήκος του ενός τμήματος και το πλάτος ως έγγιστα, και εκτιμηθείσης υπ' εμού και των μαρτύρων διά δραχμάς δώδεκα, ο δε καταδιώκων προσήνεγκε δραχμάς δέκα. Αυθωρεί και επί παρουσία του προσληφθέντος Β΄ Δημαρχικού Παρέδρου Κροκυλίου κυρίου Γεωργίου Σακαρέλου, παραβιάσας το άνοιγμα άνευ τινός βλάβης δι' έλλειψιν της οικείας κλειδός του εντός της αυτής οικίας υπάρχοντος κιβωτίου του οφειλέτου κατέσχον εκ των εν τω κιβωτίω τούτω υπαρχόντων πραγμάτων του οφειλέτου: 1) Εν καπάκιον χαλκούν ζυγίζον περίπου μίαν οκάν και εκτιμηθέν υπ' εμού και των μαρτύρων διά δραχμάς τέσσαρας, ο δε καταδιώκων προσήνεγκε δραχμάς τρεις. 2) Εν ζεύγος περισκελίδων/σκαλτσών/μαλλίνων κατεσκευασμένων από μάλλινον απολυτόν ύφασμα και εκτιμηθεισών των ανδρικών τούτων περισκελίδων διά δραχμάς τρεις, όσας και ο καταδιώκων προσήνεγκε, και 3) εν πισκίρι μεσότριβον πάνινον εκ πήχεων ένδεκα εκτιμηθέν διά δραχμάς εξ, ο δε καταδιώκων προσήνεγκε δραχμάς πέντε. Αυθωρεί μετέβην μετά του καταδιώκοντος δανειστού και των μαρτύρων εις την εν τω ιδίω χωρίω Παλαιοκατούνω οικίαν του Γεωργίου Κατσούδα εν η εύρον εν όπλον (τουφέκι) του οφειλέτου, ενήργησα επ' αυτού αναγκαστικήν κατάσχεσιν ως εφεξής. Επί ενός όπλου έχοντος κοντάκιον αλβανικόν και παφυλλένδυτον και κάνην ψαλιδωτήν το είδος, ήτις έχει μήκος πέντε περίπου σπιθαμών. Το όπλον τούτο έχει πυρίτιδα καλής ποιότητος και έχει και όλα εν γένει τα συστατικά, οίον θήκην, πυρόπετραν, έλικας, ελατήρια κλπ. Έχει πέντε ζωστήρας, εξ ων ο μεγαλύτερος έχει επ' αυτού και σκοπέττα(;), ένα αορτήρα μέτριον και οβελόν, εις δε το περιστόμιον άνω φέρει το όπλον ενόπτριον(;). Το όπλον εξετιμήθη διά δραχμάς πεντήκοντα. Ο δε καταδιώκων προσήνεγκε δραχμάς τεσσαράκοντα, ήτοι το όλον της εκτιμήσεως των κατασχεθέντων ανέρχεται εις δραχμάς 125.90/00 κατά την υπ' εμού και των μαρτύρων εκτίμησιν, κατά δε τον καταδιώκοντα δρχ. 99.93/00. Τα κατασχεθέντα ταύτα, τα οποία παρεδόθησαν εις τον μεσεγγυούχον Δημαρχικόν Πάρεδρον Κροκυλίου κύριον Γεώργιον Σακαρέλον προς ασφαλή φύλαξιν, θέλουν πλειστηριασθή δημοσίως εν Πενταγιοίς, πρωτευούση του Δήμου Κροκυλίου, την δεκάτην ενάτην Ιουλίου ενεστώτος έτους, ημέραν Κυριακήν, μετά το τέλος της θείας λειτουργίας υπό του Συμβολαιογράφου του Ειρηνοδικείου Κροκυλίου...θέλει δε προηγηθεί κοινοποίησις διά κηρύξεως και τοιχοκολλήσεως. Αντίγραφον της παρούσης θέλει κοινοποιηθή τω ωφειλέτη. Εφ' ω συνετάχθη η παρούσα και αναγνωσθείσα υπεγράφη παρ' εμού, του καταδιώκοντος δανειστού, των μαρτύρων και του Δημαρχικού Παρέδρου και μεσεγγυούχου, ο δε οφειλέτης ήτο απών κατά την κατάσχεσιν.

Οι μάρτυρες Γεώργιος Καραμπέλος, Ιω. Γ. Περλίγγας

Ο καταδιώκων δανειστής Ιω. Θ. Λουκόπουλος

Ο Δημαρχικός Πάρεδρος και μεσεγγυούχος Γ. Σακαρέλος

Ο κλητήρ Δ.Α. Παππαναστασόπουλος

΄Οτι ακριβές αντίγραφον

Παλαιοκάτουνον αυθημερόν

Ο κλητήρ Δ.Α. Παππαναστασόπουλος

Επεδόθη εις χείρας του οφειλέτου εν Παλαιοκατούνω την ενάτην Ιουλίου του 1864, ημέραν Πέμπτην και ώραν 8 πρ. μεσημβρίας

Ο κλητήρ Δ.Α. Παππαναστασόπουλος".

Το έγγραφο αυτό δημοσιεύεται ολόκληρο, γιατί, αν και δεν ανα-

φέρεται σε ιστορικό γεγονός, δίνει μια ζωντανή εικόνα των προβλημάτων της καθημερινής ζωής και περιέχει πολλές ενδιαφέρουσες πληροφορίες. Πρώτα-πρώτα μαθαίνουμε ότι το σπίτι του Μακρυγιάννη υπήρχε το 1864. Είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο ότι ο Κωνσταντίνος Κούτουλας πούλησε στο γιο του ένα "σπιτότοπο". Προφανώς, αυτό δεν έγινε γιατί δεν υπήρχε το σπίτι, αλλά γιατί το κράτησε για τον εαυτό του. Υπάρχουν επίσης πολλά στοιχεία για την καθημερινή -όχι για τη στρατιωτική- ζωή. Η ελληνική δικομανία υπήρχε και τότε. Ας αναλογιστούμε πόσος κόπος και πόσα χρήματα χρειάζονταν για να πάει κάποιος στα δικαστήρια και να τελεσιδικήσει η υπόθεση. Άλλο ενδιαφέρον στοιχείο είναι ότι ο "καταδιώκων" ήταν άριστα πληροφορημένος για τα περιουσιακά στοιχεία του οφειλέτη. Προφανώς, είχε τις πληροφορίες του από κάποιους ανακατωσούρηδες που φαίνεται πως ποτέ δεν έλειπαν. Βλέπουμε πώς έμπαιναν σε ξένο σπίτι στα μέρη εκείνα, όπου δεν μπορούσε να βρεθεί εισαγγελέας, και πόσο ειδικευμένος ήταν ο κλητήρας, ο οποίος άνοιξε το μπαούλο χωρίς κλειδί και χωρίς να κάνει ζημιά. Μαθαίνουμε επίσης για τις τιμές των διαφόρων προϊόντων και πραγμάτων της εποχής και ότι γίνονταν δημοπρασίες με τα κατασχεμένα την Κυριακή, μετά τη λειτουργία. Είχε δηλαδή το περιστασιακό του κυριακάτικο παζάρι και ο δήμος Κροκυλείου, και μάλιστα με τελάλη. Αναφέρεται επίσης το αξίωμα του προεστού Γεωργίου Σακαρέλου: ήταν δεύτερος Δημαρχικός Πάρεδρος. Παρατηρούμε ότι για κάθε προϊόν ή αντικείμενο που γινόταν κατάσχεση ο κλητήρας και οι δύο μάρτυρες καθόριζαν μια τιμή. Σε όλες τις περιπτώσεις, εκτός από μια, "ο καταδιώκων προσήνεγκε" χαμηλότερη τιμή, διαμαρτυρόταν δηλαδή στον κλητήρα ότι υπολόγιζε την αξία σε υψηλές τιμές. Κι αυτό, γιατί, με χαμηλότερες τιμές, θα γινόταν κατάσχεση σε περισσότερα πράγματα ώσπου να συμπληρωθεί το ποσό της οφειλής και, έτσι, θα ήταν ευκολότερο στη δημοπρασία να συμπληρωθεί το σχετικό ποσό.

Μεγάλα δημοτικά έργα

Στο τέλος του 19ου και στο έμπα του 20ου αιώνα έγιναν στο Κροκύλειο πολλά μεγάλα, για τα μέτρα της εποχής, έργα. Ένα από τα πρώτα είναι η μάντρα του Νεκροταφείου που διατηρείται, με μικρές επισκευές, μέχρι σήμερα. Τον τόπο για το νεκροταφείο τον δώρισαν οι Αναστάσιος και Αθανάσιος Σακαρέλος, όπως αναγράφεται στη λαξευμένη στην είσοδο επιγραφή. Από τους πρώτους που ενταφιάστηκαν στο καινούργιο νεκροταφείο ήταν η Μαρία η Πενταγιώτισσα, που είχε παντρευτεί και ζούσε στο Κροκύλειο.

Μεγάλο έργο ήταν και η ανέγερση του κτιρίου όπου στεγάστηκε το Ελληνικό Σχολείο. Βρισκόταν στη θέση του σημερινού δημοτικού ξενώνα, πρώην κοινοτικού, και Κύριος οίδεν τι άλλο, με όλες αυτές τις συνεχείς κρατικές αναδιοργανώσεις. Όταν αποφασίστηκε η ανέγερση του ξενώνα, το παλιό κτίριο κατεδαφίστηκε. Είχε χτιστεί, απ' ό,τι λέγεται, με έρανο μεταξύ κυρίως των χωριανών που δούλευαν στο Λαύριο. Στο σχολείο αυτό, γράφει ο Δ.Κ. Υφαντής (εφημ. Το Κροκύλειο, Ιαν.-Φεβρ.1984), φοιτούσαν "*...κάπου 150 μαθητές απ' όλη την ορεινή Δωρίδα κι από κάμποσα χωριά της Ποτιδάνειας και της Ναυπακτίας που, μαζί με κείνα που πήγαιναν στο Δημοτικό, ξεπέρναγαν τα 200, (*έδιναν) *στο Κροκύλειο μεγάλη κίνηση και ζωντάνια...Θυμάμαι καθηγητές στο Ελληνικό Σχολείο, τον Γιώργο*

Εικ. 83. Το Δημοτικό Σχολείο.

ΣΧΟΛΕΙΟΝ

Εικ. 84. Η Μεγάλη Βρύση.

Παπαχαραλάμπους, τον Παπασωτηρίου, τον Σταθάκο, τον Τα-μπάκη, τον Καλλίγερο, κι άλλους κατοπινούς, τον Αραβοσιτά, τον Λουκόπουλο, τον Γραββάνη, τον Ξανάλατο".

Το κτίριο του Δημοτικού Σχολείου χτίστηκε κι αυτό εκείνα τα χρόνια. Δεν γνωρίζουμε πού υπήρχε, και αν υπήρχε, σχολείο πριν, δεν ακούστηκε ποτέ κάποια προφορική μαρτυρία. Είναι μάλλον και το μόνο μεγάλο έργο της εποχής που δεν έγινε με έρανο ή προσωπική εργασία. Πληρώθηκε από το κληροδότημα του Ανδρέα Συγγρού. Θα πρέπει να ήταν έτοιμο το 1904, για αρκετά χρόνια όμως έμενε αχρησιμοποίητο, λέγεται μάλιστα ότι κατασκήνωναν εκεί γύφτοι, όποτε πέρναγαν από το Κροκύλειο.

Το Δημοτικό Σχολείο στεγαζόταν για κάποια χρόνια στο ισόγειο του Ελληνικού Σχολείου, αλλά πολύ αργότερα, γύρω στα 1920, όπως μου έλεγε η μητέρα μου, Φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε το κανονικό κτίριο. Στην αρχή, εγκαταλείφθηκε για ένα διάστημα και μετά ξαναχρησιμοποιήθηκε. Η καλύτερη εξήγηση που έχω ακούσει είναι του μπαρμπα-Αλέκου. "Ήταν επιλογή", μου είπε, "του δασκάλου που δεν του άρεσε η τοποθεσία, γιατί ήταν ζερβό το μέρος". Τώρα είναι δεν είναι σωστή η πληροφορία αυτή, κανείς δεν μπορεί να ξέρει, γιατί όλοι οι σχετικοί με την ιστορία αυτή είναι μακαρίτες. Το Δημοτικό Σχολείο, με ιστορία περίπου εκατό ετών, έκλεισε πρόσφατα και χρησιμοποιείται σήμερα για τις συνεδριάσεις του Δημοτικού Συμβουλίου, ως εκλογικό τμήμα και ως χωρος πολιτιστικών εκδηλώσεων, κυρίως στη διάρκεια των "Μακρυγιαννείων".

Πολύ γνωστό έργο και κατά κάποιον τρόπο, παλιότερα τουλάχιστον, σήμα κατατεθέν του Κροκυλείου είναι οι Μεγάλες Βρύσες, ή σωστότερα η Μεγάλη Βρύση. Όπως φαίνεται από τη διήγηση παρακάτω, παλιά υπήρχε ένας κρουνός, μετά έγιναν πέντε και αργότερα, με έναν άλλον παραπέρα, έξι. Το έργο αυτό έγινε το 1899: "*Με αυτές τις βρύσες που είχαν τότε δεν εξυπηρετείταν το χωριό, διότι έγιναν πολλοί οι κάτοικοι... καλλιεργούσαν τα χωράφια όλοι και έρχονταν αργά το βράδυ και πήγαιναν οι γυναίκες να πάρουν νερό...και αργούσαν να πάρουν σειρά να γυρίσουν στο σπίτι να μαγειρέψουν και να ζυμώσουν νύχτα, να κινήσουν το πρωί πάλι για το χωράφι. Αυτό το είδαν οι τότε άρχοντες του χωριού και αποφάσισαν να φκιάσουν περισσότερες βρύσες. Έφεραν μαστόρους, χάλασαν τη μεγάλη κούπα και έφτιασαν τις πέντε βρύσες, όσοι ήταν οι σύμβουλοι. Σύμβουλοι ήσαν ο γερο-Περλιγκόγιαννος, ο γερο-Λούκας, ο γερο-Σακαρέλος, ο γερο-Καντάς και ο Παπαζαχαρίας ιερεύς. Τις προτομές τις σκάλισε ένας Γεώργιος Στούμπος, χωριανός μας. Μοιάζουν πολύ, όπως έλεγαν οι παλαιότεροι που τους γνώριζαν*" (εφημ. Το Κροκύλειο, Μάρτ.-Απρ. 1987).

Τώρα πια οι βρύσες δεν χρησιμοποιούνται, αφού υπάρχουν τα υδραγωγεία. Ο χώρος τους όμως χρησιμεύει, περιστασιακά το καλοκαίρι, για τη στάθμευση αυτοκινήτων στον ίσκιο.

Έλεγε ο μπαρμπα-Νίκος: "Όταν ήμασταν παιδιά στο σχολείο προπολεμικά, κάναμε και γυμναστική. Όπως καταλαβαίνεις, τότε ούτε ρούχα καλά είχαμε, ούτε φαΐ καλό. Το χειμώνα κρυώναμε πολύ με τα μισόκοντα παντελόνια, με άθλια παπούτσια, χωρίς καλό φαΐ. Η γυμναστική όμως, γυμναστική. Φλεβάρη μήνα μάς έβγανε ο δάσκαλος στο προαύλιο με τις μύξες να τρέχουν και την τρεμούλα χωρίς σταματημό από το κρύο. Το πρώτο παράγγελμα με βροντερή φωνή: - *Εισπνεύσατε βαρδούσιον*".

Ένα άλλο μεγάλο έργο που έκαναν οι Κροκυλειώτες, με την ορμή που τους διέκρινε για κοινωφελή έργα, ήταν το ρολόι της εκκλησίας. Παραγγέλθηκε και κατασκευάστηκε στη Γαλλία. Για να γίνει όμως αυτό, έπρεπε να λυθεί ένα τεχνικό πρόβλημα που δημιουργήθηκε στην πορεία. Η διαδρομή που έκαναν τα βάρη που δίνουν την κίνηση στο ρολόι ήταν μεγαλύτερη από το ύψος που είχε τότε το καμπαναριό. Γράφει πάλι ο μπαρμπα-Αργύρης: "*Πριν από ογδόντα χρόνια* (γράφτηκε το 1985) *οι χωριανοί ...πήγαιναν στο Λαύριο, στη γαλλική εταιρία...και δούλευαν. Από τους πρώτους που πήγαν ήταν οι Περλιγκαίοι ...πιάστηκαν οικονομικώς και άνοιξαν φούρνο... εσκέφθησαν...να αγοράσουν ένα ωρολόγι πόλεως για το χωριό... Έπιασαν τους χωριανούς και τους είπαν να δίνουν σ' αυτούς από ένα ημερομίσθιο το μήνα. Είχαν όμως μεγάλη αντίδραση. Ο Σ..... ο Γιαννάκης και ο Κ.....μήτρος τους έπγιαναν τους χωριανούς και τους έλεγαν να μη δίνουν λεπτά, θα τα φάνε οι Περλιγκαίοι. Πέρασε λίγος καιρός, ήλθε το ωρολόγι στον Πειραιά και σηκώθηκε ο ρολογάς και ήλθε στο χωριό... Είδε και είπε σ' αυτό το κωδωνοστάσιο δεν μπορεί να τοποθετηθεί το ωρολόγι, διότι είναι χαμηλό. Τι να κάμουν τότε, εσκέφθηκαν να χαλάσουν μερικά λεπτά που είχαν στείλει οι εργαζόμενοι στην Αμερική να φκιάσουν τα γεφύρια στο χωριό...Πήγαν στην Άμφισσα, συμφώνησαν με ειδικούς τεχνίτες...να φκιάσουν νέο κωδωνοστάσιο. Μόλις το έμαθαν οι ραδιούργοι του χωριού, έγραψαν γράμματα στην Αμερική ότι το συμβούλιο χάλασε τα λεπτά για κωδωνοστάσιο και δεν φκιάνει τα γεφύρια. Ήλθαν οι τεχνίτες και έφεραν και έναν εργάτη με μία καμήλα...και εκεί που πέρναγε άπλωνε η καμήλα το κεφάλι της μέσα στα κήπια και άδραχνε κολοκυθιές, κολοκύθια, λάχανα...Αφού έγινε το κωδωνοστάσιο, έγραψαν στο ρολογά να πάρει το ωρολόγι να το φέρει ατμοπλοϊκώς στην Ερατεινή, να πάνε από δω να το πάρουν... εκίνησαν νύχτα...πήγαν στην Ερατεινή, πήραν το ωρολόγι και τον ωρολογά και ήλθαν το βράδυ στο χάνι του Κωνσταντέλλου στο στενό...Την άλλη μέρα το έφεραν στο χωριό...έφερναν τη μηχανή σε δύο τέμπλες δεμένη...και ήσαν δύο άνδρες μπροστά και δύο πίσω...και οι άλλοι έρχονταν από κοντά να αντικαταστένουν εκείνον που κουράζεταν. Τις πλάκες και τα βάρη τα έφεραν με ζώα. Ήταν το πρώτο ωρολόγι που έγινε στην επαρχία μας. Το παρήγγειλαν το 1908 και το τοποθέτησαν το 1909*" (εφημ. Το Κροκύλειο, Ιούλ.-Αύγ. 1985).

Σχετικά με το ψηλότερο καμπαναριό, στη διήγησή του ο μπαρμπα-Αργύρης αναφέρει ότι το παλιότερο είχε δύο καμπάνες. Ακόμα πιο πριν, όπως είδαμε, όταν πρωτοχτίστηκε η εκκλησία, οι χωριανοί είχαν κρεμάσει μια μικρή καμπάνα σε ένα πουρνάρι. Τις τρεις αυτές καμπάνες τις τοποθέτησαν στο νέο ψηλότερο καμπαναριό. Η πιο μεγάλη από αυτές έσπασε και παρήγγειλαν νέα και μεγαλύτερη, "...*αλλά ο τεχνίτης δεν έβαλε όλα τα υλικά και δεν έχει τη φωνή που έπρεπε να έχει. Η δεύτερη* (καμπάνα) *έσκασε όταν κατέλαβαν οι Έλληνες την Χειμάρα...Την έστειλε το εκκλησιαστικό συμβούλιο και την έφκιασε στο ίδιο εργοστάσιο, αλλά την έφκιασε το παιδί του και την έφκιασε πολύ καλή. Από μακριά, άμα τις ακούσει κανείς, βλέπει τη διαφορά τους, η μικρή είναι αηδόνι*" (εφημ. Το Κροκύλειο, Ιούλ.-Αύγ. 1985). Όταν ήμουνα παιδί και παπαδάκι, θυμάμαι και εγώ τον παπα-Γρηγόρη που έκανε μάθημα κωδωνοκρουσίας στο Χαραλάμπη: "Τον αδάμ τον αδάμ, το τάλαντον το τάλαντον". Τέλος, η πέτρα που χρησιμοποιήθηκε στο χτίσιμο του καμπαναριού βγήκε στην τοποθεσία Παρασπόρια, εκεί

όπου είναι οι αρχαίοι τάφοι. Πληροφοριακά σημειώνεται ότι οι πέτρες για σκάλισμα έπρεπε, για να είναι κατάλληλες για τη δουλειά αυτή, να βγουν μέσα από το χώμα με σκάψιμο, ώστε να έχουν υγρασία που επέτρεπε να σκαλίζονται εύκολα. Οι επιφανειακές πέτρες ήταν πολύ ξερές και όχι κατάλληλες για εύκολο πελέκημα.

Τελικά, τα λεφτά έφτασαν και για τα γεφύρια και χρησιμοποιήθηκαν όπως έπρεπε. Έγιναν τρία γεφύρια: ένα στη Μεγάλη Βρύση, ένα στο Σαϊτόρεμα και ένα στο ρέμα, στη νοτιοδυτική έξοδο από το χωριό του τότε κύριου δρόμου προς την ποταμιά (εικ.84). Σήμερα, επειδή δεν είναι πάνω στον αμαξιτό δρόμο, έχει εγκαταλειφθεί μέσα στα σκουπίδια. Φαίνεται ότι δεν θεωρείται μνημείο για μας τους νεότερους Κροκυλειώτες. Το γεφύρι στο Σαϊτόρεμα υπάρχει ακόμα, αλλά έχει σκεπαστεί από τον κεντρικό αμαξιτό δρόμο. Έχει ενσωματωθεί στη νεότερη και φαρδύτερη γέφυρα και για να το δεις πρέπει να πας από κάτω. Το τρίτο γεφύρι, αυτό στη Μεγάλη Βρύση, σε κάποια πρόσφατη κατασκευή εσωτερικού δρόμου, το διέλυσαν για να το κάνουν τσιμεντένιο. Το σχέδιο προέβλεπε να ενσωματωθούν στην κατασκευή οι δύο πέτρινες εξωτερικές καμάρες. Οι μαστόροι όμως και οι υπεύθυνοι ξέχασαν να αριθμήσουν τα αγκωνάρια και όταν το ξανάχτισαν περίσσεψαν οι δύο πέτρες κλειδιά - είναι οι τελευταίες πέτρες που μπαίνουν στη μέση κάθε καμάρας και στηρίζουν όλη την κατασκευή. Στην προκειμένη περίπτωση δεν υπάρχει προβλημα στήριξης, αφού η κατασκευή είναι τσιμεντένια, το ζήτημα είναι μόνον αισθητικό. Έτσι όπως έγιναν οι καμάρες, το Κροκύλειο έχει μια ακόμα πρωτιά. Έχει, ίσως, το μοναδικό γεφύρι στην Ελλάδα με καμάρες γοτθικού ρυθμού: στη μέση τα δύο τόξα είναι οξυκόρυφα.

Εικ. 85. Το ένα από τα τρία γεφύρια, όπως σώζεται σήμερα.

1931-1936: Ο δρόμος

Μέχρι το 1936, για να ταξιδέψει κανείς μακριά έπρεπε να φτάσει στην παραλία, στη χώρα των Οζολών Λοκρών, συνήθως με τα πόδια ή, πιο σπάνια, με αγωγιάτη, αν είχε παράδες. Άλλος τρόπος επικοινωνίας, κυρίως με το Λαύριο, ήταν με τα πόδια και έπαιρνε τέσσερις μέρες. Με τα πόδια πήγαιναν και οι τσοπάνηδες τα κοπάδια στην Αθήνα για ξεχειμώνιασμα. Η

κανονική συγκοινωνία γινόταν με πλοίο από τη Βιτρινίτσα (Ερατεινή). Ήταν η περίφημη ακτοπλοϊκή γραμμή Πειραιάς-Κορινθιακός-Πάτρα-Κεφαλλονιά-Πρέβεζα και επιστροφή στον Πειραιά "*διά των ιδίων προσεγγίσεων*" (εφημ. Καθημερινή, 24-Αυγ-2003, τεύχ. Επτά Ημέρες, Ιόνιο και Ναυτιλία). Τα δύο γνωστότερα πλοία -και θανάσιμοι ανταγωνιστές- ήταν η "Πύλαρος" και η "Άσσος", και τα δύο κεφαλλονίτικα. Το πρώτο ήταν 310 τόνων, με μηχανή 75 ίππων, και το δεύτερο 400 τόνων, με μηχανή 81 ίππων. Τα δύο πλοία ανταγωνίζονταν θανάσιμα, με αποτέλεσμα να πέσουν τα ναύλα σε εξευτελιστικά επίπεδα. Το κανονικό ναύλο ήταν, γύρω στα 1930, επτά δραχμές, ενώ πρωτύτερα, με τον ανταγωνισμό, είχε πέσει στις τρεις δραχμές. Στις εκλογές, επειδή οι ιδιοκτήτες των δύο καραβιών ήταν πολιτικά αντίθετοι, έκαναν διαδρομές δωρεάν, χωρίς κρατική επιχορήγηση. Τότε υπήρχαν και πολλοί που πήγαιναν τζάμπα από τον Πειραιά στο Αργοστόλι για καφέ και πίσω. Έχει μείνει θρυλικό το εμπορικό σύνθημα "*Όλοι τζάμπα με την Πύλαρο και μια μακαρονάδα*". Η "Πύλαρος" αποσύρθηκε το 1920 και η "Άσσος" το 1932. Υπήρχαν βέβαια και άλλα πλοία, ένα ήταν η "Αμβρακία". Από τούτα τα λίγα φαίνεται τι καημός ήταν η συγκοινωνία. Είδαμε πρωτύτερα πώς μεταφέρονταν τα μεγάλα αντικείμενα: στην πλάτη ή με καμήλες. Την εποχή εκείνη λοιπόν αποφασίστηκε από το κράτος η κατασκευή δρόμου από τη Λαμία στη Ναύπακτο. Οι Κροκυλειώτες, μόλις το έμαθαν, πήραν απόφαση να συνδεθεί το χωριό με το δρόμο αυτό, που θα πέρναγε από την κοιλάδα του Μόρνου. Προφανώς, δεν υπήρχε περίπτωση κρατικής ενίσχυσης, αφού ούτε Ευρωπαϊκή Ένωση υπήρχε τότε, ούτε κανένα άλλο χωριό είχε δρόμο. Η απόσταση στο χάρτη, σε ευθεία γραμμή, είναι 4 χλμ. Επειδή όμως η υψομετρική διαφορά από τη Μαντήλω μέχρι το χωριό είναι περίπου 450 μ., ο δρόμος δεν θα είχε καλές σχέσεις με τις ευθείες γραμμές και η απόσταση θα ήταν πολύ μεγαλύτερη. Δεν γνωρίζουμε ποιος έκανε τη χάραξη. Με δεδομένο το νεοελληνικό χαρακτήρα, θα υπήρξε και μεγάλο αλισβερίσι για να μην περάσει ο δρόμος μέσα από τα χωράφια. Το μήκος του έφτασε τελικά τα 10 χλμ. με 11 στροφές 180 μοιρών. Δεν υπάρχουν γραπτές μαρτυρίες από εκείνη την εποχή για το πώς και από ποιους πάρθηκε η απόφαση. Η πρώτη σχετική μαρτυρία χρονολογείται το Νοέμβρη του 1931, πρόκειται για έκκληση από την κοινότητα για χρηματική βοήθεια (εικ. 85, 86). Εκεί αναφέρονται τα ονόματα του Προέδρου του χωριού και των μελών της Επιτροπής, όλοι γνωστοί Κροκυλειώτες, και γίνεται λόγος για την πρόοδο του έργου. Μαθαίνουμε ότι η κατασκευή του έργου άρχισε, από το χωριό προς τα κάτω, στις 15 Σεπτεμβρίου 1931. Η πρώτη φάση περιελάμβανε το τμήμα από το χωριό έως το Κορίθι. Οι επόμενες μαρτυρίες χρονολογούνται το 1937. Είναι ένα δημοσίευμα της εφημερίδας

Η ιστορία συνέβη πριν από είκοσι χρόνια περίπου. Ο μπαρμπα-Γιάννης, γέρος βοσκός, μόλις είχε γυρίσει από επίσκεψη στην Αθήνα και έβγανε την απορία του στο καφενείο. "Πήγα και σε κείνο το Βύρωνα. Ορέ, πώς έγινε έτσ', ο ένας απάν' τον άλλο". "Πού τον ξέρεις εσύ το Βύρωνα;", ρώτησε κάποιος. "Ορέ πααίναμε τα πράματα για το χειμώνα. Εκεί φκιάναμε στρούγγα". "Γιατί δεν τα πηγαίνατε στη Λιβαδειά που είναι κάμπος και κοντύτερα;". "Πααίναμε στην Αθήνα, γιατί γαλατοπουλάγαμε κιόλα". "Πόσο καιρό έπαιρνε;". "Κάνια δεκαπενταριά μέρες".

“Ρουμελιώτης”, της 28ης Αυγούστου 1937, με περιγραφή της τελετής των εγκαινίων του δρόμου. Εκεί αναφέρεται μόνον ο τότε Πρόεδρος της κοινότητας Αθανάσιος Καντάς, που είχε εκλεγεί το 1933. Για μας τους νεότερους είναι ο μοναδικός Κροκυλειώτης που έχει ταυτιστεί με το έργο αυτό. Η ανταπόκριση της εφημερίδας είναι, δυστυχώς, ελλειπέστατη. Αναφέρει ποιες δεσποινίδες χόρεψαν και ποιοι έφαγαν, αλλά δεν αναφέρει ποια ήταν τα μέλη του κοινοτικού συμβουλίου, ούτε τα μέλη του προηγούμενου και αν είχαν προσκληθεί στην τελετή. Οι φωτογραφίες δείχνουν μόνον τον Πρόεδρο της κοινότητας, δυο-τρία μέλη της Επιτροπής, που αναφέρεται στην έκκληση της κοινότητας το 1931, και πολλούς κρατικούς αξωματούχους.

Πάντως, φαίνεται ότι από το 1933 και μετά ο Πρόεδρος έγινε η ψυχή του έργου. Είχε να αντιπαλέψει με την οπισθοδρόμηση και την έκφρασή της με σκληρή ειρωνεία. Οι χωριανοί όμως, στο σύνολό τους, αγκάλιασαν το έργο και το έκαναν υπόθεσή τους. Έργα τέτοιας κλίμακας, σε σχέση με την ομάδα που τα κατασκευάζει, χρειάζονται οραματιστές σε πρώτο στάδιο, αλλά δεν γίνονται αν το όραμα δεν περάσει στους πολλούς, όπως έγινε στο Κροκύλειο. Εξάλλου, όπως είδαμε μέχρι τώρα, αυτό ήταν κάτι το συνηθισμένο στους Κροκυλειώτες. Είχαν αρχίσει από πολύ νωρίς με το ρολόι, το κτίριο του Ελληνικού Σχολείου και τα άλλα έργα που είδαμε πρωτύτερα.

Η τελετή των εγκαινίων ήταν ημέρα χαράς και άρχισε με τη θριαμβευτική άφιξη έξι αυτοκινήτων, γεμάτων κόσμο, στο χώρο κάτω από το Δημοτικό Σχολείο. Ο δρόμος τελείωνε εκεί, στην είσοδο του χωριού από τα νότια. Έγινε αγιασμός για να πάει καλά ο δρόμος -φαίνεται ότι πέτυχε, γιατί δεν έχει σκοτωθεί

“Δε μ’ λες μάνα, εσύ δούλεψες στο δρόμο;”. “Δούλεψα παιδάκι μ’. Όλοι δουλέψαμε”. “Και τι δουλειά έκανες;”. “Επειδή ήμαν νέα, μ’ έβαλαν να κ’βαλάω νερό στους εργάτες. Το νερό ήταν χαμηλότερα και, όπως ανέβαινα τον ανήφορο, για να βιαστώ, ο επιστάτης, γέρος που είχε κάνει στην Αμερική, έβγαινε στη ράχη και φώναζε δυνατά να αεικούνε και οι εργάτες για να πάρουν θάρρος”. “Ε, γουότερ μπόι”.

κανείς σ’ αυτό το δρόμο- από τέσσερις ιερείς: τον παπα-Κώστα, τον παπα-Γρηγόρη, τον παπα-Κωνσταντίνο Τσαλτάκη και τον παπα-Νικόλαο Βαρνάβα. Οι δύο τελευταίοι ήταν από τα διπλανά χωριά Ζωριάνου και Αλποχώρι. Εδώ πρέπει να επισημάνουμε ότι στην κατασκευή του δρόμου δούλεψαν και κάτοικοι των διπλανών χωριών, παράδειγμα τοπικής συνεργασίας, όχι πια τόσο συνηθισμένο στις μέρες μας. Μετά, ο Πρόεδρος της κοινότητας Αθανάσιος Καντάς εκφώνησε “*τον πανηγυρικόν της ημέρας*”. Μεταξύ των άλλων είπε: “*Όταν προ δεκαετίας περίπου το επίσημον Κράτος εξήγγειλε την απόφασιν όπως προέλθη εις*

Η κατασκευή του δρόμου είχε φτάσει στα μισά περίπου. Πολλοί στο χωριό, κυρίως ηλικιωμένοι, δεν πίστευαν ότι θα γίνει ποτέ αυτός ο δρόμος. Η αντίδρασή τους σ’ όσους είχαν αντίθετη άποψη είναι γνωστή: σκληρή ειρωνεία σαν να είχαν το μονοπώλιο της γνώσης για το θέμα. Μια μέρα, στην αγορά, περπατούσε ο Πρόεδρος της κοινότητας, βασικός συντελεστής και υπέρμαχος του έργου. Μόλις τον βλέπει ο ηλικιωμένος Κροκυλειώτης, φωνάζει στους γύρω του με βραχνή φωνή: “Φλαχτείτε, θα σας πατήσ’ τ’ αυτουκίνητου”. Λέγεται όμως πως όταν τελείωσε ο δρόμος, ζήτησε συγγνώμη από τον Πρόεδρο

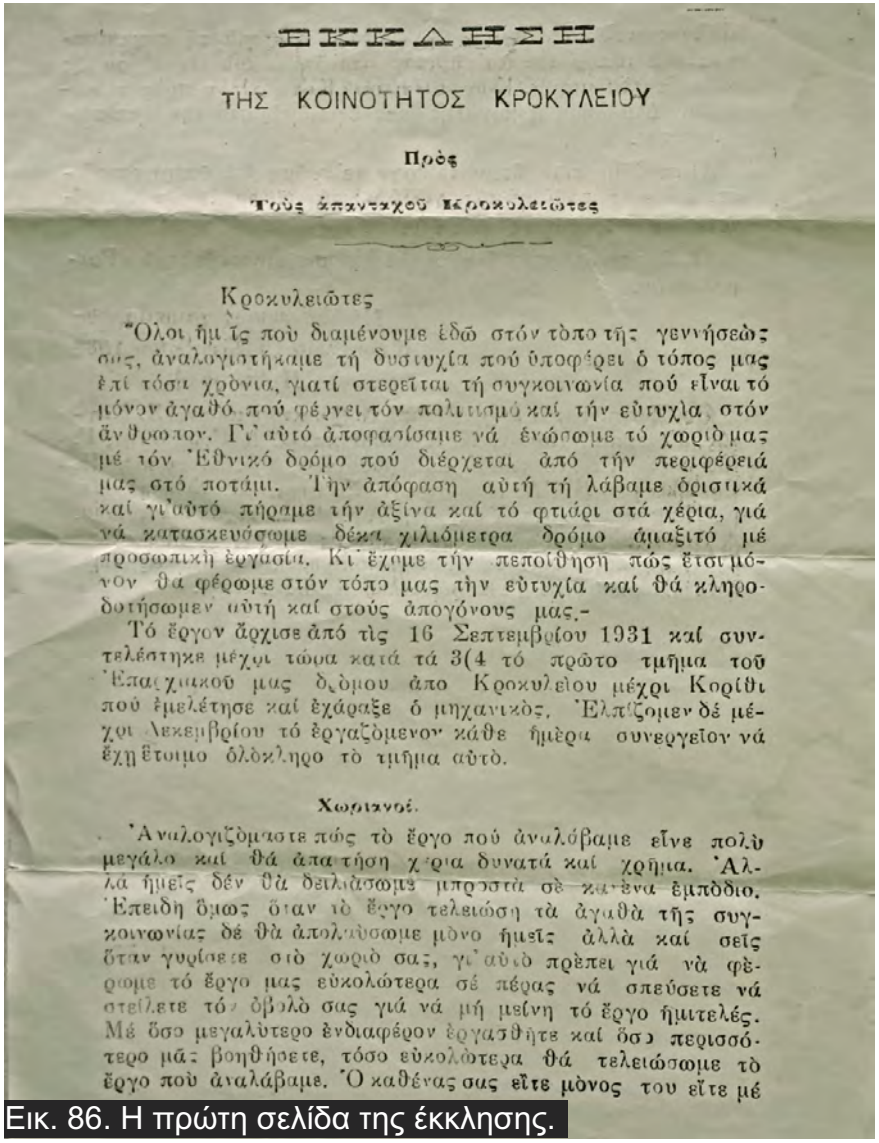

ΕΚΚΛΗΣΗ

ΤΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΟΣ ΚΡΟΚΥΛΕΙΟΥ

Πρὸς

Τοὺς ἀπανταχοῦ Κροκυλειῶτες

Κροκυλειῶτες

Ὅλοι ἡμεῖς ποὺ διαμένουμε ἐδῶ στόν τόπο τῆς γεννήσεώς σας, ἀναλογιστήκαμε τή δυσυχία πού ὑποφέρει ὁ τόπος μας ἐπί τόσα χρόνια, γιατί στερεῖται τή συγκοινωνία πού εἶναι τό μόνον ἀγαθό πού φέρνει τόν πολιτισμό καί τήν εὐτυχία στόν ἄνθρωπον. Γι' αὐτό ἀποφασίσαμε νά ἑνώσωμε τό χωριό μας μέ τόν Ἐθνικό δρόμο πού διέρχεται ἀπό τήν περιφέρειά μας στό ποτάμι. Τήν ἀπόφαση αὐτή τή λάβαμε ὁριστικά καί γι' αὐτό πήραμε τήν ἀξίνα καί τό φτιάρι στά χέρια, γιά νά κατασκευάσωμε δέκα χιλιόμετρα δρόμο ἀμαξιτό μέ προσωπική ἐργασία. Κι' ἔχομε τήν πεποίθηση πώς ἔτσι μόνον θα φέρωμε στόν τόπο μας τήν εὐτυχία καί θά κληροδοτήσωμεν αὐτή καί στούς ἀπογόνους μας.-

Τό ἔργον ἄρχισε ἀπό τίς 16 Σεπτεμβρίου 1931 καί συντελέστηκε μέχρι τώρα κατά τά 3(4 τό πρῶτο τμῆμα τοῦ Ἐπαρχιακοῦ μας δρόμου ἀπο Κροκυλεῖου μέχρι Κορίθι πού ἐμελέτησε καί ἐχάραξε ὁ μηχανικός. Ἐλπίζομεν δέ μέχρι Δεκεμβρίου τό ἐργαζόμενον κάθε ἡμέρα συνεργεῖον νά ἔχη ἕτοιμο ὁλόκληρο τό τμῆμα αὐτό.

Χωριανοί.

Ἀναλογιζόμαστε πώς τό ἔργο πού ἀναλόβαμε εἶνε πολύ μεγάλο καί θά ἀπαιτήση χρήματα δυνατά καί χρῆμα. Ἀλλά ἡμεῖς δέν θά δειλιάσωμε μπροστά σε κανένα ἐμπόδιο. Ἐπειδή ὅμως ὅταν τό ἔργο τελειώση τά ἀγαθά τῆς συγκοινωνίας δέ θά ἀπολαύσωμε μόνο ἡμεῖς ἀλλά καί σεῖς ὅταν γυρίσετε στό χωριό σας, γι' αὐτό πρέπει γιά νά φέρωμε τό ἔργο μας εὐκολώτερα σέ πέρας νά σπεύσετε νά στείλετε τόν ὀβολό σας γιά νά μή μείνη τό ἔργο ἡμιτελές. Μέ ὅσο μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον ἐργασθῆτε καί ὅσο περισσότερο μᾶς βοηθήσετε, τόσο εὐκολώτερα θά τελειώσωμε τό ἔργο πού ἀναλάβαμε. Ὁ καθένας σας εἴτε μόνος του εἴτε μέ

Εικ. 86. Η πρώτη σελίδα της έκκλησης.

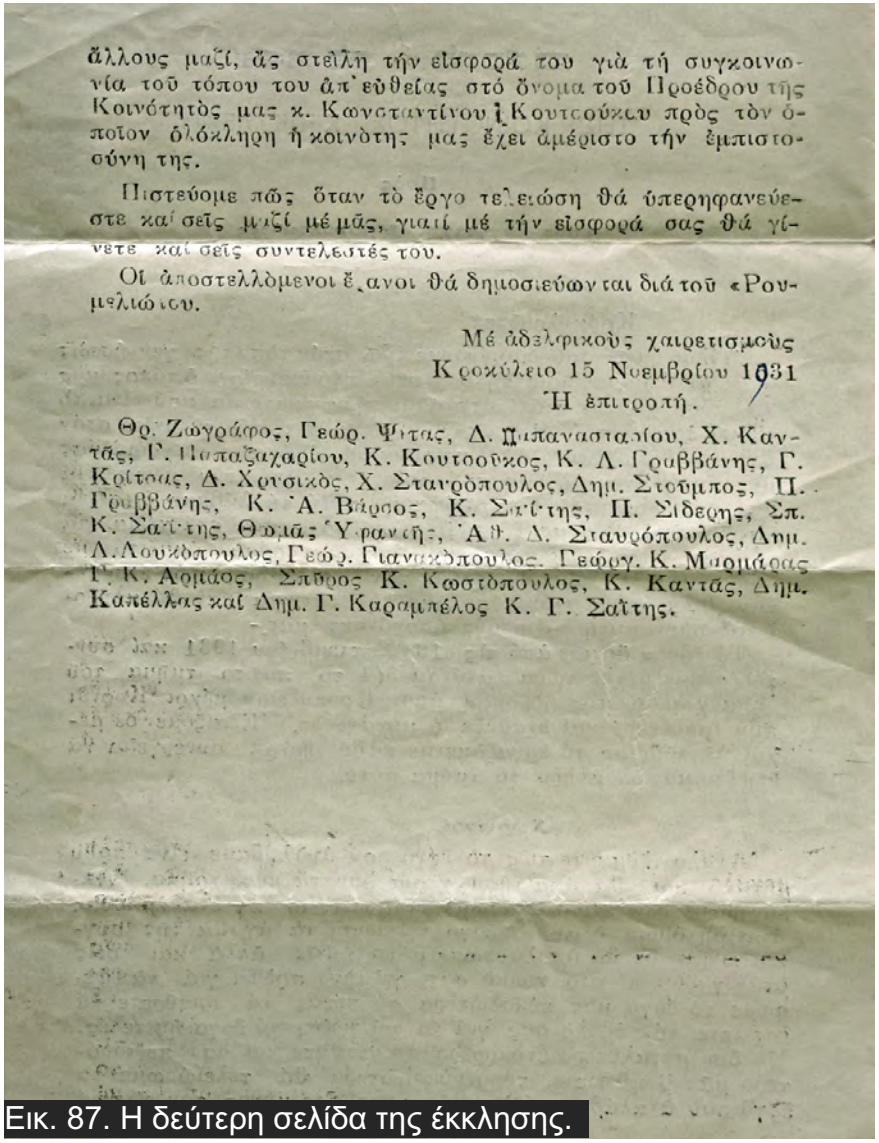

ἄλλους μαζί, ἄς στείλη τήν εἰσφορά του γιά τή συγκοινωνία τοῦ τόπου του ἀπ' εὐθείας στό ὄνομα τοῦ Προέδρου τῆς Κοινότητος μας κ. Κωνσταντίνου Κουτσούκου πρός τόν ὁποῖον ὁλόκληρη ἡ κοινότης μας ἔχει ἀμέριστο τήν ἐμπιστοσύνη της.

Πιστεύομε πῶς ὅταν τό ἔργο τελειώση θά ὑπερηφανεύεστε καί σεῖς μαζί μέ μᾶς, γιατί μέ τήν εἰσφορά σας θά γίνετε καί σεῖς συντελεστές του.

Οἱ ἀποστελλόμενοι ἔρανοι θά δημοσιεύωνται διά τοῦ «Ρουμελιώτου.

Μέ ἀδελφικούς χαιρετισμούς

Κροκύλειο 15 Νοεμβρίου 1931

Ἡ ἐπιτροπή.

Θρ. Ζωγράφος, Γεώρ. Ψύτας, Δ. Παπαναστασίου, Χ. Καντᾶς, Γ. Παπαζαχαρίου, Κ. Κουτσοῦκος, Κ. Λ. Γρυββάνης, Γ. Κρίτσας, Δ. Χρυσικός, Χ. Σταυρόπουλος, Δημ. Στούμπος, Π. Γρυββάνης, Κ. Α. Βάρσος, Κ. Σαΐτης, Π. Σιδέρης, Σπ. Κ. Σαΐτης, Θωμᾶς Ὑφαντής, Ἀθ. Δ. Σταυρόπουλος, Δημ. Δ. Λουκόπουλος, Γεώρ. Γιανακόπουλος. Γεώργ. Κ. Μαρμάρας Γ. Κ. Ἀρμάος, Σπύρος Κ. Κωστόπουλος, Κ. Καντᾶς, Δημ. Καπέλλας καί Δημ. Γ. Καραμπέλος Κ. Γ. Σαΐτης.

Εικ. 87. Η δεύτερη σελίδα της έκκλησης.

την κατασκευήν της εθνικής οδού Λαμίας-Ναυπάκτου...οι κάτοικοι των ορεινών συνοικισμών της επαρχίας...εδέχθησαν με ιδιάζοντα ενθουσιασμόν το ευφρόσυνον εκείνο άγγελμα...Ο ενθουσιασμός των όμως ούτος δεν ήτο άμοιρος δισταγμού τινος...Ο δισταγμός όμως ούτος ήτο πολύ μεγαλύτερος δια την Κοινότητα Κροκυλείου, η οποία ώφειλε αν ποτέ επραγματοποιείτο ο εθνικός δρόμος, όστις θα διήρχετο εις μακρυνήν απ΄αυτής απόστασιν και κατασκευάση ίδιον κοινοτικόν δρόμον, διότι τότε και μόνον θα ηδύνατο να υπολογίσει εις την απόλαυσιν των εκ της συγκοινωνίας αγαθών.Το έργον ήτο υπερμέτρως βαρύ και αι δυνάμεις...λίαν ασθενείς. Οιοσδήποτε άλλος άνευ γενναίας κρατικής επιχορηγήσεως δεν θα ετόλμα να αναλάβη την τιτάνειον αυτήν προσπάθειαν εάν ανελογίζετο το κολοσσιαίον της απαιτουμένης εργασίας και την πενιχρότητα του κοινοτικού μας προϋπολογισμού...οι κάτοικοι ειργάσθησαν υπερανθρώπως...Εις το σάλπισμα της Κοινότητος επροθυμοποιήθησαν πάντες, τόσον οι εν τη Κοινότητι και οι εν τοις πέριξ χωρίοις διαμένοντες όσον και οι απανταχού της Ελλάδος ευρισκόμενοι Δωριείς, μηδέ (εξαιρουμένων) *των εν Αμερική διαβιούντων*" (εφημ. Το Κροκύλειο, Μάρτ.-Απρ.1984). Στη συνέχεια η κοινότητα δεξιώθηκε τους καλεσμένους στο κοινοτικό κατάστημα που, κατά μια πληροφορία, βρισκόταν κάτω από το πανδοχείο, στο παλιό Σακαρελαίικο σπίτι. Κατόπιν, όλη η πομπή πήγε στην πλατεία του χωριού, όπου η κοινότητα παρέθεσε "*πολυτελέστατον δείπνον*" σε περίπου 130 επισήμους. Στη διάρκεια του δείπνου υπήρχε και ορχήστρα, με μέλη τούς Γεώργιο και Αλκιβιάδη Καραμπέλο και τον Χρήστο Αρμάο, υπό τη διεύθυνση του Ιωάννη Ράπτη. Ήταν το καλύτερο κλαρίνο της επαρχίας τότε, που ήξερε να παίζει και τα "Κύματα του Δουνάβεως" με το κλαρίνο του. Μετά έγινε χορός στην πλατεία.

Ερωτηματικά προκαλεί η απουσία του Νομάρχη. Σύμφωνα με την ανταπόκριση, στα εγκαίνια παραβρέθηκε ο Διευθυντής της

Εικ. 88. Τα δέκα χιλιόμετρα με τις έντεκα στροφές.

Νομαρχίας, είτε επειδή είχε το άχαρο καθήκον να χαρακτηρίσει το δρόμο ως κοινοτικό, είτε επειδή δεν θεωρήθηκε τόσο ση-

“Δε μ’ λες μάνα ήσαν στα εγκαίνια του δρόμου;”. “Ήμαν, ήμαν παιδάκι μ’”. “Στο τραπέζι ήσαν;”. “Όχι, εμείς δεν τρώγαμε, ήμασταν γύρω-γύρω, αλλά δεν μας ένοιαζε αυτό. Περιμέναμε με αγωνία να ιδούμε τι θα πει και πώς θα χαρακτηρίσει το δρόμο ο Νομάρχης, κοινοτικό ή επαρχιακό”. “Και τι σημασία είχε αυτό;”. “Πώς δεν είχε, επαρχιακός σήμαινε ότι τη συντήρηση την αναλάμβανε το κράτος, κοινοτικός ότι θα συνεχίζαμε να σκάβουμε μαναχοί μας”. “Και τι έγινε λοιπόν;”. “Αφού έφαε καλά, σηκώνεται κάποια στιγμή και αναφέρει ότι ο δρόμος χαρακτηρίζεται κοινοτικός. Τι περίμενες εσύ σάματις αυτός είχε σκάψει;”.

μαντικό έργο από την ευρύτερη διοίκηση.Πουθενά επίσης δεν γίνεται λόγος για κάποια θετική αντίδραση από την κεντρική διοίκηση λες και αυτό που έγινε τότε στο Κροκύλειο ήταν συνηθισμένο γεγονός.Το πόσο όμως σημαντικό ήταν μπορεί να γίνει κατανοητό αν αναλογιστούμε πόσα λίγα χωριά στην Ελλάδα μπόρεσαν να κάνουν κάτι ανάλογο. Για να παραφράσουμε το Μακρυγιάννη, “χάρητας χρωστάγει η περιοχή στους ανώνυμους αυτούς” που πήραν στις “σιδερένιες πλάτες” τους την ιδέα και την πραγμάτωσαν. Ενδεικτική είναι και η λεπτομέρεια ότι ο δρόμος αυτός τελείωσε πριν ολοκληρωθεί η εθνική οδός Λαμία-Ναύπακτος. Η κατασκευή του δρόμου αυτού δείχνει, κατά τη γνώμη μου, αδρά το Κροκυλειώτικο πνεύμα της εποχής εκείνης που συνεχίστηκε και μετά. Αναφέρουμε ξανά, σαν πολύ σημαντικό, ότι συμμετείχαν ενεργά και οι συμπατριώτες από τα γύρω χωριά, αλλά δυστυχώς σήμερα το πνεύμα αυτό της δημιουργικής συνεργασίας έχει, για λόγους ανεξήγητους, ατονήσει.

Εικ. 89. Ο Μακρυγιάννης στη μοναξιά του, το χειμώνα.

Μεταπολεμικά

Τα επόμενα χρόνια συνέβησαν πολλά: ο Πόλεμος του 1940, μετά ο εμφύλιος, αργότερα η κατάρρευση και η εσωτερική και εξωτερική μετανάστευση. Πήρε κάμποσο χρόνο, αλλά οι Κροκυλειώτες βρήκαν το ρυθμό τους. Συνεχίζουν τώρα από την Αθήνα. Φτιάχνουν το Σύλλογό τους και οργανώνονται. Ξαναρχίζουν γύρω στα 1960 με την προτομή του Στρατηγού Μακρυγιάννη, αρκετά σημανικό έργο για εκείνη την εποχή. Η προτομή στήθηκε κάτω από το Δημοτικό Σχολείο, μόλις μπαίνουμε στο χωριό. Ακόμα και ο τόπος ήταν δωρεά της Σοφίας Περλίγκα.

Αρκετά χρόνια αργότερα, το 1977, έγιναν τα πρώτα "Μακρυγιάννεια", πολιτιστικές εκδηλώσεις στο χωριό, μάλλον από τις πρώτες τέτοιες εκδηλώσεις σε αυτό το υψόμετρο.

Λίγο μετά εκδίδουν εφημερίδα, "Το Κροκύλειο", που συνεχίζει να εκδίδεται και σήμερα. Επόμενη δραστηριότητα ήταν το χτίσιμο του καταφυγίου στον γκρεμό, στην άκρη του οροπέδιου της Παναγίας αφού πρώτα είχε ανοιχτεί ο δρόμος.

Εκείνα τα χρόνια άρχισε να χτίζεται και ο ξενώνας. Η κοινότητα προσέφερε το οικόπεδο, το παλιό Σχολαρχείο. Ο Σύλλογος ταράζει τον κόσμο στους εράνους. Ο ξενώνας αρχίζει, φτάνει μέχρι τη μέση, αλλά τα λεφτά τελειώνουν, οι δωρητές, στο εσωτερικό και το εξωτερικό έχουν εξαντληθεί. Τότε μεταβιβάζεται στην κοινότητα και εξασφαλίζεται η απαιτούμενη χρηματοδότηση, όταν η τότε περιφερειάρχης, σε αντίθεση με τους διοικούντες στο μεσοπόλεμο όταν γινόταν ο δρόμος, ενθουσιάζεται απ' αυτή την πρωτοβουλία. Έτσι ολοκληρώθηκε και η κατασκευή του πρώτου ξενώνα στην περιοχή. Την ίδια εποχή η χήρα του Αλκιβιάδη Καραμπέλου δώρισε στην κοινότητα το οικόπεδο δίπλα στο ξενοδοχείο στη μνήμη του συζύγου της, ο οποίος είχε παίξει μουσική στο γλέντι των εγκαινίων του δρόμου. Έτσι, ο ξενώνας διαθέτει και οικόπεδο για επέκταση. Το Κροκύλειο έχει επίσης δύο υδραγωγεία με πολύ νερό, που δεν επαρκούν όμως για να τροφοδοτήσουν το καλοκαίρι 50 λάστιχα, ανοιχτά 24 ώρες μέσα στους κήπους. Τα περισσότερα σπίτια είναι επίσης συνδεδεμένα με κοινοτική αποχέτευση που δυστυχώς έχει μείνει με τις προδιαγραφές της εποχής που πρωτολειτούργησε.

Εικ. 90. Το παλιό Σχολαρχείο στην πλατεία του χωριού.

ΔΗΜΟΤΙΚΟΝ ΣΧΟΛΕΙΟΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

Δουλειές και δουλευτάδες

Στο κεφάλαιο αυτό θα παρακολουθήσουμε εργασίες της καθημερινής ζωής, που οι πιο πολλές δεν γίνονται πια σήμερα. Όσο περνάει ο καιρός, μένουν μόνον οι προφορικές μαρτυρίες, οι εκθέσεις στα μουσεία και οι φωτογραφίες. Δεν θα παρουσιαστούν βέβαια όλες οι εργασίες, αλλά μόνον εκείνες για τις οποίες διαθέτουμε στοιχεία, κυρίως φωτογραφικά. Η εικόνα, σε συνδυασμό με το λόγο, γίνεται ελκυστική καταγραφή, πράγμα που αποτέλεσε και το βασικό κριτήριο επιλογής.

Κήπια

Μπορούμε να πούμε σχεδόν με βεβαιότητα ότι δεν υπάρχει Κροκυλειώτης, γεννημένος και μεγαλωμένος στο χωριό, που να μην έχει μανία με τον κήπο του. Είναι σχεδόν υποχρεωτικό, όταν κάποιος μπορεί, να φυτεύει κήπο, συνήθεια που έχει μείνει από τους παλιότερους καιρούς, όταν ο κήπος ήταν θέμα επιβίωσης. Έτσι, ακόμα και στα ύστερα χρόνια, που ο κήπος δεν ήταν πια αναγκαίος, έγινε η πιο προσφιλής ερασιτεχνική ασχολία των κατοίκων του χωριού. Όλοι ασχολούνται και βοηθάνε, ακόμα και ο μπαρμπα-Γιάννης, κοντά εκατό χρονών. Και είναι μια ασχολία που διαρκεί όλο το χρόνο. Αρχίζει από το χινόπωρο, που φυτεύονται τα κουκιά, το πρώιμο ανοιξιάτικο χορταρικό ή λαχανικό, όπως θέλετε πέστε το. Ο Φλεβάρης μήνας είναι εποχή έντονης δραστηριότητας. Ανάλογα και με τον καιρό σπέρνουν το κορκάρι για κρεμμύδια. Η ιστορία με τα κρεμμύδια στο Κροκύλειο είναι και περίεργη και κωμικοτραγική. Για πολλά χρόνια οι Κροκυλειώτες πήγαιναν με τα ζώα στην παραλία, 7-10 ώρες δρόμο, για κρεμμύδι. Δεν υπάρχει

Εικ. 91. Ο μπαρμπα-Γιάννης στερεώνει τα κλήματά του.

Εικ. 92. Κήπος.

πειστική ερμηνεία για το γιατί δεν προσπαθούσαν να μάθουν οι ίδιοι τη νέα γι' αυτούς καλλιέργεια. Ο λόγος ήταν ίσως η φοβερή ειρωνεία που θα είχε να αντιμετωπίσει κάποιος πρωτοπόρος, ιδίως στα κρίσιμα αρχικά στάδια, που θα είχε ασφαλώς και αποτυχίες. Κλασικό παράδειγμα αυτής της νοοτροπίας είναι, στα χρόνια μας, η περίπτωση του κυρ-Θόδωρου του γεωπόνου, με τις φράουλες. Έφερε λοιπόν ο κυρ-Θόδωρος τις φραουλιές στο χωριό και μοίρασε σ' όλους φυτά τζάμπα. Κανένα όμως δεν ευδοκίμησε. Ήταν κάτι το καινούργιο και κατά συνέπεια απορριπτέο. Οι μόνες φραουλιές που θέριεψαν και ξαπλώθηκαν ήταν αυτές του κυρ-Θόδωρου. Αυτό που κάναμε εμείς ήταν να σερνόμαστε μπρούμυτα και να κλέβουμε τις φράουλες από τον κήπο του. Γυρνώντας τώρα πάλι πίσω, βλέπουμε ότι τελικά έμαθαν και οι Κροκυλειώτες να παράγουν κορκάρι. Άφηναν κάποια κρεμμύδια να σποριάσουν, να βγάλουν "κατσιούλα", και έσπερναν το σπόρο την άνοιξη για κορκάρι του επόμενου χρόνου. Την ίδια εποχή έσπερναν και την "πατάκα". Επαναλαμβανόταν και εδώ η ίδια διαδικασία, μόνον που τώρα πήγαιναν για πατάτες στο Σουρούστι, κοντύτερα αυτή τη φορά, το μισό δρόμο απ' ό,τι για τα κρεμμύδια. Άλλη σημαντική εργασία, τέλη Φλεβάρη-αρχές Μάρτη, ήταν οι "φτύστρες". Η λέξη δεν έχει σχέση με το ρήμα φτύνω, αλλά με το φυτεύω. Έσπερναν εκεί ό,τι χρειαζόταν μεταφύτευση, κυρίως ντομάτες και καμπρολάχανα. Τα μαρούλια τα έσπερναν

Εικ. 93. Οι "κολοκ'θόπτες" για το χειμώνα μαζεύτηκαν.

Εικ. 94. Το πότισμα.

στις αυλακιές όπου έσπερναν τις πατάτες, χωρίς μεταφύτευση. Από εκεί έτρωγαν και οι άνθρωποι και οι κότες. Το έδαφος απ' όπου έβγαιναν οι πατάτες χρησίμευε και για άλλη δουλειά, αφού η γούβα ήταν έτοιμη και μπορούσαν να φυτέψουν εκεί λάχανα. Στα μέσα Μαΐου φύτευαν τον κανονικό κήπο. Η ποικιλία δεν ήταν πολύ μεγάλη: φασόλια, κολοκύθια, ντομάτες, λίγα αγγούρια και από λάχανα μόνον καμπρολάχανα. Δεν χρειάζονταν περισσότερη ποικιλία, γιατί στα καλλιεργημένα χωράφια, δηλαδή παντού, έβρισκες ό,τι αγριολάχανο ήθελες. Βασικό στοιχείο για την προκοπή του κήπου είναι το νερό, ένα άλλο φλέγον για το χωριό θέμα. Οι πόλεμοι για το νερό που αναμένεται να ξεσπάσουν στο μέλλον, όπως διαβάζουμε και ακούμε, υπέβοσκαν στο Κροκύλειο από τότε. Ο πιο χρήσιμος ίσως αξιωματούχος για την κοινωνική ειρήνη στο χωριό ήταν ο νεροφόρος, ο υδρονομέας στα επίσημα έγγραφα. Ο μέσος Κροκυλειώτης, αν του δοθεί η ευκαιρία, είναι άπληστος με το νερό: "...θκο μ' του νερό ούλου". Το πότισμα ήθελε τέχνη και υπομονή. Έπρεπε να κάθεσαι από πάνω και να κατευθύνεις, με το τσαπί, το νερό σε όλες τις ρίζες των φυτών, και να περιμένεις να φτάσει μέχρι το τέλος της αυλακιάς, τότε ήταν το πότισμα κανονικό. Έπρεπε όμως όλα αυτά να γίνουν μέσα στην καθορισμένη ώρα ποτίσματος, μέρα ή νύχτα, ανάλογα με το πότε ήταν η σειρά του καθενός.

Καρύδια

Στα τέλη Σεπτεμβρίου άρχιζε η διαδικασία με τα καρύδια. Ήταν σημαντικό προϊόν με υψηλή διατροφική αξία και ο μοναδικός ξηρός καρπός. Κάστανα δεν έβγανε το Κροκύλειο. Πρώτη δουλειά ήταν το τίναγμα, που γινόταν με το λούρο, ένα όσο το δυνατόν μακρύτερο και λεπτότερο ξύλο. Ήθελε και λίγη τέχνη για να μη σπάνε τα κλωνάρια από το δέντρο. Στις πολύ μεγάλες

Η συζήτηση για τα καρύδια. Ο Γιώργος έλεγε: "Κάτω στα Βαρκά είχε νια Σιδεραίικη καριά θηρίο. Δεν μπόραγαν να την τινάξουν μέχρι έξω και έμεναν πολλά καρύδια. Ήταν και σε όχτο. Μετά το τίναγμα πάαινε για κοκολόημα η θεια η Γιώργαινα. Μάζευε ένα φόρτωμα καρύδια. Ήταν αλαφρούλα και έφτανε τα έξω κλωνάρια". "Εκτός από αλαφρούλα ήταν και κάτι άλλο", παρατήρησε κάποιος, "ήταν και φτωχούλα".

Εικ. 95. Τιναγμένη καρυδιά.

Εικ. 96. Χλωρά καρύδια απλωμένα στον ήλιο.

Εικ. 97. Καρύδια έτοιμα για αποθήκευση.

καρυδιές έμεναν καρύδια ατίναχτα, γιατί δεν έφτανε ο λούρος ούτε μέχρι έξω ούτε μέχρι πάνω. Μετά το τίναγμα άρχιζε το "κοκολόημα" που το έκαναν φτωχοί χωρίς πολλές καρυδιές, αλλά κυρίως τα παιδιά. Έψαχναν και έβρισκαν τα καρύδια μέσα στα χορτάρια ή τα βάτα. Οι καρυδιές ήταν στις άκρες των χωραφιών και το μέρος από κάτω ήταν επικλινές και ανώμαλο.

Εικ. 98. Τίναγμα καρυδιάς.

Εκείνη την εποχή τα παιδιά έπαιζαν με τα καρύδια από το κοκολόημα ένα τυχερό και τεχνικό μαζί παιχνίδι. Έστηναν μια σειρά από καρύδια στο χώμα και από απόσταση πέταγαν ένα μεγάλο καρύδι, τη "βάλα". Άμα ο παίκτης χτύπαγε τη σειρά, έπαιρνε όσα καρύδια ήταν στα δεξιά από το χτύπημα. Μετά το τίναγμα, τα χλωρά καρύδια απλώνονταν να στεγνώσουν για να σκάσουν και να ξεφλουδίζονται εύκολα. Μετά το ξεφλούδισμα έμεναν απλωμένα για να αποξεραθούν.

Τα χειμωνιάτικα

Το χινόπωρο γίνονταν οι ετοιμασίες για το χειμώνα. Φρούτα, όπως τα ξέρουμε σήμερα, δεν υπήρχαν το χειμώνα στο χωριό, ούτε και μανάβης. Πρώτα-πρώτα μάζευαν μήλα. Το χωριό είχε μεγάλη παραγωγή, είχε και τα καλοκαιριάτικα, τα "αφρόμπλα". Είχε επίσης φιρίκια, καθώς και τα κόκκινα, τα μεγαλύτερα μήλα. Τα μάζευαν και τα στοίβαζαν πάνω σε μια κουβέρτα κάτω από το κρεβάτι. Το σπίτι μύριζε στην αρχή άρωμα μήλου, ήταν πιο αρωματικά από τα σημερινά. Από τα Χριστούγεννα όμως και πέρα άρχιζε να μυρίζει σάπιο μήλο. Μέχρι τότε κράταγαν, μετά οι άνθρωποι περίμεναν το επόμενο χινόπωρο.
Τα σύκα, μετά από επεξεργασία, γίνονταν κι αυτά φρούτα του χειμώνα, οι "συκομαΐδες". Στο Κροκύλειο τα πολλά σύκα ήταν τα μαύρα. Στο τέλος του Σεπτέμβρη μάζευε ο κόσμος τέτοια σύκα από τη συκιά, ή από κάτω με την "αγκούτσα". Μετά τα άνοιγαν και τα έβαζαν να στεγνώσουν στον ήλιο. Όταν στέγνωναν, τα έβαζαν στον τάλαρο και τα 'τρωγαν το χειμώνα. Ήταν και το τυπικό φίλεμα στα παιδιά.
Μετά τον τρύγο, οι γυναίκες έφτιαχναν με τις μουστιές και ένα

άλλο γλυκό διαρκείας, τα ”σουτζούκια”. Έπαιρναν “σούμπρα” από καρύδια, τα πέρναγαν σε κλωστή (αρμαθιά) και τα βούταγαν πολλές φορές σε μουσταλευριά. Κατόπιν τα κρέμαγαν για να ξεραθούν στον αέρα. Τρώγονταν, όχι ολόκληρα, αλλά κόβοντας μικρά κομμάτια, όπως κάνουμε με τα λουκάνικα.

Εικ. 99. Τα μήλα περιμένουν.

Τα χειμωνιάτικα αυτά φρούτα συμπληρώνονταν και από δυοτρία άλλα: τα ρόδια, που κράταγαν και αυτά αρκετό καιρό κρεμασμένα στο ταβάνι, τα κυδώνια και τα αετονύχια σταφύλια. Αυτά ήταν σε γενικές γραμμές τα χειμωνιάτικα φρούτα, βασική πηγή σακχάρων και, κατά συνέπεια, ενέργειας για το χειμώνα. Το άσχημο ήταν ότι τέλειωναν μέχρι το Δεκέμβρη, το πολύ το Γενάρη. Μετά οι κάτοικοι περίμεναν την άνοιξη. Ήταν τέτοια η έλλειψη που άρχιζαν με τα άγουρα κορόμηλα. Όλα τα παιδιά τα είχαν για ανοιξιάτικο φρουτομεζέ μέχρι να γίνουν τα κεράσια.

Εικ. 100. Συκομαΐδες.

Ο μπαρμπα-Κώστας, θεοσεβούμενος άνθρωπος, είχε ένα χωραφοπερίβολο κοντά στο σχολείο. Είχε και μια κορομηλιά. Την άνοιξη, όταν σχόλαγε το σχολείο, έπεφτε όλο απάνω της. Προσπαθούσε ο μπαρμπα-Κώστας να φυλάξει όσο μπορούσε, αλλά γέρος, όπως ήταν, δεν είχε αποτέλεσμα. Η κορομηλιά τρυγιόταν με τα “κουρόμπλα” άγουρα. Ο μπαρμπα-Κώστας εξέφραζε την οργή του. “Πήρε η οργή δεν πήρε,.πήρε η οργή δεν πήρε, γαμώ το κιαρατό τους κανένα δεν αφήσαν”.

Εικ.101. Χειμωνιάτικα αετονύχια σταφύλια.

Εικ. 102. Σουτζούκια.

Σταφύλια

"*...Εκείνα τα χρόνια υπήρχαν στο χωριό πολλά αμπέλια και μάλιστα κάποιοι χωριανοί...πούλαγαν* (κρασί) *σ' άλλα χωριά ή το αντάλλασσαν μ' άλλα είδη...Τα πιο πολλά αμπέλια του χωριού βρίσκονταν κάτω στην ποταμιά, παράπλευρα του ποταμού Μόρνου. Υπήρχαν ακόμα αμπέλια και σ' άλλες τοποθεσίες, όπως στη Μπεσιά, στο Αβορίτι, στη Βαρειά και στα Κλιμάκια...Σε μερικά αμπέλια* (στην ποταμιά) *τα σταφύλια παραωρίμαζαν και πολλά σταφίδεναν και κάμποσοι...εξασφάλιζαν τη σταφίδα της χρονιάς*" (εφημ. Το Κροκύλειο, Σεπτ.-Οκτ. 1984). Ο τρύγος, τότε που υπήρχαν αυτά τα αμπέλια, αποτελούσε ιδιαίτερο κεφάλαιο στη ζωή του χωριού. Πρώτα-πρώτα υπήρχε δραγάτης που φύλαγε τα αμπέλια από κλεψιές, τόσο από ανθρώπους όσο και από τα "ζλάπια". Ήταν στο πόστο του μέρα-νύχτα και πρόγκαγε τους επίδοξους λαθροτρυγητές με φωνές αλλά και ντουφεκίσματα. Ο τρύγος άρχιζε επίσημα του Σταυρού, στις 14 του Σεπτέμβρη: *"Ξεκίναγαν...σα...συμπεθεριό άλλος καβάλα στα μουλάρια...κρατώντας μαζί τους και τα σκιά για το μούστο...κι άλλοι πεζοί και με φορτωμένα τα ζα με γαλίκες*" (εφημ. Το Κροκύλειο, Σεπτ.-Οκτ.1984). Τα βράδια έψηναν και κανένα κατσίκι και γλένταγαν. Μετά άρχιζε το κουβάλημα του μούστου στο χωριό. Η μεταφορά γινόταν όλη τη νύχτα για χαμηλότερη θερμοκρασία, ώστε να περιορίζεται το βράσιμο. Σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες, το κρασί ήταν τόσο παχύ και λιπαρό που, αν βούταγες μια φέτα ψωμί, δεν έπεφτε κάτω σταγόνα. Μάλιστα η φέτα του ψωμιού ήταν για πολλούς θρεπτικό και κατάλληλο πρωινό. Σήμερα δεν υπάρχει ούτε ίχνος από τα αμπέλια στην ποταμιά. Γύρω στα 1930 τα

κλήματα προσβλήθηκαν από φυλλοξήρα, που ήταν άγνωστη ασθένεια μέχρι τότε και έκανε μεγάλη ζημιά. Ό,τι γλίτωσε, καταστράφηκε στον Πόλεμο του 1940 από τα μουλάρια των επιστράτων, γιατί ο δρόμος Άμφισσα-Ναύπακτος ήταν τότε ο μοναδικός που οδηγούσε από τα ανατολικά προς τα δυτικά. Όλοι της επιστράτευσης πέρασαν από την κοιλάδα του Μόρνου. Αργότερα έμειναν μόνον τα υψωμένα κλήματα στην άκρη κάθε "ζαγάδας". Κανονικά αμπέλια έμειναν μονάχα στη θέση Βαρειά, ακριβώς έξω από το χωριό. Η φυλλοξήρα δεν πείραξε καθόλου τις "ακλαδιές" πάνω στα δέντρα. Ακόμα και σήμερα κάνουν σταφύλια. Οι "ακλαδιές" αποτελούν μια πολύ περίεργη βοτανολογική περίπτωση. Υπερπαράγουν σταφύλια, χωρίς καθόλου περιποίηση, δίπλα σε περιποιημένα, προβληματικά υψωμένα κλήματα. Το μόνο μειονέκτημά τους είναι το χαμηλό γράδο. Δεν χρειάζονται καμία φροντίδα όπως τα άλλα που θέλουν σκάψιμο στον καιρό τους και κλάδεμα και όπου ο κανόνας είναι να κόβεται η βέργα αφήνοντας "τ' τσίμπλα και δυό μάτια". Μετά γινόταν το πρώτο θειάφισμα ή ράντισμα με γαλαζόπετρα, το βλαστολόημα, αφαίρεση μέρους του φυλλώματος, το κορφολόημα και τα υπόλοιπα "κιαφίσματα". Στον τρύγο το μάζεμα γινόταν με καλάθι που το άδειαζαν στη "γαλίκα", μεγάλη κοφίνα καλαθόπλεχτη. Στη συνέχεια μετέφεραν τα σταφύλια στο πατητήρι. Το πάτημα ήταν και ένα είδος διασκέδασης. Πολλές φορές οι πατητάδες έπιναν μούστο που ήταν γλυκόπιοτος και ανέβαζαν γράδα. Ο μπαρμπα-Μήτρος μια φορά μερακλώθηκε, πήρε το ντουφέκι και άρχισε να βαράει μπαταριές στον αέρα.

Εικ. 103. Τρύγος, υψωμένα κλήματα.

Εικ. 104. Τρύγος, ακλαδιές.

Εικ. 105. Γιόμωμα της γαλίκας.

Εικ. 107. Μεταφορά.

Εικ. 106. Μεταφορά.

Εικ. 108. Ο πρωταγωνιστής.

Εικ. 109. Τα σταφύλια συγκεντρωμένα στη γαλίκα.

Εικ. 110. Γύρισμα στο καζάνι χωρίς κάδη.

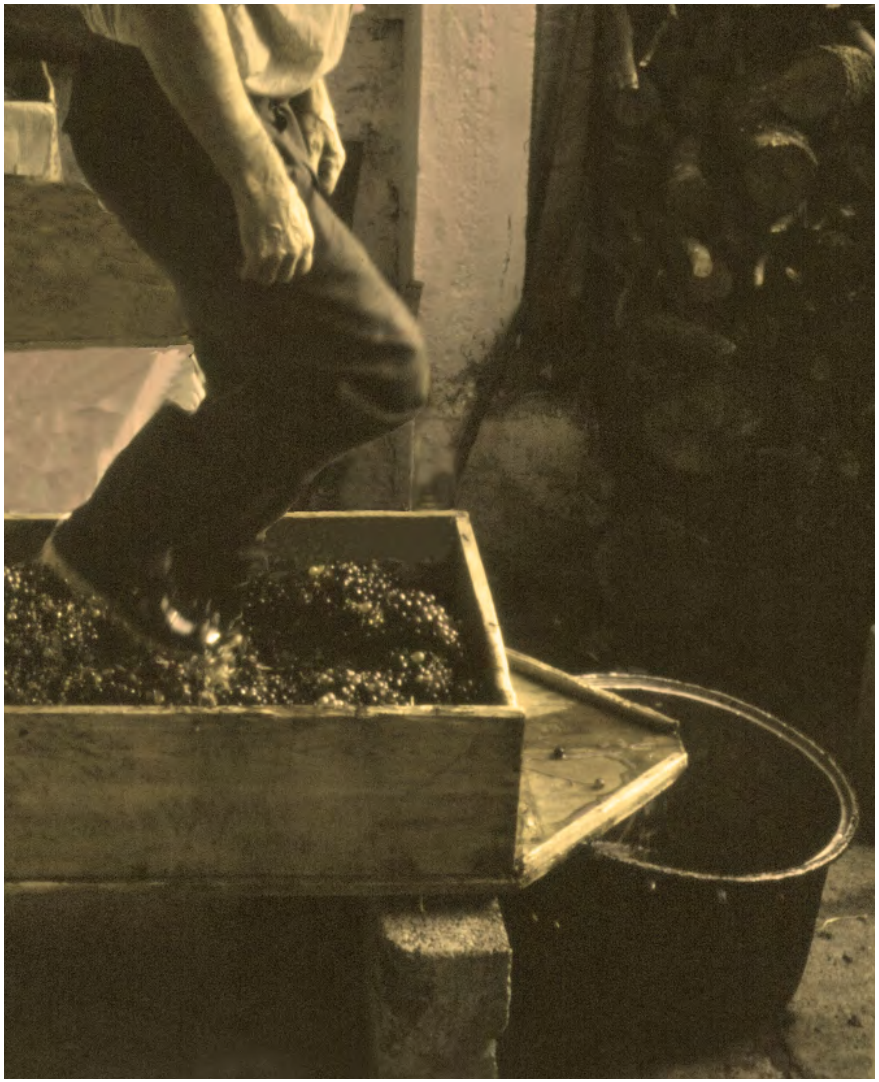

Εικ. 111. Πάτημα σταφυλιών.

Εικ. 112. Η κάδη.

Το μούστο στην αρχή τον έβαζαν στην κάδη για να γίνει το δυνατό βράσιμο χωρίς να χυθεί. Άλλες φορές τον έβαζαν κατευθείαν στα βαρέλια και τον γύριζαν από εκεί μέσα στο καζάνι, και πάλι πίσω στο βαρέλι. Σε περίπου σαράντα μέρες έκλειναν τα βαρέλια και το πρώτο κρασί ήταν έτοιμο κατά τα Χριστούγεννα. Όπως είδαμε, η παράδοση λέει ότι το κρασί από την ποταμιά ήταν πολύ δυνατό. Τα κρασιά όμως από τα ψηλότερα μέρη δεν προλάβαιναν πάντοτε να ανεβάσουν βαθμούς και να γλυκάνουν καλά, γιατί έπιαναν νωρίς οι βροχές και τα κρύα. Τότε η ζύμωση δεν ολοκληρωνόταν και τα σάκχαρα δεν μετατρέπονταν εντελώς σε αλκοόλ, με αποτέλεσμα τα κρασιά αυτά να είναι γλυκά. Αυτό βέβαια, από γευστική άποψη, δεν ήταν κακό το χειμώνα, αλλά με τις πρώτες ζέστες, εκεί γύ-

Εικ. 113. Ο σκυλοπνίχτης.

Εικ. 114. Κρασί απο σκυλοπνίχτη.

ρω στο Πάσχα, ξανάρχιζε ο βρασμός που δεν είχε ολοκληρωθεί και τα κρασιά ξίνιζαν. Η ποικιλία που καλλιεργούσαν στο Κροκύλειο λέγεται σκυλοπνίχτης. Έχει αρκετές ομοιότητες με τα σταφύλια της Νεμέας, μόνον οι ρόγες είναι μικρότερες. Μπορεί να πήρε το όνομα αυτό, επειδή είναι λίγο στυφό Πάντως, γινόταν καλό πετιμέζι, για τις τηγανίτες.

Αργαλειά

Η υφαντική πρέπει να ήταν βασική απασχόληση των κατοίκων από τα αρχαία χρόνια. Το μαρτυρούν οι αγνύθες που έχουν βρεθεί (εικ. 47, 48). Ο αργαλειός, ως εργαλείο ήταν αρκετά περίπλοκος. Υπήρχαν μαστόροι που τους έφτιαχναν, όχι σαν

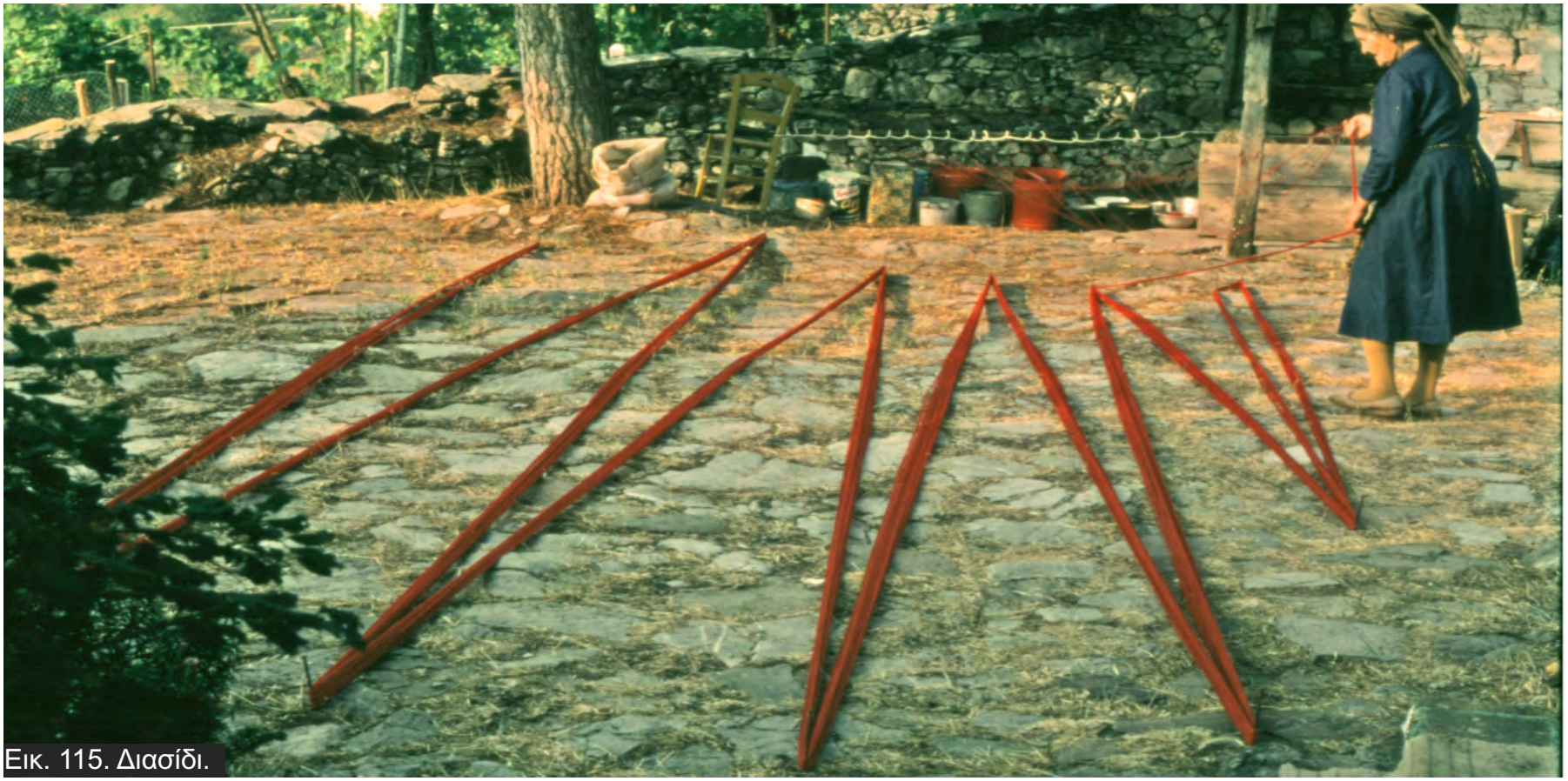

Εικ. 115. Διασίδι.

κύρια εργασία, όπως κάποιοι μυλωνάδες. Συνήθως χρησιμοποιούσαν ξύλο πλάτανου. Η κατασκευή των χτενιών ήταν μια άλλη δύσκολη τέχνη. Το πρώτο στάδιο για την ύφανση ήταν να γίνει το διασίδι, η βάση του υφαντού. Ήταν συνήθως κόκκινο

Εικ. 116. Στον αργαλειό.

για τις “κουκιαστές” κουβέρτες και τις κουρελούδες και άσπρο για τις “καραμελωτές” ή μαντανίες, καθώς και για λεπτές υφάνσεις, όπως τα σεντόνια. Το νήμα για το διασίδι ήταν συνήθως αγοραστό, ενώ της ύφανσης ήταν φτιαγμένο στο χέρι από προβατίσιο μαλλί. Η διαδικασία άρχιζε με το λανάρισμα του μαλλιού, συνήθως σε κάποιο νυχτέρι του χειμώνα, και ακολουθούσε το γνέσιμο στη ρόκα και το τύλιγμα στο αδράχτι. Είδαμε τα αρχαία σφοντύλια που έχουν βρεθεί (εικ.41, 45), πράγμα που λέει ότι η τέχνη κρατάει από πολύ παλιά. Μετά ερχόταν η σειρά του χρώματος, ολόκληρη διαδικασία. Η βαφή γινόταν στο καζάνι. Χρησιμοποιούσαν χημικές βαφές, αγορασμένες με το δράμι στο μπακάλικο. Υπήρχαν και παραδοσιακές βαφές, δεν υπήρχε όμως ευχέρεια για όλα τα χρώματα. Από το “σάλωμα” του κριθαριού έπαιρναν ένα πορτοκαλί χρώμα, οι φλούδες από κορομηλιά έδιναν το ανοιχτό καφέ (μπεζ). Η φλούδα από τα καρύδια έδινε, με βράσιμο, καφέ ανεξίτηλο χρώμα, ενώ το ριζάρι έδινε το κόκκινο του φεσιού. Άκουσα και μια συνταγή βαφής: το γνέμα μπαίνει για δέκα μέρες μέσα σε “πίνο” (βρωμιά) από το πλύσιμο των μαλλιών. Στη συνέχεια προστίθεται ζουμί από λάπατα και λουλάκι, με αποτέλεσμα, όπως λέγεται, ένα ωραίο ανεξίτηλο μπλε. Όταν στέγνωναν οι βαφές, το γνέμα έμπαινε στην ανέμη και τυλιγόταν σε μασούρια, έτοιμο για να χρησιμοποιηθεί στη σαΐτα του αργαλειού. Λέγεται ότι παλιότερα καλλιεργούσαν και βαμβάκι για την ύφανση βαμβακερών - υπάρχει πάντως τοποθεσία με το όνομα Μπαμπακιά. Παλιότερα, απ’ ό,τι λένε, υπήρχαν και επαγγελματίες υφαντές, κυρίως άντρες.Αυτό φαίνεται ότι γινόταν από πολύ παλιά, όπως μαρτυρεί η αγνύθα με τη σφραγίδα, πιθανώς του εργαστηρίου, του υφαντή ή της υφάντρας

Εικ. 117. Κουρελού.

Εικ. 118. Μαντανία ή καραμελωτή.

(εικ. 48). Με τον αργαλειό έφτιαχναν και άλλα πράγματα πιο μικρά, όπως τα σακούλια και τις “μαρούδες”, μικρότερα σακούλια που τα χρησιμοποιούσαν τα παιδιά και ως σχολικές τσάντες. Η σημερινή έκφραση “Να έρθετε χωρίς σάκες”, τότε ήταν “να ‘ρθείτε χωρίς μαρούδες”.

Εργόχειρα

Η εργασία αυτή ήταν γένους θηλυκού. Το κέντημα, κυρίως το βελονάκι, για πολλές γυναίκες δεν ήταν δουλειά, ήταν πάθος που γινόταν με όρεξη. Παλιά, που δεν ήταν εύκολο να βρεθούν

Εικ. 119. Κουκιαστή.

Εικ. 120. Κοφτό κέντημα σε κουρτίνα.

Εικ. 121. Κεντημένο μαξιλάρι.

σχέδια, οι γυναίκες αντάλλασσαν τα σχέδια μεταξύ τους και πολλές ζωγράφιζαν δικά τους σχέδια, αντιγράφοντας κάτι που είχαν δει ή και δημιουργώντας ένα καινούργιο σχέδιο. Ξέφευγαν δηλαδή από την απλή ενασχόληση και έφταναν στη δημιουργία. Τα εργόχειρα ήταν, πρώτα-πρώτα, δαντελένια με το βελονάκι. Ήταν μεγάλη εμπειρία να παρακολουθείς τα δύο χέρια να δημιουργούν, χωρίς να κοιτάνε, το πλέξιμο. Μετά έρχονταν τα κοφτά κεντήματα σε κουρτίνες, τραπεζομάντηλα και, κυρίως, τζακόπανα. Τα κεντήματα με παραστάσεις γίνονταν συνήθως διακοσμητικά μαξιλαράκια.

Έξω ήταν χειμώνας και η γιαγιά έπλεκε μια δαντέλα για το τζακόπανο. Ο γέρος έλεγε κάποια ιστορία. Η γιαγιά παρακολουθούσε χωρίς να χρειάζεται να σταματάει το πλέξιμο με την εξάσκηση που είχε μια ζωή. Καμιά φορά όμως αποκοιμιόταν, ξύπναγε ξαφνικά, και πάλι από την αρχή. Ο γιος της, το πειραχτήρι, δεν έχασε την ευκαιρία. “Ρε μάνα, εσύ ξεπέρασες και το μεγάλο Ναπολέοντα, δηλαδή εκείνος μπορούσε να υπαγορεύει ταυτόχρονα δύο επιστολές, ενώ εσύ κάνεις τρεις δουλειές μαζί: αεικούς, πλέκεις και κοιμάσαι”.

Το καφενείο

Αποτελούσε κι αυτό ένα είδος εργασίας και ήταν γένους αρσενικού: ”*Οι άνδρες...έπιαναν την αγορά*” (εφημ. Το Κροκύλειο, Μάρτ.-Απρ. 1987). Οι γυναίκες είχαν κι αυτές το καφενείο τους. Μαζεύονταν σε κάποιο σπίτι, όπου έφτιαχναν τα εργόχειρά τους και έλεγαν τα δικά τους. Το πρόβλημα για τέτοιες συγκεντρώσεις ήταν ο χρόνος, δεν υπήρχε πολύς ελεύθερος. Το ίδιο ίσχυε και για τους άντρες στο καφενείο, αλλά εκεί χρειάζονταν και λεφτά, είδος σε απελπιστική ανεπάρκεια τότε. Το καφενείο γενικά, όπως σε όλα τα χωριά, αποτελούσε το κέντρο ζωής του χωριού. Ήταν ένα μικρό κοινοβούλιο, κέντρο ανταλλαγής πληροφοριών, χαρτοπαικτική λέσχη, κέντρο ανακοινώσεων, τόπος για χοροεσπερίδες και πολλά άλλα.

Ο Αμερικάνος μετανάστης, που μόλις είχε γυρίσει, μπαίνει στο καφενείο. Ήταν κρύος καιρός και όλοι ήταν μέσα. Κόσμος πολύς, τα τραπέζια όλα πιασμένα. Ήθελε να κεράσει όλους και έδωσε την παραγγελία του: “Κέρνα το χάος”.

Τα πράγματα που σερβίρονταν ήταν πολύ λίγα. Κατ’ αρχήν ο καφές, που το ψήσιμό του γινόταν με ξύλα και κάρβουνα. Δεν ζέσταιναν όμως τον καφέ κατευθείαν, αλλά την άμμο μέσα σ’ ένα μεταλλικό δοχείο και το μπρίκι έμπαινε μέσα στην καυτή

Πολιτική συζήτηση στο καφενείο. Ήταν γύρω στα 1920 με τα γεγονότα της Οκτωβριανής Επανάστασης στη Ρωσία. Ο γερο-Κώστας, που ήξερε να διαβάζει, λέει με την ψιλή του φωνή στο γερο-Θανάση φουστανελά με τις μουστάκες, και αγράμματο. “Ξέρεις Θανάση, θα γίνει Κομμουνισμός”. “Τι είναι αυτό το πράμα;”. “Να, θα τα έχουμε όλα μαζί. Σήμερα θα κοιμόμαστε στο δικό μου το σπίτι, αύριο θα χορεύουμε στου Γιάννη, μεθαύριο θα τρώμε στο δικό σου”. Η φιλοξενία τότε ήταν δύσκολη. Ο οικοδεσπότης έπρεπε να βρει τρόπο να ταΐσει το φιλοξενούμενο ακόμα κι αν δεν είχε ο ίδιος να φάει. Ο γερο-Θανάσης μόλις άκουσε, απάντησε: “Τι έκανε λέει, νια φορά θα φας στο θκό μ’ το σπίτ’ , μετά θα σ’ τ’ κόψω τ’ μέσ’”.

άμμο.Τα άλλα ποτά ήταν πορτοκαλάδα, λεμονάδα, γκαζόζα. Από γλυκά υπήρχε το λουκούμι και κανένα γλυκό κουταλιού. Οι μεζέδες του ούζου περιελάμβαναν μόνον ελιά με ψωμάκι ή μισή παστή σαρδέλα, πάλι με ψωμάκι.

Γιδοπρόβατα

Η περιοχή είναι κατάλληλη για κτηνοτροφία που πάντα αποτελούσε δραστηριότητα ισοδύναμη με τη γεωργία. “Τα πρά-

Εικ. 122. Στο καφενείο.

ματα” ήταν πολλά, περισσότερα από όσα μπορούσε να σηκώσει η περιοχή. Το Κροκύλειο σε παλιές φωτογραφίες είναι αγνώριστο. Τα βουνά είναι όλα υπερβοσκημένα. Σήμερα έχει πολύ περισσότερο πράσινο. Βγήκαν έλατα σε μέρη όπου δεν υπήρχαν πριν. Οι γνωρίζοντες λένε, όπως είδαμε πρωτύτερα, ότι τα ελατάκια ήταν πάντα εκεί, αλλά δεν έκαναν απάνω, γιατί κάθε άνοιξη τα γίδια τούς έτρωγαν την κορυφή. Στα παλιότερα χρόνια δεν υπήρχαν ζωοτροφές, οπότε η κτηνοτροφία βασι-

Εικ. 123. Στάλισμα.

ζόταν αποκλειστικά στη χλωρίδα. Τα χωράφια ήταν όλα καλλιεργημένα και για να τα βοσκήσει κάποιος, το χειμώνα, έπρεπε να τα πάρει "χωραφιά", δηλαδή να πάρει την άδεια του ιδιοκτήτη, δίνοντας συνήθως δύο ή τρεις οκάδες τυρί το χρόνο για ενοίκιο. Αυτό σε κακές χρονιές ήταν μεγάλο βάρος για τους κτηνοτρόφους. Τα γίδια και τα πρόβατα το καλοκαίρι τα ανέβαζαν στα ψηλά μέρη του χωριού. Το βόσκημα γινόταν όλη τη νύχτα για δροσιά, αλλά χρειαζόταν προστασία από τους λύ-

Εικ. 124. Άρμεγμα.

κους. Την ημέρα τα πράματα αναπαύονταν και αναχάραζαν στις στρούγγες που ήταν συνήθως σε μέρη σκιερά με πλατάνια και νερό. Μερικές φορές οι τσοπάνηδες έφτιαχναν μια κρεβατίνα πάνω στον πλάτανο και έπαιρναν πλατανίσιο μεσημεριανό ύπνο. Δεν τους έπιανε φαίνεται ο βαρύς ίσκιος του πλάτανου. Το χειμώνα είχαν και δεύτερο τόπο εγκατάστασης στα χαμηλώματα. Μερικοί είχαν και καλύβι, αρκετές φορές δίπατο, και ζούσαν εκεί το μεγαλύτερο μέρος του χειμώνα. Άλλοι είχαν τα-

Εικ. 125. Βόσκημα.

ράτσες, που ήταν κατασκευές με σκεπή από πατημένο χώμα πάνω σε ξύλινο σκελετό. Το πίσω μέρος ήταν πάντα μια μαντρα, αυτή ήταν η προφυλαγμένη πλευρά. Πολλές φορές έντυναν και τις άλλες πλευρές με τούφες από πλατανόκλαδα. Η δουλειά αυτή ήταν σκλαβιά. Ο τσοπάνης δεν είχε γιορτές, Χριστούγεννα, Πάσχα, τα πράματα ήθελαν φροντίδα. Έβρεχε δεν έβρεχε, έπρεπε να σκαρίσουν για να φάνε, γιατί ζωοτροφές, όπως είδαμε, δεν υπήρχαν. Μετά ήταν το άρμεγμα.Τα ζώα έπρεπε να ξεφορτωθούν το γάλα. Ούτε αυτή η δουλειά έπαιρνε αναβολή. Το γάλα, όταν αρμεγόταν, έπρεπε να γίνει τυρί και μάλιστα γρήγορα, όσο είχε τη θερμότητα του σώματος της γίδας ή της προβατίνας, για να μη χρειαστεί να ανάψει φωτιά ο τσοπάνης. Το μόνο είδος τυριού που ήξεραν να φτιάχνουν ήταν η πολύ αρμυρή φέτα. Με τα σημερινά δεδομένα είναι καλή μόνο για πίτες. Μερικές φορές έβγαζαν και βούτυρο από το κατσικίσιο γάλα, χτυπώντας το στην "καράμπα". Οι τσοπάνηδες όμως είχαν και ένα μεγάλο πρόβλημα με τη ζωοκλοπή. Ήταν η μάστιγα της περιοχής. Υπήρχαν δύο κατηγορίες τσοπάνηδων, αυτοί που έκλεβαν και αυτοί που δεν έκλεβαν. Οι δεύτεροι ήταν σε χειρότερη μοίρα, αν και λέγεται ότι υπήρχε και κάποιος κώδικας τιμής και, γενικά, αυτούς που δεν έκλεβαν δεν τους πείραζαν. Το πρόβλημα ήταν τόσο μεγάλο που είχε και ιδιαίτερη ποινή: εκτόπιση στα ξερονήσια. Κροκυλειώτης, που έζησε λίγο καιρό στις μικρές Κυκλάδες, λέει πως οι γέροι νησιώτες τού είπαν πως τους θυμόνταν σαν "άντρες με κάτι μουστάκες". Στην αναπόφευκτη διαμάχη μεταξύ γεωργών και κτηνοτρόφων χαμένοι ήταν οι γεωργοί. Δεν ακούστηκε ποτέ γεωργός να πείραξε ζώα ως αντίδραση σε κάποια ζημιά. Επιθετικοί ήταν οι τσοπάνηδες. Οι γεωργοί αντεπιτίθενταν με μηνύσεις. Το Ειρηνοδικείο δούλευε κυρίως με μηνυτές γεωργούς και κατηγορούμενους τσοπάνηδες. Η ιστορία αυτή κρατάει από παλιά. Διαβάζουμε: "*Το Ειρηνοδικείον Κροκυλίων συγκείμενον από τον Αον Πάρεδρον Κωνσταντίνον Ν. Παππαγεωργίου, περιοδεύοντος του Ειρηνοδίκου Κ. Ιωαννίδου, παρόντος και του γραμματέως Δ.Α. Παππαναστασοπούλου, συνεδριάσαν δημοσίως εν τω ακροατηρίω την 27 Οκτωβρίου 1866 ίνα δικάση επί της εξής υποθέσεως μεταξύ του ενάγοντος Νικολάου Κούτουλα, κατοίκου Παλαιοκατούνου, παραστάντος αυτοπροσώπως, και του εναγομένου Αποστόλου Α.....πούλου, κατοίκου ωσαύτως, παραστάντος και τούτου αυτοπροσώπως. Ενάγων διά της από 18 8βρίου ε.έ. προς το Ειρηνοδικείον τούτο κλήσεώς του εξαιτείται να υποχρεωθή ο εναγόμενος να τω αποδώση 136 οκάδας σίτου ή την αξίαν των δραχμάς 47.60/100 εντόκως από της κλήσεως δι' αποζημίωσιν βλάβης την οποίαν επροξένησαν, αι μεν αίγες του την 23 Φεβρουαρίου εξ οκάδων 70, τα δε πρόβατά του την 12 Μαρτίου ε.έ. εξ 66 οκάδων σίτου εις τον εις θέσιν Μαλέκου Φυτειά της περιφερείας Παλαιοκατούνου αγρόν του και να καταδικασθή διά ταύτα. Εισαχθείσης της κλήσεως ταύτης προς συζήτησιν κατά την ως άνω συνεδρίασιν, ο μεν ενάγων εζήτησε την παραδοχήν της, ο δε εναγόμενος την απόρριψίν της. Διελθών την δικογραφίαν, σκεφθέν κατά τους νόμους, επειδή ο εναγόμενος δεν αμφισβήτησε την ύπαρξιν αλλά το ποσόν της επιδίκου ζημίας ισχυρισθείς ότι τούτο ανέρχεται εις τεσσαράκοντα οκάδας σίτου απέναντι των οποίων επλήρωσε εις τον ενάγοντα δραχμάς εννέα, ο δε ενάγων αντέταξεν ότι το ποσόν της ζημίας συμποσούται εις εκατόν τριάντα εξ οκάδας σίτου και ότι τας δραχμάς εννέα έλαβεν απέναντι άλλης προς αυτόν απαιτήσεως του*

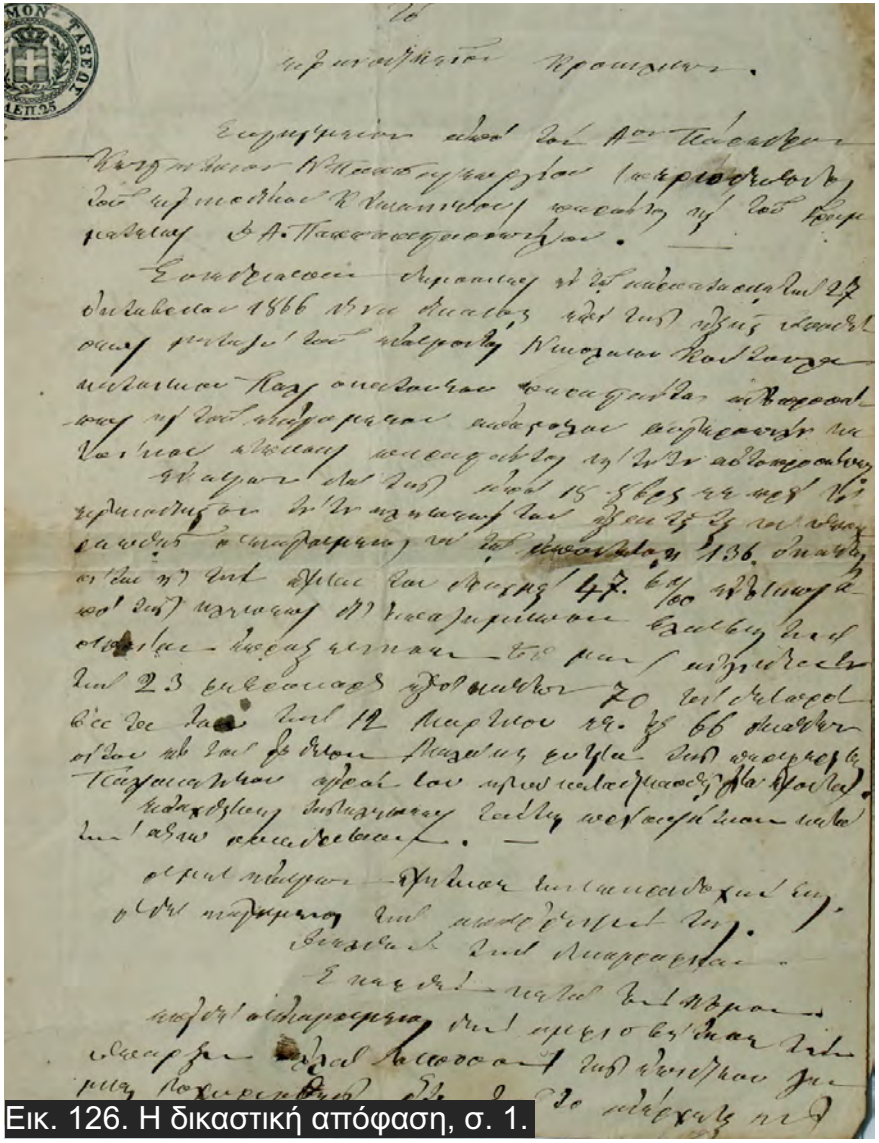

Εικ. 126. Η δικαστική απόφαση, σ. 1.

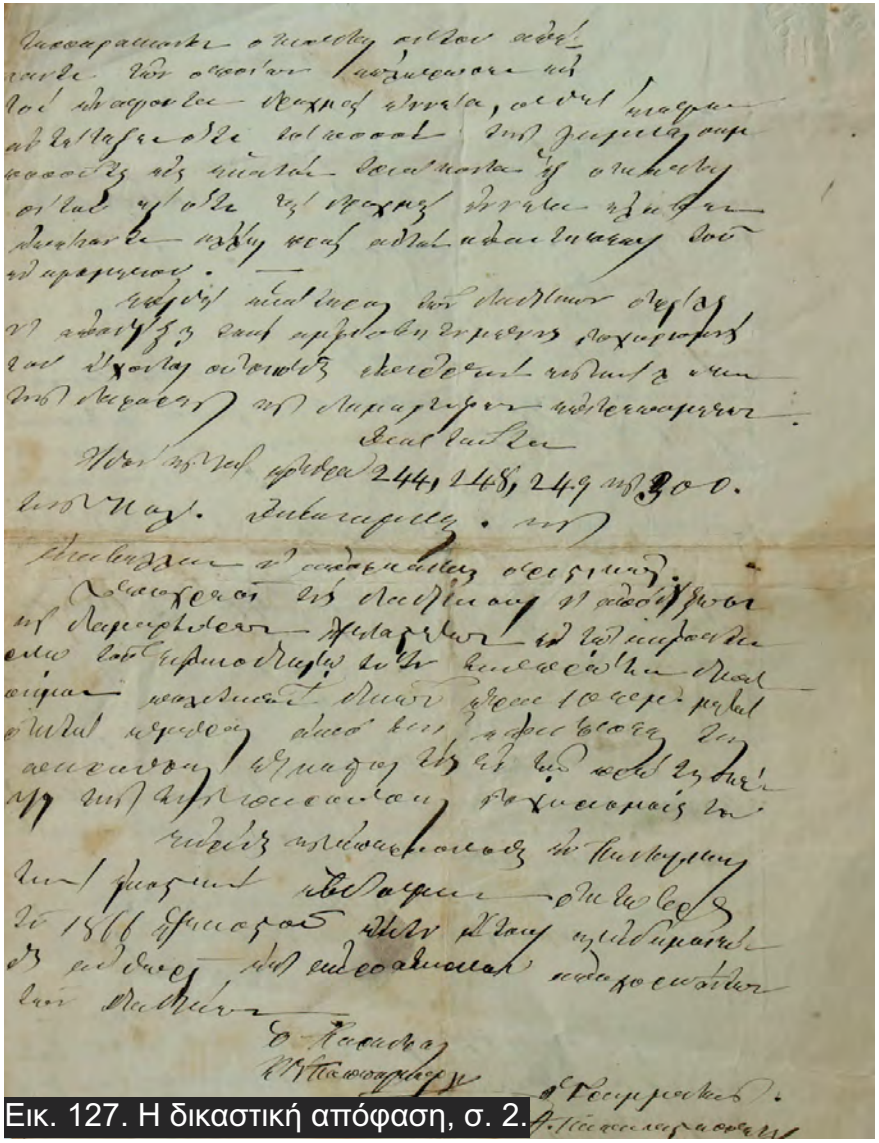

Εικ. 127. Η δικαστική απόφαση, σ. 2.

εναγομένου. Επειδή εκάτερος των διαδίκων οφείλει να αποδείξη τους αμφισβητουμένους ισχυρισμούς του έχοντας ουσιώδη επιρροήν(;) εις την λύσιν της διαφοράς και διά μαρτύρων επιτρεπομένων, διά ταύτα ιδών κατά τα άρθρα 244, 248, 249 και 300 της πολ. δικονομίας και αναβαλλών να αποφασίση οριστικώς, υποχρεοί τους διαδίκους να αποδείξωσι διά μαρτύρων εξετάσεως εν τω ακροατηρίω του Ειρηνοδικείου τούτου την πρώτην δικάσιμον πολιτικών δικών, ώραν 10 π.μ., μετά οκτώ ημέρας από της εξετάσεως της παρούσης, έκαστος τους εν τη πρώτη σκέψει της παρούσης ισχυρισμούς του. Εκρίθη εν Πενταγιοίς την εικοστήν εβδόμην Οκτωβρίου του 1866, εξηκοστού έκτου έτους, και εδημοσιεύθη αυθωρεί επί ακροατηρίω αποχωρησάντων των διαδίκων.

Ο Πάρεδρος Κ.Ν. Παππαγεωργίου

Ο Γραμματεύς Δ.Α. Παππαναστασόπουλος

Ότι ακριβές αντίγραφον όπερ παραγγέλλεται πας αρμόδιος δικαστικός κλητήρ να κοινοποιήση την παρούσαν απόφασιν προς τον αντιδίκόν μου Αποστ. Α.....πουλον, κάτοικον Παλαιοκατούνου, γνωστοποιουμένου ότι μάρτυρες αποδείξεως επί του θέματος της παρούσης αποφάσεως θέλω εξετάσει τους Κωνσταντίνον Καραγγούνην, Νικόλαον Αγγελήν, κάτοικο Πενταγιών, Γεώργιον Παγώνην, Αθανάσιον Ζωγράφον, Ιωάννην Τριανταφύλλου, Μιχαήλ Υφαντή και Λάμπρον Καπέλλαν, κάτοικοι Παλαιοκατούνου, γεωργοκτηματίαι άπαντες, οίτινες

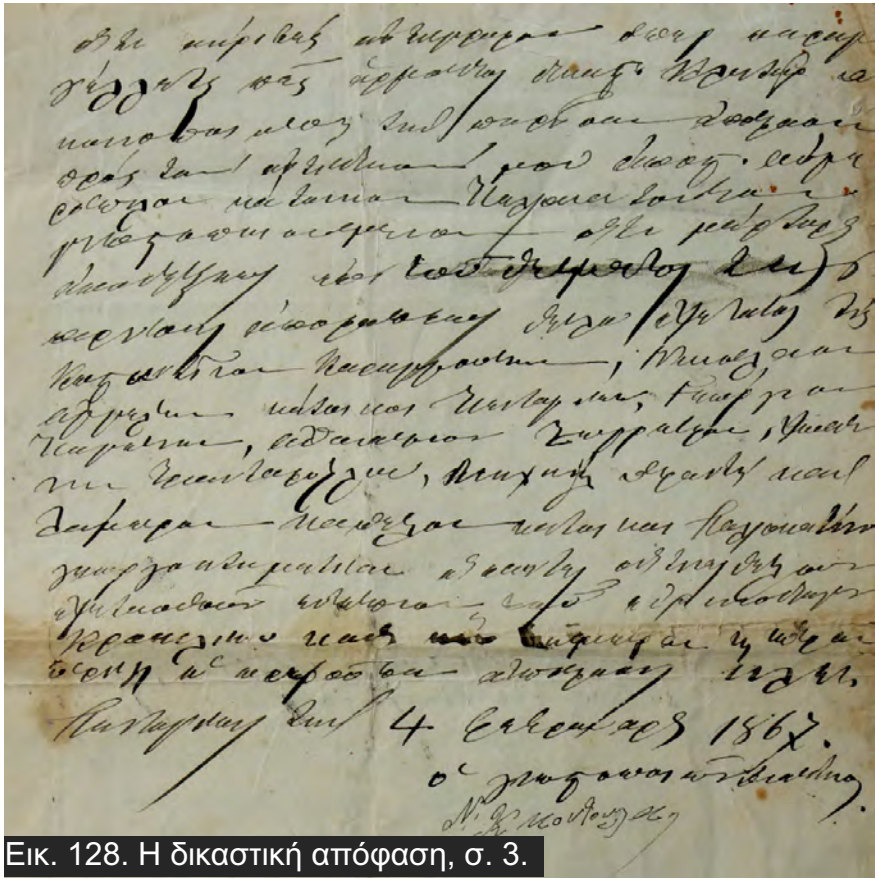

Εικ. 128. Η δικαστική απόφαση, σ. 3.

Ο γέρος βοσκός και παλιός κατσικοκλέφτης τα ‘πινε μαζί με άλλους στην ταβέρνα και άρχισε την ιστορία. “Σε μια κλεψιά κείνος ο κιαρατάς ο Γιάννης με πρόδωσε και έφαγα ένα χρόνο στα ξερονήσια. Όταν γύρισα, πήγα στο μαγαζί του και απάνω στο ράφι είδα δύο γράμματα. Τα ‘βαλα στην τσέπη μου χωρίς να το καταλάβει. Το ίδιο βράδυ πήγα στο μαντρί του Θανάση και έκλεψα δυο γίδες. Τη μία πήγα και την άφησα στο μαντρί του Γιάννη και την άλλη την έφαγα. Την άλλη μέρα η κλεμμένη γίδα βρέθηκε στο μαντρί του Γιάννη. Πήγε κι αυτός ο κιαρατάς έναν χρόνο εκτόπιση”.

θέλουν εξετασθή ενώπιον του Ειρηνοδικείου Κροκυλίων κατά ημέραν και ώραν περί ης η παρούσα απόφασις καλεί.
Πενταγιοίς, την 4 Φεβρουαρίου 1867.
Ο γνωστοποιών διάδικος Ν.Κ. Κούτουλας".
Να με τι ασχολούνταν οι γεωργοί και οι κτηνοτρόφοι από τότε. Έλιωναν τα τσαρούχια τους πάνω-κάτω στην Πενταγιού για εννέα δραχμές. Φαντάζεστε χαρά οι δικολάβοι.

Χοιρινά

Μια-δυο μέρες πριν τα Χριστούγεννα το χωριό αντηχούσε από τα ουρλιαχτά πόνου των γουρουνιών. Οι χωρικοί ακολουθούσαν το έθιμο. Με το χοιρινό εξασφαλιζόταν η οικογένεια με προϊόντα κρέατος όλο το χειμώνα, μέχρι το Πάσχα. Τότε χόρταιναν κρέας οι χωριανοί, κυρίως κοντοσούβλια. Τίποτα δεν

Εικ. 129. Τσιγαρίθρες.

πήγαινε χαμένο. Τα μεγάλα άντερα γίνονταν γεμιστά με ρύζι,"ματιές", από το κεφάλι έβγαινε η "πηχτή", που κράταγε κάμποσες μέρες. Τα μικρότερα άντερα, με κρέας από το κεφάλι, έδιναν τα λουκάνικα που τα κρέμαγαν στο ταβάνι να ξεραθούν στον αέρα. Το κρέας που περίσσευε γινόταν σύγλινο και το διατηρούσαν μέσα στο λίπος του ίδιου του γουρουνιού. Γινόταν πολύ ωραίο με καμπρολάχανα. Το λίπος πάλι το έβραζαν και ό,τι δεν έλιωνε έμενε σε κομμάτια, τις "τ'σγαρίθρες", πολύ καλό φαΐ, τηγανητές με αυγά. Ακόμα και το δέρμα του ζώου γινόταν "γουρνουτσάρχα".

Εικ. 130. Τσιγαρίθρες, ανακάτεμα και ξάφρισμα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6

Χτισίματα

Σπίτια

Τα σπίτια στο Κροκύλειο είναι σχετικά νεότερα. Το παλιότερο χρονολογημένο κτίριο είναι η κεντρική εκκλησία του Αη-Γιώργη, που χτίστηκε το 1857. Η εκκλησία όμως, όπως και το Δημοτικό Σχολείο, το παλιό Σχολαρχείο, η Μεγάλη Βρύση και τα γεφύρια, αποτελούν ειδικές κατασκευές. Το αντικείμενό μας εδώ είναι οι κατοικίες. Βλέποντας το Κροκύλειο από μακριά, γίνεται αντιληπτό ότι τα σπίτια έχουν ομοιόμορφη κατασκευή. Είναι όλα σχεδόν διώροφα, με παραλληλόγραμμο σχήμα. Διαφέρουν μεταξύ τους, κυρίως στο μέγεθος και στην ποιότητα κατασκευής. Για να γυρίσουμε λίγο πίσω, όταν μιλάμε για τύπο κατοικίας στην περιοχή, το μυαλό μας πάει κατευθείαν στον όρο "στερφογάλαρο" σπίτι. Οι γραπτές αναφορές σ' αυτόν τον τύπο σπιτιού το αναφέρουν ως διώροφο. Η ονομασία είναι συμβολική, το σπίτι μοιάζει με προβατίνα ή κατσίκα. Το σώμα είναι ο πρώτος όροφος και τα μαστάρια του ζώου το ισόγειο. Κατ' αναλογίαν, το μονώροφο κτίριο ονομάζεται στέρφο. Δεν φαίνεται να υπάρχει, ως τύπος σπιτιού, το δεύτερο συνθετικό, δηλαδή το "γαλάριο" σπίτι. Στο Κροκύλειο όμως υπάρχουν και δύο άλλοι παραδοσιακοί ορισμοί του "στερφογάλαρου" σπιτιού. Ο πρώτος είναι τεχνικός ορισμός. Το "στερφογάλαρο" είναι διώροφο σπίτι χτισμένο σε επικλινές έδαφος. Το ισόγειο δεν φτάνει μέχρι τον πίσω τοίχο, είναι δηλαδή μικρότερο από τον πρώτο όροφο και, κατά συνέπεια, το μεσοπάτωμα στο πίσω μέρος ακουμπάει στο χώμα. Ο δεύτερος ορισμός αναφέρεται στη χρήση του σπιτιού. Τα σπίτια της εποχής της Τουρκοκρατίας και των πρώτων χρόνων του ελληνικού κράτους ήταν διώροφα, χωρίς χωρίσματα, οι άνθρωποι ξάπλωναν γύρω από το τζάκι. Κοιμόντουσαν δηλαδή όλοι μαζί, άντρες, γυναίκες και παιδιά. Στέρφα και γαλάρια.

Ο ορισμός, όπως φαίνεται, είναι ασαφής. Είναι προτιμότερο να εξετάσουμε τα σπίτια στο Κροκύλειο χρονολογικά. Ο παλιότερος τύπος σπιτιού είναι αυτός που απαντάται στα χρόνια της Τουρκοκρατίας, στην Επανάσταση και για αρκετό διάστημα μετά. Τα σπίτια αυτά ήταν χτισμένα με αργούς λίθους, είχαν όμως και πελεκημένα αγκωνάρια. Μπροστά τους υπήρχε πολύ συχνά αλώνι. Ήταν συνήθως διώροφα, χτισμένα σε επικλινές έδαφος. Το ισόγειο λέγεται ότι το χρησιμοποιούσαν κυρίως για την αποθήκευση ζωοτροφών και για τα κρασοβάρελα. Σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες, τα οικόσιτα ζώα κοιμόντουσαν στο πάνω πάτωμα μαζί με τους ανθρώπους. Ο κίνδυνος κλοπής ήταν μεγάλος. Επειδή οι καιροί ήταν επικίνδυνοι, οι δύο όροφοι επικοινωνούσαν μόνον εσωτερικά. Η κυρία είσοδος έμενε αμπαρωμένη όσο αυτό ήταν δυνατόν. Πρέπει να αναφέρουμε επίσης ότι το βράδυ δεν έμενε στο σπίτι όλη η οικο-

Εικ. 131. Σπίτι εποχής Τουρκοκρατίας.

γένεια. Πολλοί διανυκτέρευαν κατά καιρούς στις διάφορες δουλειές τους, μακριά από τα σπίτια τους. Ο επάνω όροφος δεν είχε χωρίσματα, ήταν ένας ενιαίος χώρος. Στη μέση, ή και σε μια άκρη του, υπήρχε ανοιχτή εστία, το τζάκι. Καθώς το σπίτι δεν είχε ταβάνι, ο καπνός από το τζάκι έβγαινε από τις χαραμάδες που άφηναν μεταξύ τους οι πλάκες της στέγης. Όλες οι σκεπές καλύπτονταν με πλάκες από την περιοχή. Κεραμίδια δεν πρέπει να χρησιμοποιούσαν την εποχή εκείνη. Η κατασκευαστική αυτή λεπτομέρεια μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι τα σπίτια αυτά δεν είχαν καμινάδες Η εστία ήταν στο ίδιο επίπεδο με το πάτωμα και χωριζόταν από αυτό με μια σειρά πέτρες. Από κάτω, έφτιαχναν στο σημείο εκείνο μια ξύλινη κατασκευή με στραβόξυλα, προσαρμοσμένη στα πάτερα του πατώματος ή στον τοίχο, ανάλογα με τη θέση της εστίας. Τη γέμιζαν με λάσπη και πέτρες και την έστρωναν με πλάκες, οι οποίες αποτελούσαν το δάπεδο του τζακιού. Το υπόγειο φωτιζόταν από ένα μικρό παράθυρο με ξύλινη κάσα αλλά χωρίς εξώφυλλο. Οι διαστάσεις του ήταν πολύ μικρές για να μην μπορεί να περάσει άνθρωπος. Έπιπλα δεν υπήρχαν, ίσως κάποιο ντουλάπι για την αποθήκευση σπόρων και το νυφικό σεντούκι, που μπορεί να γινόταν και πάγκος. Κρεβάτια μάλλον δεν υπήρχαν, όλοι κοιμόντουσαν στρωματσάδα. Για τραπέζι χρησιμοποιούσαν το σοφρά, που είχε το πλεονέκτημα, επειδή ήταν χαμηλός, να μη

Εικ. 132. Η βάση του τζακιού, όπως φαίνεται από το υπόγειο.

Εικ. 133. Το μικρό παράθυρο του υπογείου.

χρειάζεται καθίσματα. Σε ένα πάτερο στη σκεπή, πάνω από την εστία, στερεωνόταν ο “κρεμανταλάς”, ένα μακρύ άγκιστρο για να κρεμιέται το “κακάβ’” πάνω από τη φωτιά. Απαραίτητο σκεύος ήταν και η γάστρα για να ψήνουν στη φωτιά καρβέλια και πίτες. Χαρακτηριστικό των σπιτιών είναι και οι πολεμίστρες. Στην εικ. 130 φαίνεται από μια πολεμίστρα σε κάθε πλευρά,

Εικ. 134. Ερμάρι με θήκη και αλατουλόου στο πάνω μέρος.

στο ύψος του πρώτου ορόφου. Άλλο χαρακτηριστικό των σπιτιών αυτών είναι ότι δεν είχαν μπαλκόνια σε αντίθεση με τα μεταγενέστερα σπίτια.Στο εσωτερικό υπήρχαν, σε πολλά σημεία, εσοχές για να ακουμπάνε διάφορα πράγματα. Σπανίως έφτιαχναν ερμάρι, όπως αυτό στην εικ. 133. Στο πάνω μέρος υπάρχει ειδική κατασκευή για να μπαίνουν μαχαίρια και τσεκούρια.Η

Εικ. 135. Ρεζές του παραθύρου.

Εικ. 136. Μάνταλο του παραθύρου.

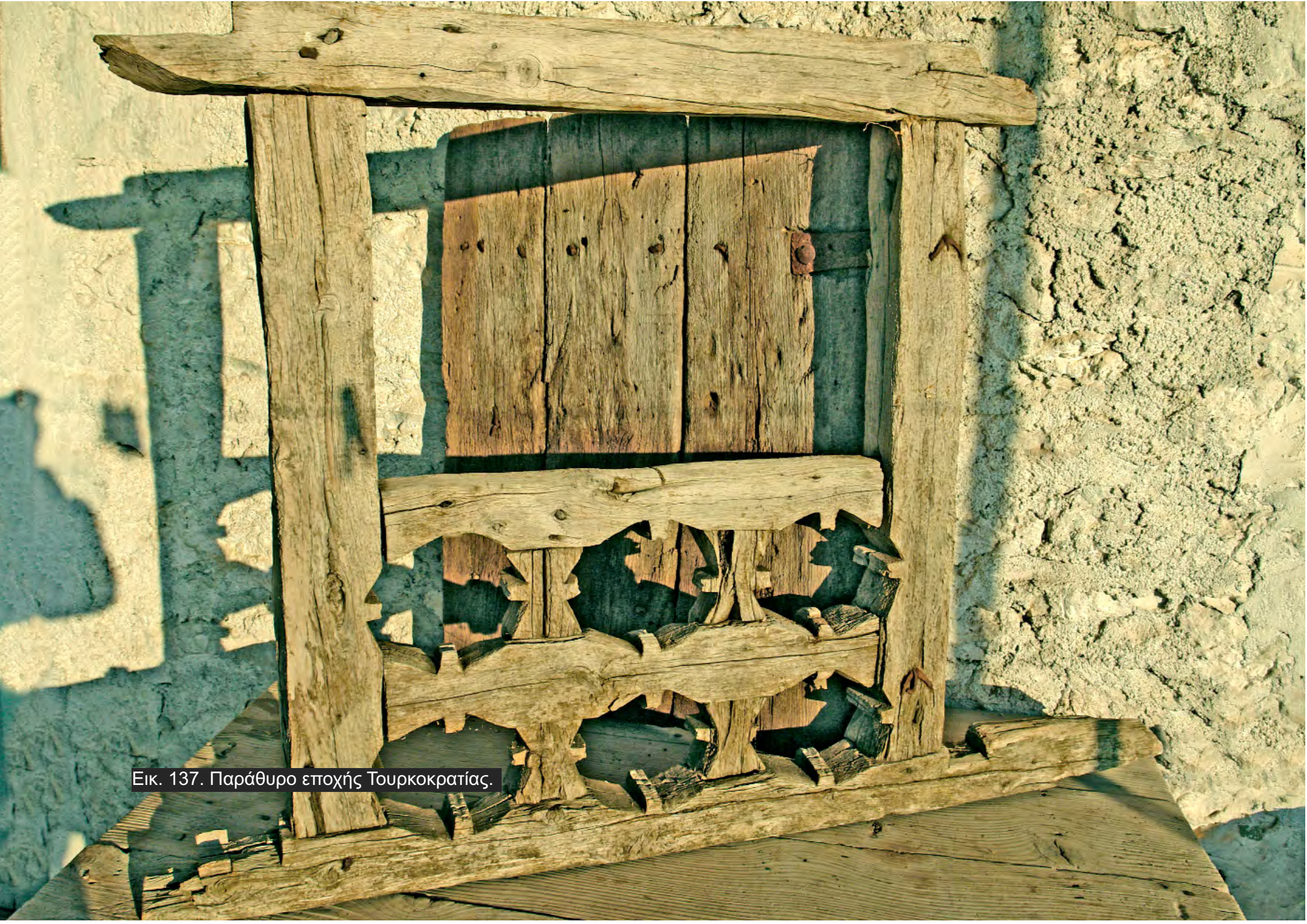

Εικ. 137. Παράθυρο εποχής Τουρκοκρατίας.

στρογγυλή τρύπα στο δεξιό τμήμα είναι ο “αλατουλόους”, θήκη για αποθήκευση του αλατιού για καθημερινή χρήση, χωρίς να πιάνει υγρασία. Ξύλινες κατασκευές ήταν το πάτωμα και τα πάτερα. Η σκεπή στηριζόταν και αυτή σε πάτερα, που στήριζαν ένα αδρό αραιό πέτσωμα από σχιστά ξύλα. Πάνω εκεί στηρίζονταν οι σχιστολιθικές πλάκες που κάλυπταν την οροφή. Ξύλινα ήταν επίσης τα παράθυρα και οι πόρτες: υπήρχαν μόνον ένα ή δύο παράθυρα και δύο πόρτες, μία στο ισόγειο και μία στον πάνω όροφο. Οικοδομικά υλικά δεν υπήρχαν σε αφθονία την εποχή εκείνη. Το παράθυρο της εικ. 136 παρουσιάζει ορισμένες ιδιαιτερότητες: το κάσωμα είναι από “κέθρο”, το εξώφυλλο από πλάτανο. Κανένα μέρος του παραθύρου δεν ήταν βαμμένο. Τα χρώματα ήταν άγνωστα στον απλό κάτοικο του Κροκυλείου. Οι ρεζέδες ήταν φτιαγμένοι από σιδηρουργό, όπως και τα καρφιά και το μάνταλο. Τζάμια δεν υπήρχαν, ήταν κι αυτά άγνωστο είδος. Το χειμώνα έκλειναν το εξώφυλλο και κάθονταν μέσα με το λύχνο ή την αναλαμπή της φωτιάς. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι οι άνθρωποι τότε ζούσαν πολύ καιρό έξω, λόγω των αγροτικών ασχολιών, και το πρόβλημα από την έλλειψη τζαμιών ήταν μικρότερο απ’ ό,τι θα ήταν σήμερα. Το παράθυρο στερεωνόταν στην ξυλοδεσιά της τοιχοποιίας. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και ο μηχανισμός κλειδώματος του παραθύρου. Στο μέσα μέρος του, στο πάνω μέρος του τοίχου, στερεωνόταν, στη μια άκρη του, ένα επίμηκες ξύλο, που στην άλλη άκρη του υπήρχε μια εγκοπή σαν δόντι, που με τη βαρύτητα έπεφτε και ασφάλιζε, με συνέπεια να μην άφήνει το εξώφυλλο να ανοίξει από έξω προς τα μέσα. Για να ανοίξει, έπρεπε να ανασηκωθεί με κάποιο μυστικό τρόπο απ’ έξω.

Αυτός ήταν, γενικά, ο τύπος των σπιτιών στο Κροκύλειο μέχρι περίπου το 1900. Οι διαστάσεις τους ήταν 8Χ8 τεκτ. πήχεις, δηλαδή 6Χ6 μ. Παρόμοιο ήταν και το σπίτι του Μακρυγιάννη που είδαμε πρωτύτερα. Στο γύρισμα του αιώνα κάνει την εμφάνισή του ένας νέος τύπος σπιτιού, που το έχτιζαν Ηπειρώτες μαστόροι. Οι διαστάσεις του ήταν 8Χ12 τεκτ. πήχεις (6Χ9 μ.) και ήταν καλύτερα χτισμένο. Ο όροφος ήταν χωρισμένος σε δύο δωμάτια και κουζίνα. Είχε περισσότερα και μεγαλύτερα παράθυρα με τζάμια. ΄Αλλες φορές υπήρχαν εξώφυλλα και άλλες όχι, για οικονομία. Τα δωμάτια ήταν ταβανωμένα και το τζάκι είχε πλέον καμινάδα. Η σκεπή, στα περισσότερα σπίτια, καλυπτόταν με κεραμίδια, συνέχισαν όμως να χρησιμοποιούν πλάκες και στα σπίτια αυτής της περιόδου, κυρίως για οικονομικούς λόγους. Την εποχή αυτή κάνουν την εμφάνισή τους και ένας ή σπανιότερα δύο εξώστες. Η επίπλωση βελτιώνεται και αυτή. Εκτός από τα ντουλάπια, υπάρχουν τώρα τραπέζι και καρέκλες. Οι κάτοικοι δεν κοιμούνται πια στο πάτωμα, χρησιμοποιούν τρίποδα πάνω στα οποία στηρίζονται σανίδες, σχηματίζοντας έτσι τα πρώτα κρεβάτια. Τα οικόσιτα ζώα ζουν στο ισόγειο, υπό τον άμεσο έλεγχο των ενοίκων μέσω του πατώματος, που δεν απομονώνει τους θορύβους, γιατί το πρόβλημα της ζωοκλοπής εξακολουθεί να είναι έντονο.

Στη δεκαετία του 1930 αρχίζουν να έρχονται και τα πρώτα καλά λεφτά από την Αμερική. Τότε χτίζονται καινούργια σπίτια, ακόμα μεγαλύτερα και καλύτερα, που αποτελούν τον τρίτο τύπο σπιτιού στο Κροκύλειο. Οι διαστάσεις τους είναι 8.5Χ10 μ. Δεν μπορούν να αποδοθούν με ακρίβεια οι διαστάσεις αυτές σε τεκτονικούς πήχεις, ίσως τώρα να υιοθετήθηκε το μετρικό σύστημα. Τα σπίτια αυτά είναι τουλάχιστον διώροφα, μερικά έχουν και ένα χαμηλό υπόγειο, σκαμμένο εν μέρει μέσα στο

Εικ. 138. Σπίτι του 1900.

Εικ. 139. Σπίτι της δεκαετίας του 1930.

χώμα. Η βασική διαφορά σε σχέση με τους προηγούμενους τύπους είναι ότι τα ζώα απομακρύνονται τώρα πια σε διπλανά κτίσματα. Το σπίτι αυτό είναι όλο κατοικήσιμο. Κύριο εσωτερικό αρχιτεκτονικό του γνώρισμα είναι η ξύλινη σκάλα που ενώνει τους δύο ορόφους. Στον επάνω όροφο είναι οι κρεβατοκάμαρες. Σε μερικές από αυτές ο ένας τοίχος είναι μια μεγάλη τετράφυλλη πόρτα που, όταν ανοίγει, δημιουργεί έναν ενιαίο χώρο για συγκεντρώσεις. Στον κάτω όροφο, αριστερά συνήθως από τη σκάλα, που ήταν στο κέντρο, βρισκόταν η κουζίνα και το καθιστικό με τζάκι. Δεξιά υπήρχε ένα άλλο δωμάτιο γενικής χρήσεως. Το μεσοπάτωμα ήταν ταβανωμένο και στον επάνω όροφο, σε δύο διαφορετικές πλευρές, υπήρχε συνήθως από ένας εξώστης. Τα παράθυρα είχαν σχεδόν πάντα εξώφυλλα, τα πλουσιότερα μάλιστα σπίτια είχαν εξώφυλλα γαλλικού τύπου με γρίλιες, μεγάλη πολυτέλεια για την εποχή. Σε όλα αυτά τα σπίτια η κύρια είσοδος ήταν πλούσια διακοσμημένη με ξύλο, σιδερένια κάγκελα και ρόπτρο, που προσέδιδαν στα οικήματα αυτά εντυπωσιακή, για το χωριό, εμφάνιση.

Καλύβια

Τα σπίτια μέσα στο χωριό δεν ήταν τα μόνα κτίσματα. Στα χωράφια στη γύρω περιοχή υπήρχαν πολλές αγροικίες, που στο Κροκύλειο τις ονόμαζαν καλύβια. Ήταν πολλές φορές διώροφες: το ισόγειο προοριζόταν για τα ζώα και ο όροφος για τους ανθρώπους. Έμοιαζαν με το δεύτερο τύπο κατοικίας που είδαμε πρωτύτερα, αλλά ήταν συνήθως λίγο μικρότερα σπίτια, και οι διαστάσεις τους δεν ήταν τυποποιημένες. Η σκεπή καλυπτόταν σχεδόν πάντα με πλάκες, ενώ στα παράθυρα δεν υπήρχαν πάντοτε τζάμια. Μετά την κατοχή άρχισαν, σε αρκετές περιπτώσεις, να καλύπτουν τα οικήματα αυτά με τσίγκο, υλικό πρακτικότερο από τις πλάκες, που δεν υπήρχε παλιότερα. Τα καλύβια είχαν τζάκι με καμινάδα και στοιχειώδη επίπλωση, καθώς και εξοπλισμό για μαγείρεμα. Σε όλα, εκτός από ελάχιστες εξαιρέσεις, υπήρχε μπροστά τους αλώνι. Τα παραπάνω χαρακτηριστικά δείχνουν ότι τα καλύβια ήταν συνδυασμός του πρώτου και του δεύτερου τύπου σπιτιού. Από τον τύπο της Τουρκοκρατίας έχουν πάρει το μέγεθος και τον τρόπο κατασκευής. Τα καταλύματα αυτά τα έχτιζαν τοπικοί μαστόροι. Από το δεύτερο τύπο κατοικίας κράτησαν το τζάκι με καμινάδα και το σταυλισμό των ζώων στο κατώι.

Εικ. 140. Διώροφο καλύβι με αλώνι μπροστά.

Ταράτσες

Όσοι δεν είχαν τα μέσα να χτίσουν καλύβια, έφτιαχναν ταράτσες. Η ταράτσα ήταν απλούστατος τύπος καταλύματος που μπορούσε να κατασκευαστεί από τον ίδιο το χρήστη, χωρίς μαστόρους.Για την κατασκευή της χρειαζόταν σταθερή πίσω πλευρά, συνήθως μια ξερολιθιά. Πάνω στην ξερολιθιά άπλω-

Εικ. 141. Μονώροφο καλύβι.

ναν οριζόντιες "τέμπλες", που τις στήριζαν μπροστά σε "φούρκες". Αυτή ήταν η βάση της σκεπής. Τα κενά τα γέμιζαν με μικρά ακατέργαστα ξύλα και πάνω εκεί έριχναν κοσκινισμένο χώμα. Μετά το έβρεχαν και το πάταγαν πολλές φορές, για να γίνει αδιάβροχο. Μετά από ένα χρόνο έπρεπε να ξαναγίνει η ίδια διαδικασία για να διατηρηθεί η στεγανότητα. Πολλές φορές κάλυπταν την κατασκευή αυτή και από τις άλλες πλευρές με "δεματσούλες" από πλατανόκλαδα. Το χειμώνα άναβαν και φωτιά, χωρίς να υπάρχει τρύπα για τον καπνό. Γι' αυτό οι ταράτσες ήταν συνήθως μαυροκαπνισμένες από μέσα.

Εικ. 142. Απομεινάρια ταράτσας.

Μάντρες

Στο Κροκύλειο δεν υπάρχει ίσιος τόπος, τα χωράφια γέρνουν όλα. Για να τα ισιάσουν λίγο, οι καλλιεργητές έφτιαχναν ανα-

βαθμούς, τις “ζαγάδες”. Αυτό σήμαινε χτίσιμο ξερολιθιάς δεκάδων και εκατοντάδων μέτρων για κάθε χωράφι. Τις ξερολιθιές οι κάτοικοι τις έχτιζαν μόνοι τους και ήταν μια διαρκής διαδικασία αν συμπεριλάβουμε και τη συντήρησή τους. Χρησιμοποιούσαν αργούς λίθους, που τους προμηθεύονταν από τη γύρω περιοχή. Αν λάβουμε υπόψη τα εκατοντάδες, ίσως και χιλιάδες, χιλιόμετρα από ξερολιθιές που υπάρχουν στο Κροκύλειο και υπολογίσουμε το χρόνο και την προσπάθεια που χρειάζονταν για τη συλλογή, μεταφορά.και χτίσιμο, ίσως καταλήξουμε, όσον αφορά την προσπάθεια, στο συμπέρασμα ότι ισοδυναμεί με την κατασκευή μεγάλων έργων, σύγχρονων και παλιότερων. Σε πολλές ξερολιθιές διακρίνονται εσοχές, οι “παλαθύρες”, που χρησιμοποιούνταν για να ακουμπάνε προσωρινά διάφορα πράγματα, για να είναι σχετικά προφυλαγμένα, στη διάρκεια εργασιών στα χωράφια.

Γούρνες

Το Κροκύλειο έχει πολλά νερά, γι’ αυτό και πολλά από τα χωράφια είναι ποτιστικά,άλλα από πηγές και άλλα από μικρή επιτόπου πηγή. Στη δεύτερη περίπτωση συνήθως τρέχει λίγο νερό, που ονομάζεται “στραγγίδι” και δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί κατευθείαν για πότισμα. Στην περίπτωση αυτή χτίζουν στέρνα ή τη σκάβουν στο χώμα, όπου υπάρχει γλίνα. Το δύσκολο είναι να γίνει η στέρνα στεγανή και να κλείνει καλά από μπροστά για να μην μπορεί να τρέχει το νερό, αλλά και να είναι εύκολο να ανοιχτεί. Η παλιότερη χτιστή στέρνα από την περίοδο της Τουρκοκρατίας βρίσκεται στο Αβορίτι, αλλά σκεπάστηκε με μπάζα όταν πέρασε από εκεί αγροτικός δρόμος.

Εικ. 143. Παλιά μάντρα.

Εικ. 144. Γούρνα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7

Μαγειρέματα

Ενδιαφέρον στοιχείο κάθε τόπου και χρόνου είναι και η μαγειρική του. Στο κεφάλαιο αυτό θα παρουσιάσουμε κάποια παλιότερα φαγητά, που τα περισσότερα δε συνηθίζονται σήμερα. Η μεγάλη ποικιλία και η αφθονία των αγαθών είναι φαινόμενο των τελευταίων χρόνων, τους καιρούς εκείνους δεν είχαν πολλές επιλογές. Για να τραφούν οι άνθρωποι έπρεπε να εφαρμόζουν το γνωστό ρητό, ελαφρώς παραφρασμένο: “Η πείνα τέχνας κατεργάζεται”. Για το λόγο αυτό δε θα ασχοληθούμε με κοκορέτσια και ψητά, παρότι αποτελούσαν σήμα κατατεθέν της μαγειρικής της περιοχής. Το κρέας τότε ήταν σπάνιο, το έτρωγαν δυο-τρεις φορές το χρόνο, περισσότερο διαδεδομένα ήταν τα γαλακτερά. Η μαγειρική ήταν πιο απλή από τη σημερινή. Για παράδειγμα, ο μουσακάς και το παστίτσιο ήταν άγνωστα και τα μακαρόνια τρώγονταν χωρίς τυρί από πάνω. Από τα παλιότερα όμως και γνωστότερα φαγητά της περιοχής ήταν οι πίτες, και με αυτές αρχίζουμε.

Μακαρονόπιτα

Η γνωστότερη πίτα της περιοχής είναι αναμφισβήτητα η μακαρονόπιτα. Για την παρασκευή της οι νοικοκυρές έφτιαχναν

Εικ. 145. Φύλλο πίτας πάνω στο πλαστήρι.

πρώτα ζυμάρι και άνοιγαν φύλλο πάνω στο πλαστήρι. Στη συνέχεια λάδωναν ένα ταψί, έβαζαν κάτω δύο φύλλα και έριχναν μέσα τη γέμιση, που ήταν ένα μείγμα από μισοβρασμένα μακαρόνια, γάλα, αυγά και τριμμένο άσπρο αρμυρό τυρί, τη φέτα της περιοχής. Μετά έβαζαν πάλι φύλλο και γέμιση τρεις-τεσ-

Εικ. 146. Γέμιση της μακαρονόπιτας.

σερις φορές. Στο μεταξύ, άναβαν το φούρνο και, όταν ήταν έτοιμος, έβαζαν την πίτα και την έψηναν. Σε μια ώρα πάνω-κάτω ήταν έτοιμη, αλλά πολύ ζεστή, ήθελε ένα τέταρτο με μισή ώρα για να κρυώσει. Μετά, αλλά πολλές φορές και πριν κρυώσει, άρχιζε η μάχη. Πρέπει να σημειωθεί ότι η μακαρονόπιτα δεν ήταν καθημερινό φαγητό και γιατί δεν υπήρχαν πάντα τα υλικά, αλλά και επειδή χρειαζόταν χρόνος για να γίνει. Πολλές φορές ήταν το κυριακάτικο, κάπως πιο επίσημο, φαγητό. Το καλοκαίρι είχε μαζί και ντοματοσαλάτα.

Εικ. 147. Ο φούρνος καίει.

Εικ. 148. Η μακαρονόπιτα ψημένη, κρυώνει σιγά-σιγά.

Εικ. 149. Μακαρονόπιτα, έτοιμη για φάγωμα.

Σιταρόπιτα

Η σιταρόπιτα γινόταν με χοντροαλεσμένο σιτάρι, "το μπουλουγούρ'". Για τη γέμιση το έβραζαν λίγο και πρόσθεταν αυγά, γάλα, τυρί και λάδι. Κατόπιν έβαζαν τη γέμιση ανάμεσα σε τέσσερις-πέντε στρώσεις φύλλο. Αυτή ήταν η αρτύσιμη εκδοχή. Τη Σαρακοστή έφτιαχναν και νηστίσιμη, με πράσο, μαϊντανό και το μισοβρασμένο μπουλουγούρι, χωρίς τα υπόλοιπα υλικά.

Λαχανόπιτα

Άλλη κατηγορία ήταν οι πίτες με χορταρικά, τα γνωστά ως λάχανα. Όλες αυτές οι πίτες λέγονταν λαχανόπιτες. Η γέμιση δεν ήταν δεδομένη, μπορούσαν να γίνουν πολλοί συνδυασμοί που βασίζονταν κυρίως στα λαχανικά που ήταν διαθέσιμα. Το σπανάκι δεν ήταν πολύ διαδεδομένο. Πιο συνηθισμένες ήταν οι σίσκλες και τα πράσα, που συμπληρώνονταν με λάπατα, μάραθα και άγρια χόρτα, καυκαλήθρες και παπαρούνες. Τα υπόλοιπα υλικά ήταν το φύλλο, τυρί και λάδι.

Εικ. 150. Λαχανόπιτα.

Ζυμαρόπιτα, τραχανόπιτα, μπαμπανάτσα

Η ζυμαρόπιτα θεωρείτο κάπως κατώτερη, γινόταν με ταπεινότερα υλικά. Ήταν ένας χυλός από νερό, γάλα, λάδι, τυρί και αλεύρι μπομπότα. Το χυλό αυτό τον έβαζαν σε λαδωμένο ταψί και τον έψηναν. Η πίτα ήταν καλή όσο ήταν ζεστή, κρύα γινόταν

σκληρή. Τα παλιότερα όμως χρόνια αυτό δεν ήταν και μεγάλο πρόβλημα, γιατί συνήθως δεν προλάβαινε να κρυώσει.Στην ίδια κατηγορία, ως προς τα φτωχότερα υλικά, μπορούμε να κατατάξουμε και δύο άλλες πίτες, την τραχανόπιτα και τη μπαμπανάτσα. Η τραχανόπιτα γινόταν χωρίς φύλλο, μόνο με τραχανά, νερό, λάδι και τυρί. Όταν κρύωνε, σκλήραινε και αυτή, τριβόταν εύκολα, αλλά δεν κατέβαινε κάτω το ίδιο εύκολα. Η μπαμπανάτσα ήταν χορτόπιτα, κι αυτή χωρίς φύλλα. Γινόταν

Εικ. 151. Κρύα ζυμαρόπιτα.

από χυλό με αλεύρι μπομπότα, λάδι και τυρί. Μέσα σ' αυτό το χυλό έριχναν τσιγαρισμένα χορτάρια, καυκαλίθρες, παπαρούνες και λάπατα και τα ανακάτωναν. Το μείγμα αυτό, με μια ώρα ψήσιμο, έπηζε και γινόταν πίτα.

Κουσ'μάρ'

Το κουσ'μάρ' (κουσιμάρι) ήταν γαλακτερό. Μέσα σ' ένα δοχείο έλιωναν τυρί σε σιγανή φωτιά. Όταν το τυρί ήταν έτοιμο, έρι-

Εικ. 152. Το χλωρό τυρί λιώνει στη φωτιά.

χναν σιγά-σιγά καλαμποκάλευρο και ανακάτευαν συνέχεια έως ότου όλα τα υλικά γίνουν μια ομοιογενής μάζα. Το φαγητό αυτό το έφτιαχναν κυρίως οι τσοπάνηδες στην εορτή τους, της Αναλήψεως, που γιόρταζαν στις στρούγκες τους και καλούσαν κόσμο. Όταν κρύωνε, δεν ήταν καλό, τρωγόταν με δυσκολία.

Εικ. 153. Το κου’σμάρ’ γίνεται.

Εικ. 154. Έτοιμο το κουσ’μάρ’.

Κουρκούτι και κατσιαμάκι

Απλή και προσιτή λύση για φαγητό, όταν δεν υπήρχε χρόνος, ήταν το κουρκούτι. Μέσα σε κατσαρόλι ζέσταιναν, ανακατεύοντας σιγά-σιγά, νερό με μπομποτάλευρο και λάδι, μερικές φορές και με γάλα. Παραλλαγή του ήταν το κατσιαμάκι: έριχναν το μπομποτάλευρο σε χοχλαστό νερό με λάδι ή λίπος γουρουνιού και ανακάτευαν συνεχώς με την κουτάλα μέχρι να λιώσουν τα σβολάκια που σχηματίζονταν. Το κατσιαμάκι ήταν νοστιμότερο από το κουρκούτι.

Εικ. 155. Κουρκούτι.

Κουκουφρίν’

΄Ηταν γαλακτερό και γινόταν μόνον την εποχή που γεννούσαν τα ζώα. Απαραίτητο υλικό ήταν το γάλα από κατσίκα που είχε γεννήσει πρόσφατα και ήταν τρυφερό. Το έβαζαν σε λαδωμένο ταψί και το έψηναν στο φούρνο. Όσοι ήθελαν και είχαν, έβαζαν και δυο-τρία αυγά.

Εικ. 156. Κουκουφρίν’.

Ζεματούρες και τριψιάνες

Όταν δεν υπήρχαν υλικά, ή ο χρόνος ήταν πολύ περιορισμένος, και όταν οι Κροκυλειώτες γύρναγαν αργά από τα χωράφια, είχαν εφεύρει λύσεις απλές, όπως η ζεματούρα και η τριψιάνα. Για να γίνει η ζεματούρα, έβαζαν νερό να βράσει. Αν υπήρχε λάδι, το πρόσθεταν. Μετά, μέσα στο βραστό νερό έριχναν τριμμένο ψωμί, συνήθως ξερό, και το ανακάτευαν. Μερικές φορές, για ποικιλία, έριχναν και λίγο κρασί. Παραλλαγή αυτού του τρόπου, για να γίνει πιο νόστιμη η ζεματούρα, ήταν το τσιγάρισμα του ψωμιού με λάδι στο τηγάνι πριν το ρίξουν στο χοχλαστό νερό. Το φαΐ αυτό λέγεται ότι ήταν για τις γριές, ίσως και τους γέρους. Φαίνεται λογικό, γιατί δεν χρειάζονται δόντια για να φαγωθεί. Οι τριψιάνες ήταν ακόμα πιο εύκολες, γιατί δεν χρειαζόταν φωτιά. Υπήρχαν πολλών ειδών. Πολύ συνηθισμένη ήταν η τριψιάνα με γάλα. ΄Οταν η οικογένεια βρισκόταν στα χωράφια, κατά το απόγευμα τα παιδιά πείναγαν. Άρμεγαν λοιπόν την κατσίκα και μέσα στο γάλα που είχε τη θερμοκρασία του σώματος της κατσίκας, έριχναν, έτσι άβραστο όπως ήταν, ψωμί. Άλλου είδους τριψιάνα ήταν αυτή που γινόταν με ψωμί ανακατωμένο με κρασί, ή με ξύδι και νερό.

Μπομπότα και χαμοκούκ’

Η καλλιεργήσιμη γη στο Κροκύλειο ήταν περιορισμένη, η περιοχή είχε, θα λέγαμε, περισσότερους κατοίκους απ’ όσους θα μπορούσε να θρέψει. Η εντατική καλλιέργεια δεν επέτρεπε να χρησιμοποιηθεί το σύστημα της αγρανάπαυσης, αλλά μόνον της αμιψεισποράς. Επίσης, επειδή το νερό δεν έφτανε, τα χωράφια τον ένα χρόνο ήταν ποτιστικά και τον άλλον όχι. Κάθε χρονιά ποτιζόταν και άλλη περιοχή. ΄Ετσι, για ψωμί οι άνθρωποι τη μια χρονιά είχαν σιτάρι και την άλλη καλαμπόκι. Το ανεβατό ψωμί από καλαμποκάλευρο ονομαζόταν μπομπότα.

Εικ. 157. Χαμοκούκι.

Πολλές φορές όμως, όταν δεν υπήρχε δυνατότητα για ζύμωμα, έφτιαχναν ζυμάρι με νερό και μπομποτάλευρο και το έψηναν στη γάστρα, συνήθως στο τζάκι. Από κάτω, για να μη σταχτώνει, έβαζαν το χειμώνα λαχανόφυλλα και τις άλλες εποχές "κουτσπόφλα", και από πάνω γαστρούλα που τη σκέπαζαν με χόβολη. Το καρβέλι αυτό από καλαμποκάλευρο το έλεγαν χαμοκούκι. Το χαρακτηριστικό του ήταν ότι δεν φούσκωνε, φυσικό άλλωστε αφού δεν είχε προζύμι. Όταν το χαμοκούκι είναι ζεστό, είναι νοστιμότατο, κυρίως με αρμυρό τυρί. Μόλις κρυώσει όμως, σκληραίνει πολύ και είναι καλό μόνο για τριψιάνες και ζεματούρες. Αυτός ήταν και ο λόγος που το έφτιαχναν συνήθως στο τζάκι, στη γαστρούλα. Δεν είναι κατάλληλο για μεγάλες ποσότητες, γιατί χάνει τη γεύση του μόλις κρυώσει.

Κολοκύθια

Τα κολοκύθια ήταν σπουδαία τροφή στο Κροκύλειο. Ο λόγος απλός: έχουν πολλά πλεονεκτήματα. Είναι εύκολα στην καλλιέργεια, αποδίδουν πολύ και, όταν ωριμάσουν, μπορούν να αποθηκευτούν για το χειμώνα. Η χρησιμότητά τους αρχίζει από τα φύλλα και τα λουλούδια, που τα έβραζαν με γάλα και τραχανά και έφτιαχναν τις κορφάδες.Τα κολοκυθολούλουδα γίνονταν και γεμιστά με ρύζι. Τα μάζευαν πρωί-πρωί, το φαΐ αυτό δεν ήταν για υπναράδες. Τα γέμιζαν με ρύζι και "μυρστκά" και τα μαγείρευαν ή στην κατσαρόλα ή στο φούρνο. Κιμά δεν έβαζαν γενικά στα γεμιστά, δεν αποτελούσε ο κιμάς μέρος του μαγειρικού τους οπλοστασίου, ούτε μπιφτέκια έκαναν. Με τον κιμά έφτιαχναν μόνον κεφτέδες και λαχανοντολμάδες.Με τις κολοκύθες που μάζευαν το Σεπτέμβρη και τις αποθήκευαν για το χειμώνα, προφυλαγμένες όσο μπορούσαν από τα ποντίκια, έφτιαχναν την "κολοκ'θόπτα". Γινόταν όπως η μακαρονόπιτα με φύλλα. Στη γέμιση έβαζαν τρίμματα της κολοκύθας, που την έκοβαν στη μέση και με ένα κουτάλι έξυναν το εσωτερικό της μέχρι το φλοιό. Το υλικό αυτό το ανακάτευαν με "μυρστκά" και το έβαζαν στο ταψί ανάμεσα σε στρώσεις φύλλου, αφού πρόσθεταν και λάδι. Πολλοί έβαζαν και ζάχαρη με αποτέλεσμα τη γλυκιά κολοκυθόπιτα. Άλλοι πάλι την έφτιαχναν με άσπρο τυρί, αρμυρή.

Η συζήτηση στο καφενείο ήταν για τις αλλαγές στο φαΐ σε σχέση με τα παλιότερα χρόνια και, κυρίως, για την κατανάλωση κρέατος. Κάποιος νεότερος προσπαθούσε να πείσει έναν γεροντότερο για τα κακά της κρεοφαγίας. Ο γέρος τον έκοψε απότομα και του λέει: "Άεικσε να σου ειπού, όταν του ΄θελα δεν του είχα. Τώρα π'τώχω, δεν τ' αφήνου ΄Ελα τώρα να σου ειπού ένα φαΐ π' δε ματατόεις αεικούσ': Πας τη νύχτα με το κλεφτοφάναρο στο ρέμα για καβούρια. Μαζεύεις κάνα μ'σουσάκ'λου. Πλένεις τα καβούρια, τα τυλίγεις σε ένα τουλουπάνι και τα βράζεις σε μια κατσαρόλα. Όταν βράσουν, κρατάς το ζουμί και καθαρίζεις τα καβούρια για να βγάλεις ό,τι μεζεδάκια μπορείς. Τα μεζεδάκια τα τρως. Το μυστικό είναι το ζουμί. Σαν τι νομίζεις ότι μπορεί να φκιάσεις;". Απορία στο ακροατήριο. "Με το ζ'μι αυτό φκιάνεις τους καλύτερους λαχανοντολμάδες που μπορείς να φανταστείς. Εμείς εδώ δε φκιάναμε ποτέ ντολμάδες με κληματόφυλλα, λαχανοντολμάδες αεικούς;". Πολλοί είπαν ότι δεν το είχαν ματαεικούσει αυτό το φαΐ, αλλά ο γέρος επέμενε ότι το ΄φτιαχναν παλιότερα. Το θέμα έμεινε εκεί. Ποτέ δεν μαθεύτηκε αν ο γέρος μίλαγε σοβαρά.

Εικ. 158. Λουλούδια γιομιστά.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8

Λουλούδια

Στις ομορφιές του Κροκυλείου, συγκαταλέγονται και τα αγριολούλουδα. Δεν πρόκειται βέβαια να εξαντλήσουμε το θέμα που είναι δύσκολο και απαιτεί εξειδικευμένες γνώσεις. Στόχος μας είναι να δοθεί μια εικόνα για τα λουλούδια της περιοχής του χωριού, εγχείρημα που δεν μπορεί να είναι πλήρες, αλλά αυτό δεν είναι λόγος να μη γίνει η προσπάθεια. Η αρχική μορφή των λουλουδιών πολλές φορές αλλάζει έως ότου ολοκληρώθεί ο κύκλος της ζωής τους. Γι' αυτό και είναι δύσκολο να τα ταυτίσουμε με βάση μόνον την απεικόνισή τους στα βιβλία. Στη δυσκολία αυτή πρέπει να προστεθεί και το γεγονός ότι το λουλούδι που αναζητούμε δεν υπάρχει, πολλές φορές, στους σχετικούς καταλόγους. Τα λουλούδια αναφέρονται εδώ με την επιστημονική ονομασία τους και, όταν το γνωρίζουμε, δίνουμε και το κροκυλειώτικο όνομα μέσα σε εισαγωγικά. Επίσης, όπου είναι δυνατόν, αναγράφεται στο τέλος, μέσα σε παρενθέσεις, και η τοποθεσία όπου τραβήχτηκε η φωτογραφία.

Εικ. 159. Άνθη μηλιάς. Τα μπουμπούκια είναι κόκκινα, όταν ανοίγουν γίνονται ασπροπόδινα (Αβορίτι).

Εικ. 160. Κερκίς η κερατονιοειδής, η "κουτσπιά". Τα λουλούδια τα έκαναν αρμάθες και στόλιζαν τον επιτάφιο.

Εικ. 161. Πιστακία η τερέβινθος, κοκορεβιθιά, αγριοφυστικιά, η “κοκορέτσα”.

Εικ. 163. Κολχικό το μακρόφυλλο. Φθινοπωρινό λουλούδι, μοιάζει με κρόκο, αλλά δεν έχει καμιά σχέση (Αβορίτι).

Εικ. 162. Κυκλάμινο το γραικό, η “λελέντα”. Κλασικό φθινοπωρινό λουλούδι (Αβορίτι).

Εικ. 164. Ροδή η κυνορροδή, η “αγριοτριανταφυλλιά”. Συνήθως τα άνθη της είναι ρόδινα, σπανιότερα λευκά (Αβορίτι).

Εικ. 165. Ανεμώνη η χαρίεσσα, ανεμώνα του βουνού (Κρύα Βρύση).

Εικ. 167. Σαμπούκος ο έβουλος, η “φρουξ’λιά”. Ανακουφίζει από δερματικά, πονόδοντο και γρίπη (Κροκύλειο).

Εικ. 166. Νωτόβασις η συριακή, της ίδιας οικογένειας με το γαϊδουράγκαθο.

Εικ. 168. Φλομίς η θαμνώδης, η “ασφάκα” της οικογένειας των χειλανθών που περιλαμβάνει και τη ρίγανη.

Εικ. 169. Ανεμώνη η στεφανωματική, η “φονιάδα”. Τη νύχτα κλείνει και με τον ήλιο ψηλά ανοίγει (Τρομπέτα).

Εικ. 171. Κίστος ο κρητικός, λαδανιά, η “κνούκλα”. Υπάρχουν τέσσερα είδη, δύο λευκά και δύο ρόδινα (Λουρίδες).

Εικ. 170. Κίστος ο φασκόμηλος, αγριοφασκομηλιά, κουνουκλιά, η “κνούκλα”.

Εικ. 172. Ηλιάνθεμο του Υμηττού. Ανήκει στην ίδια οικογένεια με τους κίστους και έχει μικρότερα άνθη.

Εικ. 173. Ορχιδέα η τετράστικτη, το “αγριοζουμπούλι”. Φυτρώνει σε πετρώδεις περιοχές (Θεούλης).

Εικ. 175. Δωρόνικο το στυλώδες. Φυτρώνει σε σκιερές δασώδεις περιοχές (Ελατόδασος του Θεούλη).

Εικ. 174. Βίνκα η μείζων, η “πρασινάδα”, δύο από τα τρία είδη που υπάρχουν.

Εικ. 176. Κρεπίς η ερυθρή, η πικραλίδα. Μόνον ένα από τα είκοσι είδη έχει κόκκινα άνθη, τα άλλα έχουν κίτρινα.

Εικ. 177. Κονβόλβουλος ο κομψότατος, άγριο περιπλοκάδι, η “περικοκλάδα”. Υπάρχει ρόδινο και άσπρο (Αβορίτι).

Εικ.179. Ορνιθόγαλο το αττικό, “αστεράκι” ή “αγριολούλουδο”. Από τα πρώτα λουλούδια της άνοιξης.

Εικ. 178. Καμπανούλα η κοχλιαρόφυλλη, το “κατσιαμπάκ’”. Η βολβόριζά του τρώγεται ωμή.

Εικ. 180. Λάμιο το περίβλαστο, πιθανόν το “μελισσόχορτο”. Το λουλούδι, αν το ρουφήξουμε, έχει γλυκιά γεύση.

Εικ. 181. Χαμολεύκα, η “άγρια γαλατσίδα”. Είναι βότανο για το άσθμα και τη βρογχίτιδα (Κροκύλειο).

Εικ. 183. Αιθιόνημα το βραχόφιλο. Βγαίνει σε βραχώδη πρανή στην ορεινή ζώνη (Θεούλης).

Εικ. 182. Μούσκαρι το εύκωμον. Στην Πελοπόννησο τρώνε τις βολβόριζές του, που τις λένε βρουβιά.

Εικ. 184. Παπαρούνα η πορφυρόχειλη, μία είχε μοναχά στο Θεούλη.

Εικ. 185. Μούσκαρι το παραμελημένο, πιθανόν “τ’ κούκ‘ του σταφύλ’“ (Θεούλης).

Εικ. 187. Iberis, όπως την ονομάζουν οι ειδικοί. Δεν έγινε κατορθωτό να βρεθεί τίποτα άλλο για το λουλούδι αυτό.

Εικ. 186. Lunaria annua, ίσως η “αγριοβιολέτα”. Βγαίνει νωρίς την άνοιξη (Κροκύλειο).

Εικ. 188. Lathyrus sativus, το κοινό λαθούρι. Υπάρχει και σε ανοιχτότερο γαλάζιο χρώμα.

Εικ. 189. Aruebia densiflora. Και γι' αυτό το λουλούδι δεν γνωρίζουμε τίποτα περισσότερο (Θεούλης).

Εικ. 191. Leopoldia canasa, ίσως "τ'φιδιού ή τ'κούκ' του σταφύλ'" (Θεούλης).

Εικ. 190. Ορχιδέα του Bory. Φυτρώνει σε ανοιχτούς λιβαδότοπους (Τρομπέτα).

Εικ. 192. Κιχώριο το αντίδι (ραδίκι). Γνωστό σε όλους φυτό, βρώσιμο (Αβορίτι).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 9

Νερά

Το Κροκύλειο, ανάμεσα στ' άλλα, είναι γνωστό και για τα πολλά νερά του. Όπου και να γυρίσεις στην περιοχή, θα δεις να τρέχουν νερά. Υπάρχουν οι γνωστές μεγάλες πηγές που συνήθως σηματοδοτούνται από τα σημαδιακά δένδρα γύρω τους, κυρίως αιωνόβια πλατάνια, όπως είναι η Αβορτόβρυση, το Κουρεσόρεμα, του Δράκου. Το ενδιαφέρον όμως είναι να ανακαλύπτεις μικρότερες σε απίθανα μέρη. Ακόμα και σήμερα σε πολλά χωράφια βλέπεις ερείπια από γούρνες, γιατί στα μέρη αυτά έβγαινε νερό. Πολλές δεν υπάρχουν πια, ή έχουν αλλάξει στόμιο, γιατί είναι παρατημένες για πολλά χρόνια αλλά και οι βροχές έχουν και αυτές μειωθεί. Η κατάσταση όμως αυτή δεν πρόκειται να αλλάξει, τα νερά αυτά χάθηκαν, πάνε πια. Το μόνο που μπορούμε να κάνουμε είναι να αφήσουμε τα λόγια και να δώσουμε τον πρώτο λόγο στην εικόνα.

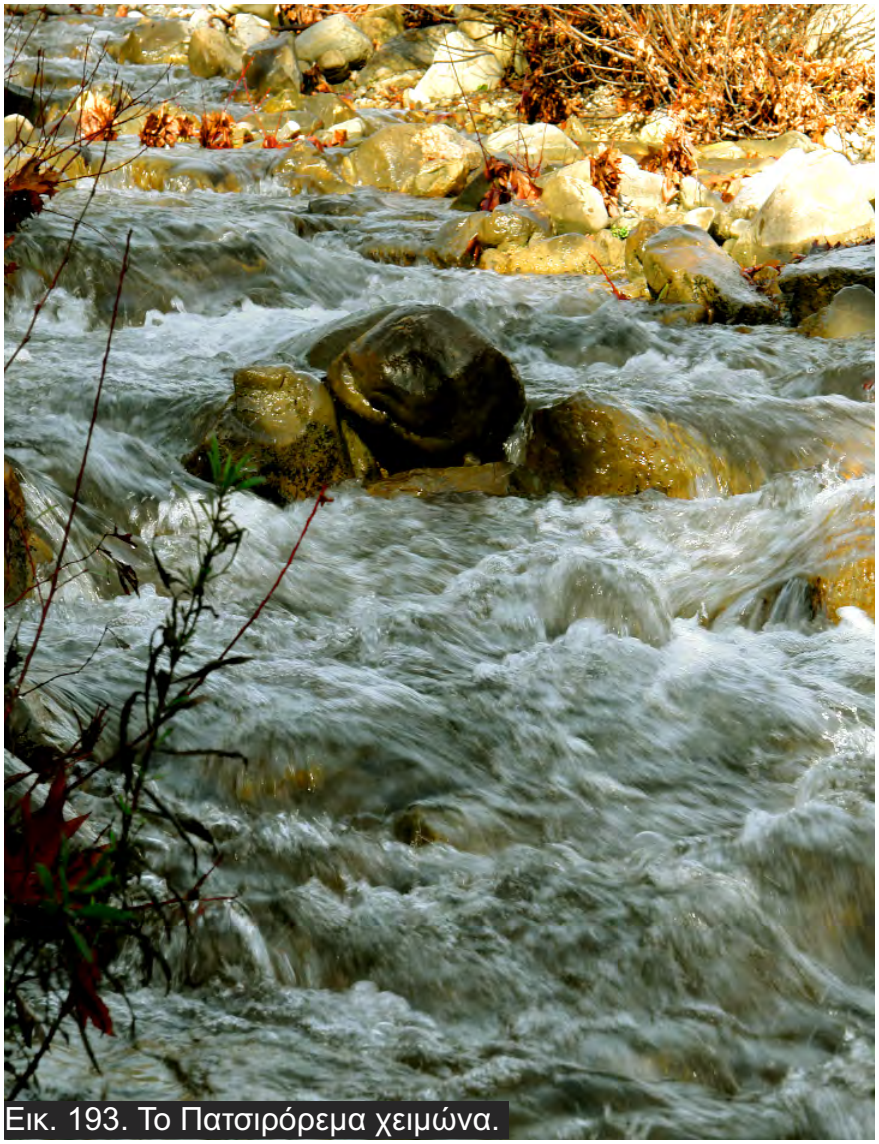
Εικ. 193. Το Πατσιρόρεμα χειμώνα.

Εικ. 194. Καλοκαίρι στο Πατσιρόρεμα.

Εικ. 195. Η Αβορτόβρυση την άνοιξη.

Εικ. 196. Ανοιξιάτικα νερά.

Εικ. 197. Ανοιξιάτικα νερά.

Εικ. 198. Κεφαλόβρυσος.

Εικ. 199. Αβορτόβρυση.

Εικ. 200. Αη-Γιάννης.

Εικ. 201. Ρέμα Μεγάλης Βρύσης.

Εικ. 202. Ο Μόρνος κατεβασμένος.

Εικ. 203. Η Μεγάλη Βρύση.

Εικ. 204. Η βρύση στην Παναγία.

Εικ. 205. Σαϊτόβρυση.

Εικ. 206. Η παλιά Αβορτόβρυση.

Εικ. 207. Η παλιά Μαντήλω.

Εικ. 208. Καλοκαιριάτικο νερό στο Λόγγο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 10

Αντάρες

Οι ομίχλες ή αντάρες είναι ένα άλλο ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του υγρού κλίματος του Κροκυλείου. Παρόλη την αλλαγή στο κλίμα τις τελευταίες δεκαετίες οι αντάρες συνεχίζουν να βγαίνουν κυρίως το χειμώνα και την άνοιξη, τις άλλες εποχές είναι λιγότερο συχνές. Όταν πέφτει αντάρα, το χωριό παίρνει άλλη όψη. Χάνεται, αχνοφαίνεται και ματαχάνεται μέσα στις αντάρες. Η ομίχλη έρχεται από παντού, πολλές φορές ανεβαίνει από τη ποταμιά, και κουκουλώνει το σύμπαν. Αν τύχει και κάποιος είναι έξω στα χωράφια, νιώθει σα χαμένος σ' έναν αλλόκοτο κόσμο. Το περπάτημα μάλιστα μέσα σε ολική ομίχλη σου δίνει το συναίσθημα ότι κινείσαι στον πάτο της θάλασσας, μόνο που αναπνέεις ελεύθερα. Ας αφήσουμε όμως το φως να μας δείξει χωρίς λόγια, όσο είναι δυνατόν, τούτη την ατμόσφαιρα.

Εικ. 209. Αντάρες στα χαμηλά.

Εικ.210. Χειμωνιάτικη αντάρα.

Εικ. 211. Αρχή της άνοιξης.

Εικ. 212. Η Παναγία στα σύννεφα.

Εικ. 213. Αντάρα στο ποτάμι.

Εικ. 214. Αντάρες από την Παναγία.

Εικ. 215. Καλοκαιρινή νυχτιάτικη αντάρα.

Εικ. 216. Αντάρες με χιόνια.

Εικ. 217. Ανοιξιάτικη αντάρα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 11

Εικόνες

Φτάσαμε στο τελευταίο κομμάτι της διαδρομής μας και κλείνουμε με πανοραμικές απόψεις του Κροκυλείου. Η πορεία που ακολουθήσαμε μας οδήγησε σε διάφορους τόπους και εποχές. Εδώ, ανοίγουμε ένα παράθυρο στα διαφορετικά πρόσωπα που παίρνει το χωριό τις εποχές του χρόνου. Αρχίζουμε με το χινόπωρο. Το τοπίο, με την πλούσια σε φυλλοβόλα δέντρα βλάστηση, αλλάζει χρώματα από το καλοκαιριάτικο πράσινο στο έντονο κίτρινο, ανακατεμένο με καφετί. Αυτή η εναλλαγή κρατάει δυο-τρεις μήνες. Μετά έρχεται ο χειμώνας, που στο Κροκύλειο είναι εποχή ξεχωριστής ομορφιάς, αλλά για λίγους, γι' αυτούς που ξέρουν. Όταν ρίχνει χιόνι, όλα κουκουλώνονται και χάνονται μέσα στη χιοναντάρα. Μόλις όμως περνάει η ανακατωσούρα, συνήθως βγαίνει ήλιος. Η όψη του χωριού αλλάζει τελείως, ασπρογάλαζο εκτυφλωτικό φως παντού. Μετά έρχεται η άνοιξη, όπως προβλέπεται από τους νόμους του Σύμπαντος.

Εικ. 218. Ανοίγουμε παράθυρο.

Εικ. 219. Ηλιοβασίλεμα.

Εικ. 220. Το Κροκύλειο.

Εικ. 221. Φθινόπωρο από τον Αη-Νικόλα.

Εικ. 222. Φθινόπωρο.

Εικ. 223. Φθινόπωρο.

Εικ. 224. Φθινόπωρο.

Εικ. 225. Χειμώνας βαρύς.

Εικ. 226. Ανατολή με κοκάλες.

Εικ. 227. Χιόνια.

Εικ. 228. Χιόνισμένο Κροκύλειο από την Παναγία.

Εικ. 229. Χιονισμένο Κροκύλειο από το Λόγγο.

Εικ. 230. Χιονισμένο Κροκύλειο.

Εικ. 231. Τα Βαρδούσια από την Παναγία.

Εικ. 232. Χιονισμένη ανατολή.

Εικ. 233. Χάραμα.

Εικ. 234. Άνοιξη στο Αβορίτι.

Εικ. 235. Άνοιξη.

Εικ. 236. Το Κροκύλειο τη νύχτα με φεγγάρι.

Εικ. 237. Το Κροκύλειο νωρίς την άνοιξη από τη θέση Πριόνια.

Εικ. 238. Άνοιξη από τη θέση Κρανιές.

Εικ. 239. Ήρθαμε από τα δυτικά, τώρα φεύγουμε προς τα ανατολικά. Το Κροκύλειο στο βάθος, περιμένει.

Γλωσσάρι

αγκούτσα κλαδί με άκρη σε σχήμα Λ που το χρησιμοποιούσαν για να τραβάνε κλαδιά δέντρων προς τα κάτω (όπως όταν έφταναν τα σύκα).
αγνύθα (αρχαιολ.) βαρίδι όρθιου αργαλειού, συνήθως πήλινο.
ακλαδιές κλήματα πάνω σε δέντρα, που δεν κλαδεύονταν.
αλατουλόους θήκη ή δοχείο όπου αποθήκευαν το χοντρό αλάτι.
αλεύρι μπομπότα καλαμποκάλευρο.
απκάτ' απ' τ'κβέρτα αποκάτω από την κουβέρτα.
αρύβαλλος (αρχαιολ.) μικρό πήλινο αγγείο για τη φύλαξη αρωμάτων, αλοιφών ή ελαιόλαδου για το άλειμμα του σώματος των αθλητών.
ασκός (αρχαιολ.) αγγείο με μορφή περίπου σημερινής τσαγιέρας.
αφρόμπλα αφρόμηλα, πρώιμα μήλα του Ιουλίου-Αυγούστου.

βάλα μεγάλο καρύδι που το χρησιμοποιούσαν σε παιχνίδι με καρύδια, ανάλογο με το παιχνίδι με βόλους.

γαλάριο γαλακτοπαραγωγό ζώο, το αντίθετο του στέρφου.
γαλίκα μεγάλη καλαθόπλεκτη κοφίνα που τη χρησιμοποιούσαν για τη μεταφορά κυρίως σταφυλιών. Δύο γεμάτες γαλίκες ήταν το κανονικό φορτίο ενός υποζυγίου.
γκουρπένι αναρριχητικό άγριο φυτό, είδος αγράμπελης.
γλίνα υγρός άργιλος που πλάθεται σαν πλαστελίνη με υδατομονωτικές ιδιότητες. Τη χρησιμοποιούσαν στις χωμάτινες γούρνες για στεγανοποίηση. Σημαίνει επίσης το βρασμένο χοιρινό λίπος που το χρησιμοποιούσαν σαν βούτυρο.
γουρνοτσάρχα τσαρούχια από δέρμα γουρουνιού που οι κάτοικοι τα έφτιαχναν μόνοι τους. Ήταν ένα κομμάτι δέρμα γυρισμένο και ραμμένο προς τα πάνω, με τη φτέρνα έξω Το συνηθισμένο υπόδημα σε παλιότερους χρόνους.

δεματσούλα δεμάτι από κλαδιά πλάτανου που το χρησιμοποιούσαν για να κλείνουν τις ανοιχτές πλευρές στις ταράτσες.
διασίδι το υφάδι του αργαλειού.

ζαγάδα αναβαθμός στα χωράφια.
ζλαπ' ζουλάπι. Άγριο ζώο που προκαλεί ζημιές σε κοπάδια ή καλλιέργειες.

θκο μ' του νερό ούλου δικό μου όλο το νερό.

κακάβ' κακάβι, κατσαρόλα.
κανθαρίσκος (αρχαιολ.) μικρό αγγείο με πλατιά βάση και δύο κάθετες λαβές.
κάνω μετάνοιες μισοκοιμάμαι όρθιος ή καθιστός, με συνέπεια το κεφάλι μια να πέφτει στο στήθος και μια να ανορθώνεται σαν να κάνεις μετάνοιες στην εκκλησία.
καράμπα ψηλό και στενό ξύλινο δοχείο που το χρησιμοποιούσαν για να χτυπάνε το γάλα και να βγάζουν βούτυρο.
κατσιούλα κουκούλα.
κέθρο ο τοπικός θαμνοειδής κέδρος.
κιαρατάς κερατάς.
κοκάλες λόγχες από πάγο που κρέμονταν από τις σκεπές στις παγωνιές του χειμώνα.
κοκολόημα το μάζεμα των καρυδιών που ξέμεναν μέσα στα χόρτα ή στα βάτα μετά το τίναγμα. Τη δουλειά αυτή την έκαναν κυρίως παιδιά και γέροι που έπαιρναν και τα καρύδια, άσχετα από το ποιος ήταν ο ιδιοκτήτης του δέντρου.
κορίτα δοχείο από σκαμμένο κορμό δέντρου που το χρησιμοποιούσαν για να ταΐζουν τα γουρούνια.
κουκιαστή χρωματιστή υφαντή κουβέρτα με σχέδια στις δύο άκρες και μονόχρωμη στο κέντρο, που το ονόμαζαν κάμπο.
κουκνόιου κοκκινόχωμα.
κουτσπόφλα φύλλα κουτσουπιάς.
κρατήρας (αρχαιολ.) μεγάλο αγγείο για την ανάμειξη του κρασιού με νερό.

λεκάνη (αρχαιολ.) ρηχό φαρδύ ανοιχτό δοχείο.

λόγγος δάσος.

μαναχός μόνος
μαρούδα υφαντό μικρό σακούλι που το χρησιμοποιούσαν για τη μεταφορά του κολατσιού ή και σαν σχολική τσάντα.
ματά σαν πρώτο συνθετικό λέξης, σημαίνει ξανά.
ματιές φαγητό ψητό στο φούρνο από το παχύ έντερο του γουρουνιού, γεμιστό με ρύζι, εντόσθια, μυριστικά και μπαχαρικά.
μ'σουσάκλου μισό σακούλι.
μυρστκά μυριστικά, φυτικά καρυκεύματα.

νταραβέρια δοσοληψίες.

όστρακο (αρχαιολ.) θραύσμα πήλινου αγγείου.

παφυλλένδυτον καλυμμένο με παφίλι (ψευδάργυρο).
περιρραντήριο (αρχαιολ.) λίθινο ή μεταλλικό μεγάλο αγγείο που περιείχε αγιασμένο νερό με το οποίο ραίνονταν οι πιστοί πριν εισέλθουν σε ιερό χώρο.
πισκίρι πετσέτα, προσόψι.
όπου έπλαθαν φύλλα για πίτες ή ζύμωναν κουλούρες.
πράματα πρόβατα ή γίδια.

ρώβη δημητριακός καρπός, τροφή ζώων.

σάλωμα το κάτω μέρος του στελέχους δημητριακού που μένει στο χωράφι μετά το θέρισμα.
σίσκλες σέσκουλα.
σκύφος (αρχαιολ.) είδος πήλινου ποτηριού με πλατύ στόμιο.

σούμπρο ο ένας από τους τέσσερις λοβούς της ψίχας του καρυδιού.
σουντζούκι γλυκό έδεσμα από καρύδια περασμένα αρμαθιά, βουτηγμένα σε μουσταλευριά και αποξηραμένα στον αέρα.
στραμπουλάω (μεταφ.) κλέβω.
στρούγγα περιφραγμένος χώρος, συνήθως κάτω από συστάδα μεγάλων δέντρων, όπου κλείνουν τα πρόβατα.
συκομαΐδες ανοιγμένα σύκα στα τρία ή στα τέσσερα, αποξηραμένα στον ήλιο. Ήταν το τυπικό φίλεμα στα παιδιά.
σφοντύλι (αρχαιολ.) το βάρος αδρανείας που προσαρμόζεται στο αδράχτι, όπου τυλίγεται το γνεσμένο μαλλί.

τάλαρος ξύλινο δοχείο μεσαίου μεγέθους που το χρησιμοποιούσαν για να αποθηκεύουν ελιές, τυρί- κ.ά.
τέμπλα μικρό πάτερο, συνήθως κορμός από μικρό δέντρο.
τ'σγαρίθρες τα κομμάτια που απομένουν μετά το λιώσιμο του χοιρινού λίπους.
τ' τσίμπλα κι δυο μάτια την τσίμπλα και δύο μάτια. Ήταν ο κανόνας κλαδέματος στα κλήματα. Η τσίμπλα είναι το πρώτο μάτι στο κλαδί, πολύ μικρότερο από τα άλλα, που το δέντρο το έχει για εφεδρεία αν πέσει παγωνιά και καούν τα κανονικά μάτια.

φιάλη (αρχαιολ.) ρηχό και πλατύ πήλινο αγγείο χωρίς λαβές. Το χρησιμοποιούσαν ως ποτήρι ή για σπονδές.
φούρκα ξύλο για κάθετη υποστήριξη σε σχήμα Υ.

χωραφιά ενοικίαση του δικαιώματος βοσκής ιδιωτικού χωραφιού με ενοίκιο σε είδος, συνήθως τυρί, μαλλί ή κατσίκια και αρνιά.

Ευρετήριο φωτογραφιών κατά θέματα

Ο πρώτος αριθμός, με τα έντονα στοιχεία, είναι ο αριθμός της φωτογραφίας, ο δευτερος είναι ο αριθμός της σελίδας.

Αβορίτι (άνοιξη) **234**,204
Αβορτόβρυση **195**,159
Αβορτόβρυση **199**,162
Αβορτόβρυση (παλιά) **206**,167
Αγνύθα (θραύσμα) **46**,48
Αγνύθα (πυραμιδοειδής)**47**,48
Αγνύθα (στρογγυλή) **48**,48
Αγριοβιολέτα **186**,155
Αγριοτριανταφυλλιά **164**,149
Αη-Γιάννης (νερά) **200**,162
Αη-Γιώργης **77**,78
Αιθιόνημα **183**,154
Ανατολή (χιονισμένη) **232**,200
Ανεμώνη **165**,150
Ανεμώνη (στεφανωματική) **169**,151
Άνοιξη **235**,205
Άνοιξη (αρχή) **211**,171
Αντάρα (ανοιξιάτικη) **217**,180
Αντάρα (νυχτερινή) **215**,176
Αντάρα (ποτάμι) **213**,173
Αντάρα (χειμωνιάτικη) **210**,170
Αντάρες (Παναγία)) **214**,174
Αντάρες(με χιόνια) **216**,178
Αντάρες(στα χαμηλά) **209**,169
Aruebia (λουλούδι) **189**,156
Αργαλειός **116**,114
Άρμεγμα **124**,121
Αρύβαλλος (ωοειδής) **25**,41
Ασφάκα **168**,150
Ατμόπλοιο “Πύλαρος” **7**,24

Βαρδούσια (από Παναγία) **231**,198
Βόσκημα **125**,122
Βότσαλο (νεολιθικό;) **54**,50

Γαϊδουράγκαθο **166**,150
Γαλατσίδα **181**,154
Γαλίκα (γέμισμα) **105**,109
Γεφύρι (παλιό) **85**,92
Γούρνα **144**,138
Γραφειοκρατικά **9**,26

Δημοτικό Σχολείο **83**,86
Διασίδι **115**,113
Δίκη (απόφαση σ. 1) **126**,124
Δίκη (απόφαση σ. 2) **127**,124
Δίκη (απόφαση σ. 3) **128**,125
Δρόμος **88**, 96
Δωρόνικο **175**,152

Έκθεση κατάσχεσης (σ. 1) **79**,82
Έκθεση κατάσχεσης (σ. 2) **80**,82
Έκθεση κατάσχεσης (σ. 3) **81**,83
Έκθεση κατάσχεσης (σ. 4) **82**,83
Έκκληση για δρόμο (σ. 1) **86**,95
Έκκληση για δρόμο (σ. 2) **87**,95
Ερμάρι (με αλατολόου) **134**,131

Ζυμαρόπιτα **151**,142

Ηρώο **75**,76
Ηλιάνθεμο **172**,151
Ηλιοβασίλεμα **219**,182

Θήκες (εγγράφων) **78**,80
Θραύσμα (ασπίδα πέτρινη;) **66**,57
Θραύσμα (βάση πιθαριού) **49**,49
Θραύσμα (οστό) **52**,50
Θραύσμα (τοίχωμα πιθαριού) **50**,49
Θραύσμα (χείλος πιθαριού) **51**,49
Θραύσματα (οστά) **53**,50

Iberis (λουλούδι) **187**,155
Ιππέας (ειδώλιο) **44**,47
Ίππος (ειδώλιο) **42**,47
Ίππος (ειδώλιο) **43**,47

Κάδη **112**,111
Καλά νέα **4**,19
Καλύβι (διώροφο) **140**,136
Καλύβι (μονώροφο) **141**,137
Κανθαρίσκος **28**,42
Κάρκαρος **13**,31
Καραμελωτή (κουβέρτα) **118**,115
Καρύδια (ξεραμένα) **97**,104
Καρυδιά (τιναγμένη) **95**,102
Καρύδια (χλωρά) **96**,103
Κατσιαμπάκι **178**,153
Καφενείο **122**,119
Κέντημα (κοφτή κουρτίνα) **120**,116
Κέντημα (μαξιλάρι) **121**,117
Κεφαλόβρυσος **198**,161
Κήπος **92**,100
Κιονίσκος **56**,51
Κιονίσκος (θραύσμα) **57**,52
Κίστος (λουλούδι) **171**,151
Κοκάλες **226**,191
Κοκορέτσα **161**,149
Κολοκύθες **93**,101
Κολχικό (λουλούδι) **163**,149
Κνούκλα (λουλούδι) **170**,151
Κουκιαστή (κουβέρτα) **119**,116
Κουκουφρίνι **156**,144
Κουρελού **117**,115
Κουρκούτι **155**,143
Κουσιμάρι **153**,143
Κουσιμάρι (σερβιρισμένο) **154**,143
Κουτσουπιά **160**,148
Κρασί **114**,112
Κροκύλειο **220**,184
Κροκύλειο (άνοιξη από Κρανιές) **238**,210
Κροκύλειο (από Θεούλη) **237**,208
Κροκύλειο (νύχτα) **236**,206
Κροκύλειο (νύχτα χωρίς φώτα) **2**,18
Κροκύλειο (από Αη-Νικόλα) **221**,186
Κροκύλειο (χιονισμένο) **228**,194
Κροκύλειο (χιονισμένο) **229**,195
Κροκύλειο (χιονισμένο) **230**,196
Κρύα Βρύση **74**,70

Λαβή (αρχαίου αγγείου) **35**,45
Λαβή (αρχαίου αγγείου) **38**,46
Λαβή (κάθετη) **32**,44
Λαβή (μεγάλου αρχαίου αγγείου) **36**,45
Λαθούρι (λουλούδι) **188**,155
Λαχανόπιτα **150**,141
Λελέντα (λουλούδι) **162**,149
Leopoldia canasa (λουλούδι) **191**,156
Λουλούδια γεμιστά **158**,147

Μακαρονόπιτα (γέμιση) **146**,140
Μακαρονόπιτα (σερβιρισμένη) **149**,141
Μακαρονόπιτα (ψημένη) **148**,140
Μακρυγιάννης (προτομή) **89**,97
Μάνα που περιμένει **3**,19
Μάνταλο (παράθυρο παλιό) **136**,131
Μαντήλω (παλιά) **207**,167
Μάντρα (παλιά) **143**,138
Μεγάλη Βρύση **84**,88
Μεγάλη Βρύση **203**,165
Μελισσόχορτο (λουλούδι) **180**,153
Μεταφορά (σταφυλιών) **106**,109
Μεταφορά (σταφυλιών) **107**,109
Μήλα **99**,106
Μηλιά (άνθη) **159**,148
Μόρνος (πλημμυρισμένος) **202**,164
Μόρνος (λίμνη) **239**,212
Μούσκαρι (λουλούδι) **182**,154
Μούσκαρι το παραμελημένο **185**,155
Μούστος (γύρισμα) **110**,110
Μπαρμπα-Γιάννης **91**,99

Νερά (ανοιξιάτικα) **196**,160
Νερά (ανοιξιάτικα) **197**,160
Νερό (Λόγγος) **208**,168
Νόμισμα (βυζαντινό) **68**,60

Ολισθόλιθοι **12**,30
Όρια (αρχαίας Αιτωλίας) **16**,36
Ορνιθόγαλο **179**,153
Ορχιδέα **173**,152
Ορχιδέα του Bory **190**,156
Όστρακο (αλατιέρα;) **29**,43
Όστρακο (καπάκι αγγείου) **26**,42
Όστρακο (λαβή) **37**,45

Όστρακο (από λαιμό αγγείου) **33**,44
Όστρακο (από λεπτό αγγείο) **30**,43
Όστρακο (μαγειρικό σκεύος;) **34**,44
Όστρακο (από μεγάλο αγγείο) **22**,40
Όστρακο (μελαμβαφές αγγείο) **27**,42
Όστρακο (από μικρό αγγείο) **31**,43
Όστρακο (από σκύφο ή κρατήρα) **24**,41
Όστρακο (από τοίχωμα αγγείου) **39**,46
Όστρακο (από τοίχωμα αγγείου) **40**,46
Όστρακο (από χειροποίητο αγγείο) **23**,41
Όστρακο (φιάλη;) **17**,39
Όστρακο (φιάλη;) **18**,39
Όστρακο (φιάλη;) **19**,39
Όστρακο (φιάλη;) **20**,40
Όστρακο (φιάλη;) **21**,40

Παναγία (βρύση) **204**,166
Παναγία (στα σύννεφα) **212**,172
Παπαρούνα **184**,154
Παράθυρο **218**,181
Παράθυρο (μικρό) **133**,130
Παράθυρο (παλιό) **137**,132
Πατσιρόρεμα (καλοκαίρι) **194**,158
Πατσιρόρεμα (χειμώνα) **193**,157
Περικοκλάδα (λουλούδι) **177**,153
Περιοχή από αέρος **10**,28
Περιρραντήριο **55**,51
Πέτρα (εντοιχισμένη) **61**,53
Πικραλίδα (λουλούδι) **176**,152
Πίτα (φύλλο) **145**,139
Πότισμα **94**,101
Πρασινάδα (λουλούδι) **174**,152
Προς Κροκύλειο **1**,17

Ραδίκι **192**,156
Ρεζές (παλιό παράθυρο) **135**,131
Ρέμα Μεγάλης Βρύσης **201**,163

Σαϊτόβρυση **205**,166
Σκυλοπνίχτης **113**,111
Σουτζούκια **102**,107
Σπήλαιο **14**,32
Σπήλαιο **15**,32
Σπίτι (εποχής 1900) **138**,134
Σπίτι (εποχής 1930) **139**,135
Σπίτι Μακρυγιάννη (ερείπια) **73**,68
Σπίτι παλιό (λιθοδομή) **70**,66
Σπίτι παλιό (πολεμίστρες) **69**,66
Σπίτι (εποχής Τουρκοκρατίας) **131**,129
Στάλισμα **123**,120
Σταφύλι (ώριμο) **108**,109
Σταφύλια (στη γαλίκα) **109**,110
Σταφύλια (πάτημα) **111**,110
Σταφύλια (χειμωνιάτικα) **101**,107
Συκομαΐδες **100**,106
Συγκοινωνία **6**,23
Συγκοινωνία (ΚΤΕΛ) **8**,24
Συμβόλαιο (παλιό) **71**,67
Συμβόλαιο (στοιχεία) **72**,67
Σφόνδυλος **59**,53
Σφόνδυλος (με βάση) **58**,52
Σφοντύλι (αρχαίο) **41**,46
Σφοντύλι (στρογγυλό) **45**,47
Σφράγισμα πέτρινο (τάφου;) **65**,55
Σχολαρχείο (παλιό) **90**,98
Σωλήνας πήλινος (αρχαίος) **67**,58

Ταράτσα (απομεινάρια) **142**,137
Τάφος (αρχαίος) **64**,54
Τάφος (εξωτερική όψη, αρχαίος) **62**,54
Τάφος (εσωτερικό, αρχαίος) **63**,54
Τέμπλο Αη-Γιώργη **76**,77
Τζάκι (βάση, παλιό σπίτι) **132**,130
Τίναγμα καρυδιάς **98**,105
Τοίχος (αναλημματικός, αρχαίος) **60**,53
Τρύγος (ακλαδιές) **104**,108
Τρύγος (υψωμένα κλήματα) **103**,108
Τσιγαρίθρες **129**,126
Τσιγαρίθρες (ξάφρισμα) **130**,127
Τυρί χλωρό (λιώσιμο) **152**,142

Φθινόπωρο **222**,188
Φθινόπωρο **223**,189
Φθινόπωρο **224**,189
Φλύσχης **11**,30
Φούρνος (αναμμένος) **147**,140
Φρουξυλιά **167**,150

Χαμοκούκι **157**,145
Χαρά Θεού **5**,20
Χάραμα **233**,201
Χειμώνας βαρύς **225**,190
Χιόνια **227**,192

Βιβλιογραφία

1. *ΑΓΡΙΟΛΟΥΛΟΥΔΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ,* εκδόσεις Mediterraneo, Αθήνα 2006.
2. Γούδας Α., *ΒΙΟΙ ΠΑΡΑΛΛΗΛΟΙ*, εκδόσεις Ιστορική Έρευνα.
3. Δημόπουλος Γ.Κ., *ΔΗΜΟΣ ΣΚΑΛΤΣΑΣ ο κλέφτης ο αρματωλός ο στρατηγός της Δωρίδος,* Αθήναι 1963.
4. Diamond J., *ΟΠΛΑ ΜΙΚΡΟΒΙΑ ΚΑΙ ΑΤΣΑΛΙ οι τύχες των ανθρώπινων κοινωνιών,* εκδόσεις Κάτοπτρο, Αθήνα 2006.
5. Diamond J., *ΚΑΤΑΡΡΕΥΣΗ πώς οι κοινωνίες επιλέγουν να επιτύχουν ή να αποτύχουν*, εκδόσεις Κάτοπτρο, Αθήνα 2006.
6. Εφημερίδα *ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ, Ιόνιο και Ναυτιλία,* ένθετο, Επτά Ημέρες, *24-8-2003.*
7. Εφημερίδα *ΤΟ ΚΡΟΚΥΛΕΙΟ,* έκδοση Συλλόγου Κροκυλιωτών.
8. *ΘΟΥΚΥΔΙΔΟΥ ΙΣΤΟΡΙΑΙ*, εκδόσεις Γκοβόστη.
9. ΙΕΡΑ ΜΟΝΗ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΒΑΡΝΑΚΟΒΑΣ *το χιλιόχρονο μοναστήρι της Δωρίδος,* Ιερά Μητρόπολις Φωκίδος 1997.
.10 *ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ*, Εκδοτική Αθηνών, 1971.
. *ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ,* εκδόσεις Δομή.
11. James P., *CENTURIES OF DARKNESS a challenge to the conventional*
12. *chronology of the old world archaeology*, Jonathan Cape, London 1991.

Καρκαβίτσας Α., *ΠΕΡΙ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΔΙΑΚΟΥ*, περιοδικό Εστία 1-5-1888.

13. Λάππας Τ., *ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΛΙΔΩΡΙΚΗΣ ο σφραγιδοφύλακας του Αλή*
14. *Πασά, Απομνημονεύματα,* Ηπειρωτική Εστία, Αύγ.-Δεκ. 1955.
15. Μακρυγιάννης Ι., *ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΑ*, εκδόσεις Ιστορική Έρευνα.
16. *ΜΕΓΑΛΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΕΙΑ*, εκδόσεις Πυρσός.
17. Παπανικόλα Ε., *ΜΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΟΔΥΣΣΕΙΑ ΣΤΗΝ ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΔΥΣΗ*, εκδόσεις Εστίας 2005.
18. *ΠΑΠΥΡΟΣ ΛΑΡΟΥΣ ΜΠΡΙΤΑΝΙΚΑ*, εκδόσεις Πάπυρος.
19. Quigley C., *THE EVOLUTION OF CIVILIZATIONS an introduction to historical analysis,* Liberty Press 1979.
20. Rubinstein R., *ΤΑ ΤΕΚΝΑ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ πώς η αρχαία σοφία φώτισε τους σκοτεινούς χρόνους*, εκδόσεις Λιβάνη 2004.
21. Σάθας Κ., *ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΗ ΕΛΛΑΣ 1453-1821*, εκδόσεις Αρσενίδη.
22. Σιμόπουλος Κ., *ΞΕΝΟΙ ΤΑΞΙΔΙΩΤΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ*, Τόμοι Α, Β, Γ1, Γ2, Αθήνα 1985.
23. Σταμέλος Δ., *Η ΔΩΡΙΔΑ ΣΤΗΝ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑ*, εκδόσεις Γλάρος 1986.
24. Sfikas G., *WILD FLOWERS OF GREECE*, Athens 1978.
25. Sfikas G., *MEDICINAL PLANTS OF GREECE*, Athens 1979.
26. Τεχνικό Επιμελητήριο της Ελλάδος *ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ*, Αθήνα 2006.
27. Υφαντής Δ., *ΑΓΝΑΝΤΙΑ ΣΤΟ ΚΡΟΚΥΛΕΙΟ*, Αθήνα 1988.
28. Υφαντής Π., *ΤΟ ΚΡΟΚΥΛΕΙΟ μία συνοπτική ιστορία του αρχαίου και σημερινού Κροκυλείου*, Αθήνα 1988.